

ЛИНГВИСТИКА

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

КОНЦЕПЦИИ

ЛИНГВИСТИКА

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

КОНЦЕПЦИИ

LINGVISTIKA

INTERPRETASIYA

KONTSEPTSIII

LINGUISTICS

INTERPRETATIONS

CONCEPTS

LI

NC

LI

NC

ЛИНГВИСТИКА
ИНТЕРПРЕТАЦИЯ
КОНЦЕПЦИИ

научно списание
Година I, брой 1, 2024

LInC, scientific journal
Volume 1, Number 1, 2024

Пловдивски университет
Паисий Хилендарски
Paisii Hilendarski
University of Plovdiv

Филологически факултет
Faculty of Philology

Пловдивско
университетско
издателство
Plovdiv University Press

ПЛОВДИВ
PLOVDIV
2024

© Дизайн на корицата: Димитър Келбечев

© Cover design: Dimitar Kelbechev

© Пловдивско университетско издателство, 2024

© Plovdiv University Press, 2024

ISSN 3033-0181 (Print)

РЕДАКЦИОНЕН ЕКИП

(Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“)

Език и култура

Гл. редактор: доц. д-р Снежа Цонева-Матюсън

Редактори:

проф. д.ф.н. Вера Маровска

доц. д-р Борян Янев

доц. д-р Фани Бойкова

Литература и култура

Гл. редактор: проф. д.ф.н. Инна Пелева

Редактори:

доц. д-р Живко Иванов

доц. д-р Младен Влашки

доц. д-р Яна Роуланд

Технически сътрудник: гл. ас. д-р Ваня Георгиева

РЕДАКЦИОНЕН БОРД:

Проф. д.н. Александер Войчех Миколайчак	Университет „Адам Мицкевич“, Познан, Полша
Проф. д-р Ана Кочева	Институт за български език – Българска академия на науките, София, България
Проф. д-р Елизабет Шоре	Университет „Алберт – Лудвиг“, Фрайбург, Германия
Проф. д-р Илияна Кръпова	Департамент по езикознание и сравнителни културни изследвания, Венециански университет „Ка' Фоскари“, Италия
Проф. д.ф.н. Николай Аретов	Институт за литература – Българска академия на науките, София, България
Доц. д-р Саверио Томайоло	Университет на Касино и Южен Лацио, Италия
Проф. д-р Суман Гупта	Open University, Милтън Кийнс, Великобритания
Проф. Хоакин Гарсия-Медал	Университет на Валядолид, Испания
Проф. д-р Хюсеин Мевсим	Анкарски университет, Турция

EDITORIAL BOARD

(Paisii Hilendarski University of Plovdiv)

Language and Culture

Editor-in-chief: Assoc. Prof. Snezha Tsoneva-Mathewson, PhD

Associate Editors:

Prof. Vera Marovska, DSc

Assoc. Prof. Boryan Yanev, PhD

Assoc. Prof. Fani Boykova, PhD

Literature and Culture

Editor-in-chief: Prof. Inna Peleva, DSc

Associate Editors:

Assoc. Prof. Zhivko Ivanov, PhD

Assoc. Prof. Mladen Vlashki, PhD

Assoc. Prof. Yana Rowland, PhD

Editorial Assistant: Assistant Professor Vanya Georgieva, PhD

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Prof. Aleksander Wojciech Mikołajczak, DSc
Adam Mickiewicz University, Poznań,
Poland

Prof. Ana Kocheva, PhD
Institute for Bulgarian Language –
Bulgarian Academy of Sciences,
Sofia, Bulgaria

Prof. Elisabeth Cheauré, PhD
Albert – Ludwig University of
Freiburg, Freiburg, Germany

Prof. Iliyana Krapova, PhD
Department of Linguistics and
Comparative Cultural Studies,
Ca' Foscari University of Venice, Italy

Prof. Nikolay Aretov, DSc
Institute for Literature – Bulgarian
Academy of Sciences, Sofia, Bulgaria

Assoc. Prof. Saverio Tomaiuolo, PhD
University of Cassino and
Southern Lazio, Italy

Prof. Suman Gupta, PhD
Open University, Milton Keynes,
Great Britain

Prof. Joaquín García-Medall
University of Valladolid, Spain

Prof. Hüseyin Mevsim, PhD
Ankara University, Turkiye

„Лингвистика, интерпретация, концепции“ е списание на Филологическия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. В редакторския екип на изданието участват преподаватели от факултета, а членове на редакционния борд са изявени изследователи от различни страни и научни организации. Годишно излизат два броя, единият от които е тематично фокусиран. Текстовете, постъпили в редакцията на списанието, подлежат на двойно анонимно рецензиране от двама независими рецензенти – експерти в съответната научна област. Публикуването в *ЛИНК* е безплатно за авторите и за институциите, към които те принадлежат. Достъпът до онлайн формата на изданието е свободен, безплатен и до целия текстови обем.

ЦЕЛИ И ОБХВАТ НА СПИСАНИЕТО

ЛИНК публикува статии по проблеми на теорията, историята и социологията на езика и литературата, културологични, медийни и компаративистки изследвания, проучвания относно диалозите между изкуствата, трудове върху стратегиите и практиките в хуманитарното образование, рецензии за академични книги. Списанието предоставя трибуна на изследователи с различни методологически нагласи, от различни поколения и идентифициращи се с различни културни традиции и контексти. Изданието се стреми да формира пространство на толерантния и стойностен интелектуален дебат върху проблемите, занимаващи съвременните изследователи хуманитаристи, да популяризира постиженията на български и чуждестранни учени, да се съобразява с потребностите на читателска аудитория със специфични интереси и подготвеност. Публикациите в *ЛИНК* са на български или английски език и могат да бъдат полезни на специалисти от различни сфери на хуманитаристиката.

Списанието се финансира от Пловдивския университет и се издава от Пловдивското университетско издателство.

License: CC BY-NC-ND 4.0 /

Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International

Лингвистика, интерпретация, концепции

<https://linc.uni-plovdiv.bg/>

Списанието излиза два пъти годишно (брой 1 – януари; брой 2 – юни).

Адрес на редакцията:

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“,
Пловдив 4000, ул. „Цар Асен“ 24, ет. 3, кабинет 325
e-mail: review-linc@uni-plovdiv.bg

Адрес на издателя:

Пловдивско университетско издателство,
Пловдив 4000, ул. „Цар Асен“ 24

Linguistics, Interpretations, Concepts is a journal published by the Faculty of Philology of Paisii Hilendarski University of Plovdiv. The journal's editorial board includes faculty members and prominent researchers from different countries and research organisations. The journal is published biannually and one of the two issues covers a particular topic. Submissions to the journal are subject to double-blind peer review by two independent reviewers who are experts in their respective research areas. Publication in *LInC* is free of charge for the authors as well as for the institutions to which they are affiliated. Access to the online edition is free, as is access to the full texts.

OBJECTIVES AND SCOPE OF THE JOURNAL

LInC publishes articles on topics in the theory, history and sociology of language and literature, culture studies, media studies, comparative studies, studies on dialogues between the arts, studies on educational strategies and practices in the humanities, and academic book reviews.

The journal provides a platform for researchers having different methods and approaches, belonging to different generations and identifying with different cultural traditions and contexts. The journal seeks to create a forum for tolerant and valuable intellectual debate on the issues engaging contemporary researchers in the humanities, to popularise the achievements of Bulgarian and foreign scholars, and to accommodate the needs of a readership with specific interests and backgrounds. The texts published in *LInC* are in Bulgarian or English and can be beneficial to specialists in various branches of the humanities.

The journal is funded by *Paisii Hilendarski* University of Plovdiv and is published by Plovdiv University Press.

License: CC BY-NC-ND 4.0 /
Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International

Linguistics, Interpretations, Concepts

<https://linc.uni-plovdiv.bg/>

Printout: two issues per year (Issue 1 – January; Issue 2 – June).

Editorial address:

Paisii Hilendarski University of Plovdiv,
Plovdiv 4000, Tsar Asen 24, floor 3, office 325
e-mail: review-linc@uni-plovdiv.bg

Address of the Publisher:

Plovdiv University Press,
Plovdiv 4000, Tsar Asen 24

СЪДЪРЖАНИЕ

ЛИТЕРАТУРА – ВЛАСТ – КРИТИКА 13

Благовест ЗЛАТАНОВ

(Хайделбергски университет)

**ТВОРЦИ БОРЦИ, РОМАНСИ, КАФЕНЕТА:
ЧАСТИ ОТ ПОЛИТИЧЕСКАТА
ПРЕДИСТОРИЯ НА АНГЛИЙСКИЯ ПРЕВОД
НА РОМАНА „ПОД ИГОТО“ 16**

Клео ПРОТОХРИСТОВА

(Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“)

**БЪЛГАРСКИТЕ 1922-ра – 1925-а – ЛИТЕРАТУРА,
КРИТИКА, ПОЛИТИКИ 47**

Якуб МИКУЛЕЦКИ

(Славянски институт при Чешката академия на науките, Прага)

**САНСТЕФАНСКИЯТ МИТ В БЪЛГАРСКАТА
ЕМИГРАНТСКА ЛИТЕРАТУРА СЛЕД 1944 г..... 72**

Милена КИРОВА

(Софийски университет „Св. Климент Охридски“)

**ЛИТЕРАТУРА, ВЛАСТ И ВЪОБРАЖЕНИЕ:
ПОТРЕБНОСТТА ОТ ДИСТОПИЯ
В БЪЛГАРСКИЯ РОМАН ПРЕЗ ХХІ ВЕК 93**

Витана КОСТАДИНОВА

(Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“)

**ФРАНКЕНЩАЙН И ВЛАСТОВАТА ДИНАМИКА:
ОТ ТЕКСТА КЪМ КОНТЕКСТА 114**

ЛИНГВИСТИКА

Guglielmo CINQUE

(Ca' Foscari University, Venice)

THE HIDDEN RULES OF WORD ORDER VARIATIONS 135

Ваня ЗИДАРОВА

(Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“)

**КЛАСИФИКАЦИЯ И ВАРИАНТНОСТ
НА УСТОЙЧИВИТЕ СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ
В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК 162**

Христо САЛДЖИЕВ

(Тракийски университет – Стара Загора)

**ЗА ЕТИМОЛОГИЯТА НА СТАРОБЪЛГАРСКАТА ТИТЛА
ЦЪСАРЬ / ЦЪСАРЬ 179**

РЕЦЕНЗИИ

Светла ЧЕРПОКОВА

(Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“)

**ЗА ЕДНО КОСМОПОЛИТНО ПЪТЕШЕСТВИЕ
В РАЗБИРАНЕТО ЗА СВЕТОВНА ЛИТЕРАТУРА 201**

(Галин Тиханов, *Световна литература. Космополитизъм.*

Изгнание. Избрани статии и интервюта.

София: Кралица Маб, 2022. ISBN 978-954-533-205-0)

Запрян КОЗЛУДЖОВ

(Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“)

**ЗА АКТУАЛНИТЕ ПРОБЛЕМИ И АСПЕКТИ
НА ЛИТЕРАТУРНАТА СОЦИОЛОГИЯ 210**

(Жизел Сапиро, *Социология на литературата.* София: СОНМ, 2023.

ISBN 9786197500417)

Димитър КРЪСТЕВ

(Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“)

КАК ДЕЙСТВАТ ЛИТЕРАТУРНИТЕ ТЕКСТОВЕ? 216

(Александър Панов, *Текстът като социално действие.* София:

ИЦ „Боян Пенев“, УЦ „Диоген.бг“, 2022. ISBN 978-619-7372-53-3)

Yana ROWLAND

(*Paisii Hilendarski University of Plovdiv*)

**METAXIS: ANTONY ROWLAND BETWEEN
COMMITMENT AND AUTONOMY..... 220**

(*Antony Rowland, Metamodernism and Contemporary British Poetry.*

Cambridge: Cambridge University Press, 2021, pp. xi, 240.

ISBN 9781108841979 <https://doi.org/10.1017/9781108895286>)

Boris MINKOV

(*Krastyo Sarafov National Academy of Theatre and Film Arts, Sofia*)

**VIENNA IN 1900 AS THE FOCUS
OF BULGARIAN LITERARY HISTORY..... 235**

(*Mladen Vlashki, Materialien zur Rezeption der Wiener Moderne*

in Bulgarien bis 1944. Hermann Bahr, Hugo von Hofmannsthal,

Atrhur Schnitzler. Berlin: Peter Lang, 2022. ISBN 9783631830666)

АВТОРИТЕ В БРОЯ..... 239

Етичен кодекс..... 248

*Процедура по приемане,
рецензиране и публикуване на текст 250*

Технически изисквания 250

Publication agreement 262

CONTENTS

LITERATURE – POWER – CRITICISM..... 13

Blagovest ZLATANOV

(University of Heidelberg)

**AUTHORS AND FIGHTERS, ROMANCES,
COFFEE-HOUSES: SOME POLITICAL DEVELOPMENTS
PRECEDING THE ENGLISH TRANSLATION
OF THE NOVEL “UNDER THE YOKE”..... 16**

Kleo PROTOHRISTOVA

(Paisii Hilendarski University of Plovdiv)

**1922 – 1925 in BULGARIA – LITERATURE, LITERARY
CRITICISM and POLITICS..... 47**

Jakub MIKULECKÝ

(Institute of Slavonic Studies of the CAS, Prague)

**THE MYTH OF SAN STEFANO IN BULGARIAN EXILE
LITERATURE AFTER 1944 72**

Milena KIROVA

(Sofia University St. Kliment Ohridski)

**LITERATURE, POWER AND IMAGINATION:
THE QUEST FOR DYSTOPIA IN THE BULGARIAN NOVEL
OF THE 21st CENTURY..... 93**

Vitana KOSTADINOVA

(Paisii Hilendarski University of Plovdiv)

**FRANKENSTEIN AND POWER DYNAMICS:
FROM TEXT TO CONTEXT 114**

LINGUISTICS

Guglielmo CINQUE

(Ca' Foscari University, Venice)

THE HIDDEN RULES OF WORD ORDER VARIATIONS 135

Vanya ZIDAROVA

(Paisii Hilendarski University of Plovdiv)

**CLASSIFICATION AND VARIATION
OF FIXED EXPRESSIONS IN BULGARIAN..... 162**

Hristo SALDZHIEV

(Trakia University – Stara Zagora)

**THE ETYMOLOGY OF THE OLD BULGARIAN TITLE
ЦЪСАРЬ / ЦЪСАРЬ 179**

REVIEWS

Svetla CHERPOKOVA

(Paisii Hilendarski University of Plovdiv)

**ABOUT A COSMOPOLITAN JOURNEY THROUGH
THE UNDERSTANDING OF WORLD LITERATURE 201**

(Galın Tihanov, *World Literature. Cosmopolitanism. Exile. Selected Articles and Interviews*. Sofia: Kralitsa Mab, 2022. ISBN 978-954-533-205-0)

Zapryan KOZLUDZHOV

(Paisii Hilendarski University of Plovdiv)

**ON CURRENT PROBLEMS AND ASPECTS
OF LITERARY SOCIOLOGY 210**

(Gisèle Sapiro, *Sociology of Literature*. Sofia: SONM, 2023. ISBN 9786197500417)

Dimitar KRASTEV

(Paisii Hilendarski University of Plovdiv)

HOW DO LITERARY TEXTS WORK?..... 216

(Aleksandar Panov, *The Text as a Social Action*. Sofia: Boyan Penev, Diogen.bg, 2022. ISBN 978-619-7372-53-3)

Yana ROWLAND

(Paisii Hilendarski University of Plovdiv)

**METAXIS: ANTONY ROWLAND BETWEEN
COMMITMENT AND AUTONOMY..... 220**

*(Antony Rowland, Metamodernism and Contemporary British Poetry.
Cambridge: Cambridge University Press, 2021. ISBN 9781108841979
<https://doi.org/10.1017/9781108895286>)*

Boris MINKOV

(Krastyo Sarafov National Academy of Theatre and Film Arts, Sofia)

**VIENNA IN 1900 AS THE FOCUS
OF BULGARIAN LITERARY HISTORY 235**

*(Mladen Vlashki, Materialien zur Rezeption der Wiener Moderne
in Bulgarien bis 1944. Hermann Bahr, Hugo von Hofmannsthal,
Atrhur Schnitzler. Berlin: Peter Lang, 2022. ISBN 9783631830666)*

CONTRIBUTORS TO THIS ISSUE 244

Code of ethics 255

Procedure for acceptance, review and publication of a text..... 257

Guidelines for authors..... 257

Publication agreement 262

ЛИТЕРАТУРА – ВЛАСТ – КРИТИКА

Понятийният ред „литература“, „власт“, „критика“ може да бъде семантизиран в множество тълкувателски конструкции, различаващи се една от друга по методологическите презумпции, с които се съобразяват, или пък заради конкретните текстови казуси, които представят.

Във всяко време и в който и да е етнокултурен контекст отношенията между художествената словесност – от една страна, и от друга – синхронния ѝ „рамков“ управленски регламент (той е политически, идеологически, законово и институционално структуриран), са сложни и нееднозначни. В пределите на едно по модерному дефинирано национално пространство дискурсът, генериран от доктриналните презумпции и от волята за легитимност на държавата апарат (и на ръководещия я елит) – властовият дискурс – целъ да валидизира в общественото съзнание определен образ на света. Този дискурс има различни социални агенти; в по-чуваем и по-убедителен го превръщат и творците, които превеждат тезите му в художествено-артистични артефакти. Овластеният/властовият дискурс разполага – освен с подкрепата на съмишлениците си, работещи в сферата на естетическото – и с богат набор възможности и повече или по-малко ефикасни инструменти (от откровената репресия, практикувана от тоталитарните режими, до индиректното действие чрез „мека сила“ в рамките на либералните демокрации) за обезопасяването на антидискурсите, на несъгласяващото се писане (и изобщо – изкуство). Това не отменя факта, че творбите, конфронтиращи се с доминантния, най-толерирания в определено време и място „разказ за всичко“ – стига все пак да са получили достъп до публика, – консумират своя собствена, макар и неукрепена във формални институции власт. Апокрифът, конспиративното тълкуване на миналото и настоящето винаги се радват на доста поклонници, „силата на безвластните“ се възплъщава и в постоянно високата популярност на съчиненията, усъмняващи се в „официалната версия“; макар и с ограничена аудитория, интелектуалецът дисидент, автор на забранена книга, също формира – и заради ореола си на преследван – своята особена власт-срещу-властта; и произведения-

ето, което симпатизира на субкултурни явления, гледани с подозрение откъм „оторизираната“ културна норма, има подривен потенциал... Но да, вече съвсем бихме опростили представата за актантите и възможните макросюжети на политическата и социокултурната сцена, ако не отбележим изрично: официализираната мяра за приемлива в посланията си културна продукция неведнъж успява, интерпретирайки ги (и дори награждавайки ги, ръкопляскайки им), да преработи бунтарските жестове, да ги инкорпорира в градежите си, да ги употреби като свои рекламни лица.

И литературното поле „само по себе си“ може да се мисли като изтъкано от вътрешни за него властови отношения. Да не забравяме обаче, че ред уж автентично вътрешни за специфичната територия отношения са проявления на формиращ натиск откъм субекти, които – поне на пръв поглед – са външни за нея. Последици от своеобразни състезания за власт в характерната сфера (с всичките ѝ обвързаности и зависимости) са конституирането на литературен канон, на *централно* и *периферно* в литературния процес, критическите процедури по оценностяване на текстове и жанрове, класациите и литературните награди, налагането на сравнително широко споделими представи за *елитарно* и *масово* (колкото и да е оспорима границата между категориите) като типове комуникативни стратегии, заложили в творческия акт и адекватно или неадекватно разчетени от възприемателите, и т.н. Разбира се, „овластяването“ на стилове, авторски фигури или произведения в литературната публичност (тя никога не е била и не би могла да бъде чисто *литературна* публичност) не се случва единствено поради сработването на естетически критерии, само заради отсъжданията на професионализираните читатели с академична подготвеност или най-вече заради икономизирането на литературата (пазарно боравене с тиражи, реклама, личностни митологии и пр.), или пък предимно покрай жестове на държавата и НПО сектора (визират се политиките на субсидиране и изобщо разнообразните видове толериране/санкциониране на авторови имена и художествени явления)... и т.н., и т.н. – възможните посоки за критическо осмисляне на понятиятната линия „литература – власт – критика“ наистина са практически неизчерпаеми.

Коментирайки аспекти на интересуващата ни проблематика, авторите литературоведи в първия брой на нашето списание лансират разбиране за литературата и литературността тъкмо като за феномени, пространства, интензифициращи преплитанията, динамичния

обмен на енергии и съдържания между различните зони на социалността. Показателно е, че като разглеждат сегменти от българската литературна събитийност, изследванията, поместени в книжката, настойчиво обръщат внимание на обвързаностите между историко-политически контекст и художествени практики. Тези интерпретации на корпуси от литературни произведения в края на краищата пресъздават посвоему и възлови моменти от общностната екзистенция: Април 1876-а, 20-те години на ХХ век, 1944 година, бележеща края на Царство България и раждането на НРБ, 1989-а и поредната фундаментална промяна в живота на сънародниците.

Всъщност изброените години метонимизират не просто неща, важни за „местните“. „Нашата“ 1876-а провокира вътрешнополитически дебат в ред европейски страни и дава ход на последващи мащабни промени на Балканите; за всички на планетата 1920-те са времето, в което особено остро се преживява придобитият покрай Първата световна война нов човешки опит; приключването на Втората световна (и спогодбите, които го съпровождат) предопределя природата не само на едни български 45 години; падането на Берлинската стена през 1989-а пренарежда съдбите на милиони люде на континента.

Именно диалозите, съотносимостта на българските сюжетики (политически и литературни) със световите на другите – с другото другаде – показват литературоведските статии и студии от броя. И англицистският текст в него представя измерение на културния обмен – след като разглежда властовите отношения „създател – създание“ в проловуто произведение на Мери Шели (и епизоди от рецептивната история на творбата в собствения ѝ национален контекст), проучването се фокусира върху употребите на фигурата „Франкенщайн“ в речите на съвременните български политици. Какво многозначително – от гледна точка на темата ни – интегриране на литературната универсалия в актуалния тукашен управленски речитатив...

Приятно и ползотворно четене!

От редакторите,
секция *Литература и култура*

Благовест ЗЛАТАНОВ
(Хайделбергски университет)

ТВОРЦИ БОРЦИ, РОМАНСИ, КАФЕНЕТА: ЧАСТИ ОТ ПОЛИТИЧЕСКАТА ПРЕДИСТОРИЯ НА АНГЛИЙСКИЯ ПРЕВОД НА РОМАНА „ПОД ИГОТО“

Резюме. В статията детайлно са реконструирани и анализирани непознати досега събития, изказвания и взаимовръзки от политическата предистория на английския превод на романа „Под игото“ на Иван Вазов, публикуван в Лондон в самия край на 1893 година. Във фокуса на изследователския интерес попадат два основни въпроса. Първо, защо авторът Иван Вазов е представен като непосредствен участник в борбите за национално освобождение на България? И второ, защо се правят усилия „Под игото“ да се определи жанрово като „романс“? Като финален акцент се дава отговор на въпроса защо в романа присъства кафене, станало впоследствие прочуто в българската литературна и културна история.

Ключови думи: „Под игото“, Иван Вазов, Едмънд Гос, Априлско въстание, британска политика, британска позиция, Бенджамин Дизраели, Уилям Гладстон, Джон Холмс, романс, „български романс“, „въображаеми зверства“, „кафеджийско бръцолеvene“

Blagovest ZLATANOV
(University of Heidelberg)

AUTHORS AND FIGHTERS, ROMANCES, COFFEE-HOUSES: SOME POLITICAL DEVELOPMENTS PRECEDING THE ENGLISH TRANSLATION OF THE NOVEL “UNDER THE YOKE”

Abstract. The article reconstructs and analyses in detail previously unknown events, statements, and interrelations in a series of political developments preceding the English translation of Ivan Vazov's novel “Under the Yoke”, published in London

at the very end of 1893. Two main issues fall into the focus of research interest. First, for what reason was the author Ivan Vazov considered an immediate participant in the struggles for national liberation of Bulgaria? And secondly, why are efforts being made to define "Under the Yoke" as a "romance"? As a final accent, the article answers the question why the novel includes a coffee-house that afterwards became so famous in Bulgarian literature and cultural history.

Keywords: *"Under the Yoke", Ivan Vazov, Edmund Gosse, April Uprising, British policy, Britain's attitude, Benjamin Disraeli, William Gladstone, John Holms, romance, "Bulgarian romance", "imaginary atrocities", "coffee-house babble"*

Публикуването на романа „Под игото“ на английски език в Лондон в края на 1893 година безспорно е едно от знаковите събития в чуждестранното присъствие на българската литература (Vazoff 1894). И друг път съм писал и казвал – значението на подобни преводи не бива да се преувеличава. Нещо повече – колкото повече то се преувеличава, толкова повече нараства опасността зад възторга от „успеха в чужбина“ да си проличи дълбокият провинциализъм и избиването на националнокултурни и личностни комплекси. Добре би било преводите на български литературни произведения на чужди езици и рецепцията им в чуждоезиковата среда да се изследват с необходимата обективност и критическа отстраненост. Поне от професионалните литературоведи.

Следвайки този принцип, и в настоящия текст ще напусна полосата на „възторга от успеха“ и ще подложам на изследване първопричините и свързаните с тях предистории на две тези, с които романът „Под игото“ мощно е препоръчан на англоезичната публика. Следите и към двете предистории са вписани във въведението към английския превод на романа, чийто (основен) автор е английският критик Едмънд Гос.¹ Първата теза е била подсказана на Гос от друго, със стоящата зад нея предистория той няма как да е бил запознат лично. Втората теза е предложена изцяло от самия него, като в предисторията, залегнала в нейната основа, се осъществяват странни преноси между литература и политика, на които той умело се позовава, докато горещо препоръчва романа на англоезичните читатели.

¹ На фигурата на този автор, литературен изследовател и университетски преподавател вече съм се спирал в друга връзка – вж. Златанов, Бл. „Софийският лъв в клетка“: модели, мистификации и рецепция на сборника *"The Shade of the Balkans"* (Bulgarische Bibliothek). München: AVM.edition, 2020, с. 81 – 86, 150 – 159.

Обект на моя интерес са двете предистории, а предговорът и тезите на Гос са следите, които ни отвеждат към тях.

И в двете предистории литература, политика и власт са странно и сложно преплетени, което може да ни послужи като допълнително обяснение защо романът „Под игото“ толкова рано намира прием в англоезичен и конкретно – в британски контекст.

Насочвайки се към първата предистория, веднага трябва да отбележа, че Гос изначално настоява, че между значителна част от личната биография на Вазов и действието в романа има безспорно препокриване:

Без съмнение немалка част от личната история на г-н Вазов тук е вплетена в неговото произведение... (Gosse 1894: viii).

Само по себе си настояването за подобно препокриване е силно досаден критически трафарет и по прозрачен начин цели да повдигне стойността на произведението по линията на житейската автентичност и искреност. В редки случаи то носи и някаква специфична информация за възникването или посланията на произведението.

И все пак във връзка с един момент от биографията на Вазов Гос прави усилие да внесе нетипична нотка, бягайки от едноплановото препокриване „живот – творба“:

Той² [...] се включва в търговията на баща си. И както можем да се досетим, с участието си в него не пожънва големи успехи, във всеки случай – не по-големи, отколкото неговият персонаж Огнянов постига в училищната си дейност (Gosse 1894: viii).

Конфигурацията около Вазов е по-сложна от очакваното. „Под игото“ не копира просто и директно факти от живота на автора си, а чрез сдвояването на неговата фигура с един от централните персонажи представя по сложен начин дилемите му, неосъществените му мечти и дори провалите му. Бойчо Огнянов е едновременно и обърнато, и директно копие на Вазов. Той е обърнатата образна компенсация на неслучилия се учител Вазов, но той е и точно копие на Вазов, на провалилия се в неписъщото му професионално занимание

² Има се предвид Вазов.

човек. Огнянов „се проваля“ като учител, Вазов – като търговец. Гос комбинира прави и обърнати бодове, за да пришие плътно автора към произведението му.

По отношение на едно друго, значително по-важно биографично събитие обаче Гос настоява на директното препокриване „авторов живот – творба“, макар че, вместо да прибегне до конкретни детайли, които доказателствено да го уплътнят, предприема точно обратното – съзнателно бяга от конкретност. Изказът е преднамерено заплетен:

...той все повече и повече си навлича подозренията на турските власти, като през 1876-а, годината на недоизбухналото и безплодно въстание, трябва да бяга на север през Балкана, за да спасява живота си (Gosse 1894: viii).

Гос умело подмята за връзка между Вазов и Априлското въстание, но по никакъв начин не твърди, че директно е участвал в него. Нещо повече, от текста на предговора никак не става ясно откога и за какво въобще Вазов е бил подозиран и гонен от турските власти. Остава впечатлението, че бая време е бил гонен. Разтягайки времето до една цяла календарна година, Гос едновременно отказва да твърди еднозначно, но и повежда към впечатлението, че бягството на Вазов към Влашко е във връзка с въстанието и личното му участие в него.

След всичката тази премислена неяснота следва изненадващо и рязко посягане към противоположното – към максималната конкретност:

Благополучно достига Румъния и в Букурещ се присъединява към Българския революционен комитет (Gosse 1894: viii).

За тези два „факта“ от живота на Вазов – участието му в Априлското въстание и в българските комитети – в България е писано много, а и картината на много ранен етап, още скоро след събитията, е достатъчно изяснена. Гос обаче настоява на тези „факти“ и въпросът е не защо настоява. Просто такава биографична информация му е била предоставена. Същинският въпрос е на какво основание онези, които го „информират“, все пак решават да предприемат доста рискованата с оглед на действителността стъпка да провъзгласят Вазов за борческо-въстаническа фигура. Зад техните действия лежи и една „британска“ предистория, която им дава увереност, че не просто могат да прокарат

внушенията си, а и че дори могат да предоставят доказателства за тях. За какво става дума?

За първи път името на Вазов се появява в англоезичен и конкретно – в британски контекст през далечната 1876-а и тази поява няма нищо общо с литературата. На 14 септември 1876 г. влиятелният лондонски всекидневник „The Daily News“ публикува благодарствена телеграма до главния редактор на вестника, отправена от името на българските емигранти в Румъния, представлявани в случая, както изрично е подчертано, от деветимата поименно подписали се (*Latest Telegrams* 1876: 5). Телеграмата е кратка, издържана в типичния за онова време приповдигнато-патетичен тон. Именно поради особената ѝ екзалтираност в нея дори се изстрелва твърдението, че името на главния редактор се разнася с благодарност по българските села и паланки. Преувеличението е очевидно, но и напълно извинимо. Редакторът, а и който и да е друг едва ли е допускал съществуването по българските села на тъпши англоговорещи, замаяни от подкрепата на британските вестници за българската кауза.

Иван Вазов е сред подписалите телеграмата, като тук името му е предадено като „J. Vazov“.³ Още същия ден и други издания препечатват телеграмата, през следващите 10 – 12 дни тази тенденция ще продължи. В един кратък отрязък от време името „И. Вазов“ ще се появи в различни вестници около 25 пъти⁴ (*Turkish Atrocities* 1876: 2; *The War in the East* 1876: 2).

Като образован човек Вазов е бил сред онези български емигранти в Румъния, които най-вече чрез британските вестници, достигали до тях, а и по други канали активно са следели реакциите във Великобритания спрямо жестокостите над българското население по време на и след Априлското въстание. Свидетелство за това е и една втора телеграма от 25 септември 1876 г., отпечатана отново в „The Daily News“ и отново подписана от група емигранти. Този път благодарността е отправена към „Lord Mayor“, т. е. към председателстващия т. нар. „Корпорация на град Лондон“. Подписалите се, които сега са в малко по-различен състав, но сред тях отново е Вазов, са известени за свиканото лично от градоначалника на Лондон събрание на 18-и същия месец, целящо осведомяването на обществеността

³ В следващите години ортографията на името предстои да се промени.

⁴ Тук давам като пример само две от изданията.

за случващото се в Османската империя и събирането на помощи за страдащите българи.

На това място се намесва един важен детайл. Телеграмата този път е подписана от „Central Bulgarian Charity Committee“⁵ (*The Relief Fund* 1876: 2). Иначе казано, авторите се легитимират не просто като загрижени българи, а и като водачи на въпросния „комитет“. Тази легитимация не е случайна, както и подчертаването ѝ. Както ще видим по-късно, в контекста на Априлското въстание в британската политика и в британската преса се води ожесточена полемика за ролята на българските „комитети“, като проправителствената преса държи тъкмо тях отговорни както за размириците в Османската империя, така и за страданията на обикновеното население. Включително и заради тези обвинения за подписалите телеграмата е важно да се легитимират като служещи на една „благодарителна“, „мирна“ кауза.

Както предишната, така и тази телеграма моментално е препечатана в множество други издания. Фактът, че в тогавашните условия новината за събирането в Лондон е могла да стигне до Букурещ, оттам светкавично да изпратят благодарността си и тя да намери място във вестниците, и всичко това в рамките на една седмица, показва, че подписалите плътно са следели събитията в Англия и са реагирали изключително бързо.

На участието си във въпросния „Централен благотворителен комитет“, с което се легитимира и пред британските вестници, лично Вазов, и то на много ранен етап, се постаравал да придаде не само личнобиографична значимост. В усилието му има две фази, силно отдалечени времево една от друга. Първата фаза, в периода 1881-ва – 1882-ра, се разгръща много скоро след годината, в която името му за пръв път се споменава в Англия, и е свързана с крайно, дори съмнително подранилата му мемоаристика. Втората фаза е ситуирана около 1915 – 1920 г. и се отнася до спомените, които Вазов споделя с Иван Шишманов. За да стане по-ясна вътрешната им логика, ще преобърна времевата последователност на Вазовите твърдения.

В главата от спомените му, която Шишманов е онаследил⁶ „Букурещ“, Вазов, бъркайки леко сезоните и поставяйки основаване-

⁵ „Централен български благотворителен комитет“.

⁶ Под влияние на Вазов или не, това не можем да знаем.

то на „Централния благотворителен комитет“ едва през зимата на 1876 година, твърди:

...аз взех най-деятелно участие в работите на комитета, като негов секретар... държах протоколите и съчинявах писма...
(Вазов & Шишманов / Vazov & Shishmanov 1957: 86).

С много късна дата Вазов индиректно твърди, без да дава подробности, че той е писал и въпросните благодарствени телеграми до британските вестници като секретар на комитета. Споменаването на Гладстон сред адресатите ясно говори за това. Много години по-късно Вазов ще настоява на централната си роля в действията на комитета.

Нека сега обаче да се върнем около 35 години назад във времето. Странно е, че около 1880 г., още преди да е започнал да пише художествени текстове в проза и още докато е в твърде млада възраст, Вазов се заема да създаде мемоарна литература, която да постави началото на превръщането му от частна в историческа личност. Преход, съзнателно търсен и открито заявен още в подзаглавието „*Лични и исторически възпоминания от събитията в 1876 година*“ (к. м. – Бл. Зл.). Случилото се си заслужава да се чете внимателно. Добре известно е, че между първото издание на подранилите мемоари „Неотдавна“ в сп. „Наука“ от 1881 г. и второто, от 1892 г. в т. II на „Повести и разкази“, се откроява съществена разлика – добавянето на още една, последна глава под номер 9, онасловена „Последният комитет“ (Вазов 1956b: 40 – 49). Вазов е осъзнал, че при първата публикация е пропуснал нещо много съществено.⁷

Най-важното, за което не се е сетил при първото издание, е ясно да се позиционира в сърцевината на борческото, като обаче и специфично го предефинира, разбира се, в своя полза. Отлична възможност за това му предоставя тъкмо участието му във въпросния „Централен благотворителен комитет“, който временно е забравил или недооценил.⁸ Затова в прибавената глава 9 изцяло му се посвещава. В първото

⁷ Всъщност, за да открие същественото, както сам споделя, Вазов предприема значителни съкращения в останалия текст на първото издание, т.е. „на ония неща, които ни се видяха или лишни, или пък добре известни на читателите български“ (Вазов / Vazov 1956b: 40).

⁸ Мемоарният разказ на Вазов за комитета има и изключително важни художествени последици. Тъкмо в „Неотдавна“ и във връзка с „благотворителния комитет“ Вазов за първи път започва да разгръща своя прочут наратив за „хъшовско живееене“. „Не-

издание в заключителната глава 8 е заложил по-скоро на познанството си с Ботев като финална поанта, още едно доказателство, че много рано проявява невероятен усет кои личности, с които е имал някакъв контакт, предстои да влязат в историята. Умело подчертава близостта си с тях и здраво черпи оттам символен капитал.⁹

Вазов действително участва в този „последен комитет“ – последния от прочутата плеяда комитети и в този смисъл – посвоему открояващ се и важен. В самата същност на комитета обаче е вписан един „малък“ проблем, който би трябвало да създаде пречки пред извайването на образа на „борческия“ Вазов – комитетът е „благотворителен“, а не „революционен“! По същество би трябвало да се занимава със събирането на хуманитарна помощ за цивилното население, а не да организира бунтовнически действия. И тук идва решителното предефиниране. Вазов твърди: макар комитетът да е носил миролюбиво наименование, по същество е имал съвсем друга насоченост и не е бил нищо друго освен „подновяване на прежния исторически букурещки Централен революционен комитет“ (Вазов / Vazov 1956b: 42). Ерго, Вазов непосредствено е въввлечен в борбата и макар да не е хванал оръжие в ръка, участва в една изключително важна генералщабна дейност по нейната организация и финансово обезпечаване, включително и с призови за „хуманитарна“ помощ от Великобритания.

Ако сравним подписаните и от него телеграми в британската преса, в които се настоява, че комитетът събира сумите за подпомагането на страдащото цивилно население, с твърденията му в глава 9, че основна задача на комитета е била финансирането на чети за Сърбия, веднага ще установим явното противоречие. Британските дарители едва ли биха били въодушевени от заявеното от Вазов в преработените мемоари „Неотдавна“, макар че, сигурен съм, мнозина от тях не са били чак толкова наивни и са могли да предположат, че щедрите им дарения „изтичат“ и в друга посока, не само за хуманитарни цели.

отдавна“ е мотивната основа на „Немили-недраги“, „Хъшове“ и т. н., като в тази заготовка първоначално централният хъшовски персонаж е самият Вазов. Изобщо не е случайно, че в глава 15 на „Немили-недраги“ Вазов изрично ще включи „Централния благотворителен комитет“ в сюжета на повестта. (Вазов / Vazov 1956a: 178).

⁹ От Ботев, само че този път от творчеството му, скоро след излизането на романа „Под игото“ на английски език Вазов ще черпи символен и художествен капитал за себе си и пред англоезичната публика. На този изключително важен епизод, за жалост, не мога да се спра в настоящото изложение.

През 1893-та, когато е подготвял своя предговор към английския превод на „Под игото“, не Гос е объркал „благотворителен“ с „революционен“ и не той е пратил Вазов в „революцията“. Иван Евстратиев Гешов, същинският автор на тази част от предговора към английското издание¹⁰, е бил отлично осведомен как Вазовото самосъзнание, най-късно от „Неотдавна“ насетне, интерпретира „благотворителността“ като камуфлажирана „революционна дейност“. Нещо повече, отказвайки се от всякакви тълкувания и обяснения, Гешов циментира пред англоезичната публика като прост факт толкова важната за самия Вазов „същина“ на нещата. Комитетът е революционен и Вазов е активен участник в тази борба, в тази революция. Освен да представи Вазов в една престижна биографично-социална роля, това фактуализиране на собствената му самоинтерпретация има за задача да повдигне Вазов и по линията на творческата автентичност, по линията на сливането на автор и творба. В същото време тази слятост и конкретно участието на Вазов в априлските и следаприлските събития трябва да превърне „Под игото“ в историческо свидетелство на времето. Извеждането на всички тези взаимовръзки е внушено от Гешов и директно вписано от Гос във Вазовия творчески релеф и в самата същност на романа му.

Едва ли през 1894-та някой във Великобритания си е спомнял за Вазовото участие в българските „комитети“ през 1876 година. Със сигурност никой не е могъл спонтанно и благодарение на слонската си памет да свърже Вазов, автора на „първото значимо произведение на българската литература“¹¹, с онзи Вазов, чието име е свързано сред подписвалите благодарствените телеграми до висшите британски политици и вестникарски редактори.

Иван Евстратиев Гешов обаче, под или без давлението на самия Вазов, е настоявал предварително да подsigури истинността на внушението за бореца творец и автентичен художествен хроникьор, за участника в комитетите и въстанията. Във всеки момент Вазов и неговите съратници, начело с Гешов, са могли да извадят дори и от англоезичната преса безспорни, макар и оскъдни свидетелства за непосредственото му участие в освободителното движение и комитетите. Е, че между „Central Revolutionary Committee“ по Гешов – Гос и

¹⁰ По въпроса за участието на Гешов в създаването на предговора вж. Трендафилов / Trendafilov 2015: 32 – 34; Шурбанов & Холмън / Shurbanov & Holman 2015: 9 – 31.

¹¹ Формулировката е на Едмънд Гос.

„Central Bulgarian Charity Committee“ по „The Daily News“ съществува известна разлика, е могло лесно да се пренебрегне. Около 1876-а в британската преса наименованията на българските комитети биват превеждани по толкова различни начини, че човек така и така трудно е можел да ги различава.

Добре известно е, че в България първият, който бурно и с разкъсващ сарказъм реагира на Вазовото самопренаписване в „борческото“ в „Неотдавна“, е Захари Стоянов¹² (Стойанов 1966: 547 – 551). С рецензията си в сливенското издание „Съветник“ той до голяма степен и унищожава това пренаписване още в зародиша му.

И досега обаче не е известно, че многогодишната българска разпра между двамата има и своето, макар и маломерно, чуждестранно литературно, а и не само литературно измерение. Без да мога да се спирам с необходимата детайлност на въпроса, само ще отбележа, че в края на 1880-те и началото на 1890-те години и най-вече във връзка с отбелязването в международната преса на траурните тържества по повод на смъртта му, в чужбина Захари Стоянов неколкократно е обявяван за най-важния български писател. Например, отбелязвайки кончината му и последвалия я държавен траур, през септември 1889-а „Norddeutsche Allgemeine Zeitung“ провъзгласява Захари Стоянов ни повече, ни по-малко за „Begründer der bulgarischen Literatur“¹³ (*Sofia, Mittwoch 18. September 1889*: 3). За това придвижване на Захари Стоянов към статута на най-значим български автор решителна роля играят два фактора.

На първо място, политическите му позиции след Освобождението, близостта му с княз Фердинанд и с министър-председателя Стефан Стамболов, чиято фигура редом с тази на владетеля вече се радва на широка известност в международната преса. Всичко това безспорно влияе и на собствената му известност, и на позиционирането му като писател в чужбина, макар че, както е добре известно, по онова време в България политическата и публицистичната му дейност почти напълно скриват фигурата му на писател.

На второ място за потеглянето на Захари Стоянов към този престижен статут изключително допринася дългата около 100 страници студия на френския славист и българист Луи Леже „Един бъл-

¹² Рецензията на Захари Стоянов за ранните мемоари на Вазов излиза във в. „Съветник“, Сливен, I, 33, 29 юли 1882 г.

¹³ „Основател на българската литература“.

гарски патриот: Захари Стоянов“ („Un patriote bulgare. Zacharie Stoianov“), публикувана в много престижното списание „Bibliothèque universelle et Revue suisse“ в три части в началото на 1890 година (Léger 1890a: 55 – 70; Léger 1890b: 352 – 375; Léger 1890c: 577 – 597). Както от историко-борческа и политическа перспектива, така и от перспективата на произведенията му, най-вече „Записки по българските въстания“, в тази студия се вае мащабният образ на твореца борец Захари Стоянов, израсъл от скромен овчар до крупен държавник.

Лично Вазов, както и членовете на неговия кръг едва ли са могли да бъдат доволни от тези развития и моментално вземат мерки. Изключително любопитно е, че срещу чуждоземния борческо-писателски образ на Захари Стоянов, чертан от Леже, атаката не е поведена фронтално, от самия Вазов, а е осъществен флангови маньовър с включването на негов личен приятел и съратник, чието име – ах, каква изненада! – е Иван Евстратиев Гешов. Същият, който само няколко месеца по-късно ще снабди Едмънд Гос с така важните борческо-биографични данни за Вазов.

Още в първия брой на „Westminster Review“ за 1891 г. Уилям Морфил пише статия под заглавие „Страданията на един български патриот“ („The Sufferings of a Bulgarian Patriot“, Morfill 1891: 524 – 531). Приликата със заглавието на студията на Леже е поразителна. Поразителен е и фактът, че заглавието на книгата, която Морфил рецензира, също значително съвпада със заглавието на Захари-Стояновите мемоари – „Записки на един осъден“¹⁴ (Гешов, Ив. Е. 1891). Буквално година след излизането на втората част на студията на Луи Леже за З. Стоянов Вазовата група контрира с фигурата на мемоариста патриот и поборник Иван Гешов. Ходът е изключително ловък. В български контекст Захари Стоянов може и да е успял да осмее Вазов като участник в борбата, но Гешов не би могъл да дискредитира задочно нито в български, а още по-малко – в международен контекст. Там Гешов е не по-малко известен от самия Захари Стоянов, ако не и по-известен. Разбира се, отново подчертавам, спрямо българските автори „известен в чужбина“ винаги трябва да изпълзваме внимателно и с отчитане на реалностите. Конкретно в тази на-

¹⁴ Като че за да бъде приликата още по-плътна, „записки“ не е членувано, както би могло да се очаква, когато това са спомените на един-единствен човек.

чална фаза в преобладаващата част от случаите става дума за отделни споменавания.

Дуото Гешов – Морфил има решителен принос за оформянето през годините на образа на Вазов в англоезична среда. Затова не може да има никакво съмнение, че рецензията на Морфил за книгата на Гешов е скритото начало на Вазовата контраатака срещу Захари Стоянов с цел собственото му международно позициониране като най-значим български писател. Съществуват и други свидетелства¹⁵, че съвсем скоро след тази контраатака е поставено началото на две дългосрочни кампании, които трябва да циментират това международно позициониране на Вазов. Първата включва преводите на „Под игото“ на чужди езици – един широкомащабен, добре оркестриран и шумно рекламиран, включително и в чужбина, проект. И второ – подготовката и залповите чествания на 25-годишния му писателски юбилей през 1895 година и широкото оповестяване на този юбилей в чужбина.

Пет години след Морфиловата контра спрямо Леже, когато шумотевицата около „грандиозния“ международен успех на „Под игото“ в България вече е набрала значителен размах и когато Иван Вазов по всяка вероятност вече самодоволно се е отпуснал в като че гарантираните му лаври на най-значим български писател, внезапна тръпка ще да е прерязала първенстващата му душа.

Едмънд Гос, да, онзи, който само две години по-рано, в края на 1893-та, в предговора си към английското издание на „Под игото“ го е обявил за най-значимия български творец въобще, през 1896 г. решава да рецензира наскоро попаднали му френски текстове, не само литературни.¹⁶ Впечатленията си от тях споделя в текст, дълъг 20 страници, под заглавие „Current French Literature“¹⁷ (Gosse 1896: 681 – 701).

В тази разгърната рецензия сред другите текстове, върху които Гос се спира, е и прясно излезлият втори том със събрани статии и студии на Луи Леже под заглавие „Руснаци и славяни: политически и литературни етюди“¹⁸ (Léger 1896a). Както е добре известно, в тази втора подборка Леже препечатва и въпросната си 100-странична сту-

¹⁵ На тях, за жалост, тук не мога да се спра.

¹⁶ Едмънд Гос редовно прави такива прегледи.

¹⁷ „Актуална литература на френски“.

¹⁸ Рецензията на Гос е един от първите обширни отзиви за книгата на Луи Леже във Великобритания. Едва по-късно следват други – вж. Russes et Slaves: Études Politiques et Littéraires 1897: 283 – 284.

дия „Един български патриот: Захари Стоянов“ от 1890 година (Léger 1896b: 93 – 189).

Гос не е познавал студията от по-ранната ѝ публикация и когато я прочита в току-що излязлата подборка, е до такава степен стъписан, че изобщо не успява да скрие объркването си и да замълчи. Четейки изложението на Леже върху личността и творчеството на Захари Стоянов, Гос се натъква на потресаващо откритие:

Неговите¹⁹ приключения силно напомнят на описаните във великолепен роман на Иван Вазов „Под игото“, онзи пръв плод²⁰ на съвременната българска литература, които имах щастието да представя на Западна Европа през 1894 година. Ентузиазмът и злочестините на Стоянов неустойимо напомнят на читателя за онези на героите от романа на Вазов, макар сцена на неговите приключения изглежда, не ще да са били розовите градини по южния склон на Балкана, а по-скоро градовете, които един след друг са приемали облика на центрове на революционната дейност (подч. м. – Бл. Зл.) (Gosse 1896: 691).

Ако Вазов е имал случая да прочете този текст, което много вероятно се е и случило – суетен е бил, със сигурност го ударила мълния. В пасажа, който откроявам с удебелен шрифт, по същество се поднася твърдението, че Вазов е черпил материал за произведението си директно от живота на Захари Стоянов, така както той е представен в „Записки по българските въстания“, плътно възсъздадени в студията на Леже. За Гос приликите са толкова фрапантни, че се натрапват „неустойимо“ („irresistable“). Вазов здравата ще да е заемал от Захари Стоянов! Гос се натъква и на още едно откритие. В предговора си към „Under the Yoke“ той твърдеше, че събитийността на романа извира от собствената Вазова „революционна“ дейност, от участието му в „Central Revolutionary Committee“. Само две години по-късно Гос е принуден да установи, че Гешов, със или без участието на самия Вазов, май леко го е послъгал за истинските източници на романа. Това очевидно налага и цялостно ревизиране на твърдението за препокриване „авторов живот – творба“.

¹⁹ Има се предвид „Захари-Стойановите“.

²⁰ Тук Едмънд Гос всъщност използва особената формула „that first-fruits“, чрез която се заиграва с алюзията с „първите плодове“ от реколтата, т. нар. „бакурим“, които евреите всяка година принасят като дар в храма.

Отгук следва и една значително по-мощна преоценка. Приключенията на Захари Стоянов са същинско „революционните“, докато Вазовите „приключения“ се разиграват по „розовите градини на южния склон на Стара планина“. Звучи някак снизходящо. От перспективата на Захари-Стояновите борчески преживявания сега на Гос Вазовите екзалтации му изглеждат като гоненица и хихикания из розите.

Здрава вътрешна борба ще да се е водила в душата на Гос. От една страна, трудно му е да признае на себе си и на читателите, че през 1894-та в редица възлови твърдения и оценки, очевидно поради непознаване на контекста, леко се е отклонил от фактите. Затова и някак продължава да превъзнася „Under the Yoke“. Същевременно обаче не може да отрече, както и да скрие направеното фрапиращо откритие. Трябва да го сподели. Именно поради тази неустойима принуда и финалната теза в рецензията на Гос отново не е в полза на Вазов:

В настоящия момент, когато съпротивата на християнското население срещу тиранията на турчина е толкова видна за публиката, романтичните страници на Вазов и Стоянов сякаш представят една почти стряскаща актуалност (подч. м. – Бл. Зл.) (Gosse 1896: 691).

Вазов вече не е единственият, до него стои и Захари Стоянов.

Дори и да е имал ясновидски способности, Иван Вазов едва ли е можел да провиди, че през 1896 г. Луи Леже отново ще пусне подборката си с есета и че в края на годината Гос ще рецензира студията му за Захари Стоянов в толкова двусмислена за „Под игото“ и Вазов посока.

Но и без това ясновидство фигурата на големия му конкурент е продължавала да го тормози години след като Захари Стоянов си е отишъл от този свят.²¹ Вазов е познавал обширния текст на Луи Леже от първата му публикация през 1890-а. Излизането на първия том на „Russes et Slaves, Études Politiques et Littéraires“, Paris, 1890“ е специално и адмиративно отбелязано в сп. „Денница“ (Ц-въ / Ts-va 1890: 288).²²

²¹ През 1890 г. Вазов внушава, че при абсолютно последната им среща двамата са се помирили. Прави впечатление, че публицистичната атака срещу З. Стоянов в „Нова земя“ много се различава от тона, в който е предадена последната лична среща на Вазов с неговия, включително и литературен антагонист в „Костенец. Пътни бележки“ (Вазов / Vazov 1890: 179).

²² Не само Гос реагира на книгата на Луи Леже. В британски специализирани и неспециализирани издания тя е пространно рецензирана. Показателна е например рецензията в изключително престижното списание „The Athenaeum“, в която е отделено прост-

Не можем да допуснем, че Вазов е имал чак такива пророчески способности, но странно е обстоятелството, че само няколко месеца преди Гос да направи стряскащото откритие, че „Под игото“ много повече отговаря на прежеждията на медвенския овчар, Иван Вазов действително ще включи Захари Стоянов като персонаж в свое произведение.

В глава 12 на романа „Нова земя“, за който самият твърди, че е приключил на „15 априлий 1896 г.“, Вазов съвсем внезапно и крайно немотивирано вмъква в действието Захари Стоянов, като го залива с прочутото си и крайно двусмислено възхваляващо-снизяващо антрефиле (Вазов / Vazov 1956с: 419 – 420). Цялата глава 12 стои като набързо пришита крѝпка върху останалия текст. Като че Вазов иска да избута Захари Стоянов от предосвобожденската епоха на „Под игото“ и да го напѝха в следосвобожденската, като хем отбележи мястото му в историята, хем го охули здравата.

В жанровото дефиниране на „Under the Yoke“ за литературно-теоретически тренираното око не може да остане незабелязано едно очевидно отклонение между титулната страница и предговора на Гос. Първо, в специално подзаглавие издателят²³ държи да посочи жанра, към който принадлежи Вазовото произведение – „A Novel“²⁴. Нещо напѝлно обичайно за паратекстовото оформяне на подобни издания. Дотук добре! В своя предговор обаче Едмънд Гос само на два пѝти използва жанровото определение „novel“, като първата употреба е малко по-особена – „heroic novel“²⁵, а втората звучи съвсем неутрално – „novel“ (Gosse 1894: v, vi). Гос на прѝв поглед като че ли се съгласява с издателското подзаглавие, но си личи, че това съгласие е някак доста обрано и пестеливо.

За сметка на това във въведението си английският критик пространно и бих казал – подозрително настоятелно, ще се посвети на съвсем различно жанрово дефиниране на Вазовото произведение и

ранно място на очерка за Захари Стоянов в *Russes et Slaves : Études Politiques et Littéraires. Deuxième Série*. Par Louis Léger (Hachette & Cie, 1897: 283 – 284).

²³ Не вярвам това да е настояване на автора и неговите посредници.

²⁴ „Роман“.

²⁵ „the extreme beauty of this heroic novel“ („изключителната красота на този героичен роман“, Gosse 1894: v).

обосноваването на тази принадлежност. Още във второто изречение Гос ще заяви:

Не мисля, че някой ще постави под съмнение, че „Под игото“ е романс на съвременната история от наистина изключително висока класа (подч. м. – Бл. Зл.) (Gosse 1894: v).

Самото словосъчетание „романс на съвременната история“ литературоведски звучи доста противоречиво. Гос обаче настоява на него, а аргументацията му върви в три посоки.

Първо – по посока на художествените компоненти, които вписват „Under the Yoke“ в жанра на „романса“. Това са например пасторалността или засилената фантазмена образност (Gosse 1894: vi-vii, xii).

Второ – тъй като класическата метарамка на жанра се задава от „историческия романс“, Гос непременно иска да впише „Under the Yoke“ тъкмо в този най-представителен модел. Явно обаче съзнава, че подобно вписване със сигурност ще предизвика силни възражения, затова се заема изпреварващо да ги обори, обяснявайки защо „Under the Yoke“ е тъкмо „романс на съвременната история“, разбирай – „романс на близката, на непосредствената история“:

„Под игото“ е исторически романс, който не е съчленен от антиквар или роден във въображението на поет на основа на смътни и оскъдни материали, случайно оцелели от далечно минало, а е написан от човек, който е живял, борил се е и е страдал в ситуацията, които сам си поставя за задача да документира (подч. м. – Бл. Зл.) (Gosse 1894: xi).

Гос прекрасно знае, че класическият романс вписва събития от „отколешното минало“, от „далечната, незапомнената история“ и тъй като Вазовото произведение никак, ама никак не се връзва с тази ядка на жанра, бърза да направи няколко сложни аргументационни лупинга. Сред тях отново се открояват борческия „автобиографизъм“ и „документалността“ на романа.

Трето – и този момент е изключително важен – Гос непременно иска да отбележи „политическата жилка“ на този романс:

Бурният политически плам на този романс е представен в множество деликатни, трогателни и изпълнени с хумор епизоди (подч. м. – Бл. Зл.) (Gosse 1894: xii).

Гос е изчел достатъчно романси от свръхбогатата на такива произведения англоезична литература, за да знае, че характерни за

жанра са не преките политически послания, а историческите аналогии и алюзии. Чрез древни сюжети опосредствано, иносказателно се преработват настоящи (гео)политически казуси. Да, но бидейки романс на „съвременната история“, „Under the Yoke“ изначално е лишен от тази алюзивност. Произведение, което разказва единствено за събития от съвсем близкото минало, не може да разгърне типичните иносказателни, най-вече политико-социални романсови паралели между незапомненото минало и настоящето. На Гос обаче много му се иска Вазовият текст да има и тая опосредствана, алюзивна политическа ангажираност с настоящето и затова я вижда в някакви деликатни и хумористични епизоди, излъчващи едва ли не завоалирани послания. Че в „Под игото“ политическите послания са точно обратното – абсолютно открити, директни и категорични, би разбрал и сричащият английския език любознателен читател.

След цялото това аргументативно усилие в последното изречение на предговора си Гос настоява жанрово и ценностно да обобщи, че „Under the Yoke“ е:

безспорно един от най-изтънчените романи, които Източна Европа е изпратила на Запада (подч. м. – Бл. Зл.) (Gosse 1894: xii).

За всеки запознат с жанровата теория и по-конкретно с теорията на фикционално-историческите жанрове е ясно, че над „Под игото“ трябва да се упражни огромно интерпретативно насилие, за да бъде вкаран в жанра на романса – бил той „исторически“, „любовен“, или какъвто и да е друг. Разбира се, „Под игото“ не принадлежи на някакъв чист жанр, но при класическото противопоставяне „романс“ – „реалистичен роман“ Вазовото произведение категорично се вписва във втория жанров модел.

Защо Гос се заема с очевидно предварително обречената задача да доказва, че „Under the Yoke“ е романс, и то романс на съвременната, настоящата история?

На 31 юли 1876 г. по време на парламентарния дебат по повод на последиците от Априлското въстание и съдбата на българите в Камарата на общините британският премиер Бенджамин Дизраели си позволява две фатални реплики, две кощунствени словосъчетания, които ще се забият много остро и много дълбоко в съзнанието на британската, а и на международната общественост.

В един момент от изказванията си Дизраели заявява:

*Ако не ставаше дума единствено и само за безредици, ако не се налагаше да сме свидетели на бойни сражения безредици, ако тайни общества и революционни комитети не вилнееха в тези лоялни на властта провинции, аз чистосърдечно бих съжалил за въпросното развитие на събитията, толкова, колкото и господата, които така често ме нападат заради липсата на съчувствие от моя страна към **страдащите от въображаеми зверства**²⁶ (подч. м. – Бл. Зл.).*

В словосъчетанието „страдащите от въображаеми зверства“ по един чудовищен начин е резюмирана както цялостната британска правителствена стратегия, така и персоналната низост на Дизраели по отношение на събитията в Османската империя по време на и след потушаването на Априлското въстание. Случилото се не е това, за което се представя, това не са насилие и убийства на мирното население, а война на заговорници и комитети срещу легитимни държавни органи, истинските виновници и извършители не са онези, за които се твърди. И най-важното – няма и никога не е имало никакви зверства, зверствата са измислени, въображаеми. Българите са психотични същества, които страдат единствено от родените в болното им въображение насилия.

Макар да е започнала няколко седмици преди това, с тази фраза на Дизраели в британската публичност и британската преса войната на основополагащите разкази и оценки за Априлското въстание от 1876 се разгаря с невероятна сила за месеци напред. Добре е тази война на разказите, която някои и до днес се опитват да водят, упражнявайки се върху дефиницията на понятието „зверство“ или подлагайки на съмнение, че въобще го е имало, да се изследва в детайли.

Поради липса на място тук единствено бих привел цитат, с който един от британските либерални вестници в самия край на 1876 г. я резюмира:

*Имаше нещо като „изкушаване на Провидението“ в консервативните органи, които се възторгнаха така гръмко, че пристъпът „на безумие“ у нацията бил траял кратко и бил приключил окончателно. Това, което с доволство наричаха „**българския романс**“, било, уверяваха ни те, разконспирирано от хладнокръвните и ясно мис-*

²⁶ <https://hansard.parliament.uk/commons/1876-07-31/debates/728cdbda-6e77-4b06-b570-b538ca27721d/Resolution#contribution-e713be03-4712-48e3-bf82-0ba9c2e39ef6>. Column 215 (последно прегледано на 29.06.2023).

леци глави, които най-вече помагат на обществото да се ориентира, като резултатът от всичко това бил, че играта на агитация набързо „приключила“. „**Българският романс**“ вече не можело да бъде превръщан в тема на общественото възмущение, както се случвало надлъж и нашир из цялата страна, тъй като британската общественост вече била изказала мнението си по този конкретен епизод от Източния въпрос и нямало нужда да се повтаря (*There was something like a “tempting of Providence” 1876: 2*).

„Българският романс“ е обозначението, което през втората половина на 1876 година британската преса използва, за да резюмира и характеризира същността на една словесна, наративна и интерпретативна война, разгоряла се в британската политика и публичност около образа на българите. В британската политико-журналистическа употреба под „романс“ по онова време се има предвид не толкова литературният жанр, колкото едно надредно обозначение за разюздана фантазия, за пределна измислица, за пълно отлепване от реалността. Този семантичен статут думата има и далеч преди българските априлски събития от 1876-а. Думата „романс“ („romance“) е широко използвана от десетилетия в британския журналистически дискурс в смисъла на преднамерена, прозрачна и в този смисъл – безсрамна измислица, целяща да подведе и заблуди публиката. В случая с Априлското въстание обаче тъкмо репликата на Дизраели – тези толкова драстични „въображаеми зверства“, спонтанно води до създаването на формулата „български романс“ като смислово резюме на случващото се в британския парламентарно-правителствен и публичен дебат. Дизраели повече от преднамерено и провокативно, като подгварящо подхвърляне изрича паролата, под която неговите съмишленици оттук нататък ще подвеждат всички съобщения и дописки, идващи от населените с българи османски провинции. Всички тези съобщения и разкази и най-вече разказите за турските зверства в синхрон с тази парола ще бъдат обявявани за разюздана измислица, за „български романс“.

Консервативната преса веднага подхваща мерзката парола на Дизраели, доразвивайки „романсовото“ в две основни посоки. На първо място се внушава, че либералите, начело със завърналия се в политиката Уилям Гладстон, които още от първия момент и последователно настояват за решителни мерки за прекратяване на зверствата, имат някаква превратна, отвлечена и идеализирана представа за българите. Въобразяват си ги като невинна, беззащитна жертва на чудо-

вишно насилие и изстребление. Консерваторите, лично предвождани и напътствани от Дизраели, контрират с две тези. Първо, ако има определени прояви на насилие, то българите в никакъв случай не са без вина за случващото се. Напротив, те го провокират, и то съзнателно, колективно, организирано и подмолно. Неслучайно злобната реплика на Дизраели е съпътствана от обвинителното посочване с пръст на „тайни общества и революционни комитети“ като основни виновници, срещу които турските власти имат легитимното право да се защитават. Де да можеше Дизраели да предвиди, че и Иван Вазов ще участва в един такъв комитет. Втората теза допълва първата по линия на отричане на мащабите на насилието. В действителност никога не е имало никакво масово изстребление. С това се цели да се противодейства на общественото възмущение във Великобритания, защото то, както разкриват обилните свидетелства от онова време, е насочено както срещу сатанинските форми на насилие над българите, така и срещу неговите мащаби.

Консерваторите и тяхната медийна клика последователно работят над версията, че либералите именно защото си чертаят включително и числено преувеличения образ на невинните български жертви, развиват едно „романсово“ отношение към тях. Те възприемат въобразената от самите тях ужасна ситуация на българите едва ли не като читатели на сантиментален романс. Оставят се да бъдат въвлечени, умиляват се, разнежват се, разстройват се, стават почти истерични в призивите си за намеса и помощ. Най-вече в изказванията на консервативните представители в британския парламент като контрапункт се издига призивът за хладнокръвие и „обективна“ преценка на събитията.

Разбира се, в цялото това настояване от страна на консерваторите за съществуването на някакъв „български романс“ в британската либерална партия и в хуманистично настроените обществени слоеве присъства очевидна омаловажаваща събитията тенденция с ясно изразена подигравателна поанта, насочена както към българите, така и към състрадаващите им британци.

Парадоксалното в случая е обаче, че не консерваторите и лично Дизраели са изобретателите на идеята фигурата на „романса“ да се свърже с Априлското въстание и българите. Не консерваторите и техният премиер са онези, които първи прибягват до ефективността на комплекса от смисли, които думата „романс“ носи. Подказват им я всъщност техните противници от либералната британска преса, която първа прави разкритията за зверствата.

Известна е изключителната роля на лондонския вестник „The Daily News“ за изобличението на турските безчинства. Тъкмо на редактор на този вестник, останал, за жалост, анонимен, още на 1 юли 1876 г. му хрумва да използва както подривния смислов комплекс на думата „романс“, така и „романса“ като литературен жанр, за да атакува арогантното отношение към Априлското въстание и съдбата на българите, проявено не от някой друг, а тъкмо от същия този Бенджамин Дизраели. Цитирайки пространно от свидетелско писмо, публикувано предишния ден във в. „The Times“, редакторът на „The Daily News“ завършва публикацията си така:

*Този пасаж би могъл да даде възможност на г-н Дизраели да коригира причудливата си теория за башибозуците, която изложи онзи ден в Камарата на общините. Искрено се надяваме, че политиката на правителството по никакъв начин не се основава на представите на министър-председателя за Турция и нейните обитатели – представи, които са белязани, както повечето от неговите исторически възгледи, от цялата **фантасмагоричност на романса** (подч. м. – Бл. Зл.) (*The letter from Miss Irby which was published 1876: 5*).*

Във финалното изречение са вписани няколко слабо завоалирани намека, които образованите британски читатели са могли лесно да разчетат. Най-важният от тях се отнася до литературното амплуа на Бенджамин Дизраели. В България е слабо известен фактът, че освен висш британски политик Дизраели е и плодовит и влиятелен писател. Започва да пише романи още през 1826 г., далеч преди да се включи в политиката, и продължава литературната си дейност по цялото протежение на парламентарно-правителствената си кариера, чак до 1880 г. (Schwarz 2021: 1). Дизраели има открито предпочитание към романса. Първият му опит в жанра на историческия средновековен романс е произведение със заглавие „Чудният разказ за Алрой“, произведение, което засвидетелства литературното му самовричане в историята и заветите на еврейските му предци (Disraeli 1833). В този романс сюжетно и мизансценно е вписан и мюсюлманският Ориент. Сред изследователите широко споделяно е мнението, че „Чудният разказ за Алрой“ е силно повлиян от поджанра на „персийския романс“ (Drabble 1996: 427 – 428; Smith 1998: 8). За българския случай много по-важно е, че Дизраелевият романс е плод на неговата т. нар. „голяма обиколка“ („Grand Tour“) в Мала Азия и Египет от 1830 – 1831 година (Blake 1982). Между декември 1830 и октомври 1831 г., т.е. между пристигането на Дизраели в Конс-

тантинопол, последващото посещение в Египет и завръщането в Англия, неговите, както отбелязва Милош Кович в специалното си изследване по въпроса, „проотомански предпочитания са окончателно бетонирани“ (Ković 2011: 25). Още тогава у Бенджамин Дизраели се затвърждава убеждението, че Турция е единствената сила, която исторически е устояла на дълбоко ненавижданото от самия него руско зло и която трябва да бъде безпрекословно подкрепяна в по-нататъшните ѝ усилия срещу него. В чисто личен план само за няколко седмици престой Дизраели буквално се влюбва в отоманския начин на живот с неговата бавност, с летаргията му, с турските бани, с наргилетата и кафетата, с пушенето на опиум, с търкалянето по меки възглавници и т.н. Достатъчно е човек да прочете писмата му от този период, за да усети безкрайното сантиментално опиянение от живота „à la Turquie“, от потъването в леността и в опиумната меланхолия. Следите на „голямата обиколка“ са разпознаваеми не само в „Алрой“, но и в други негови литературни произведения. Достатъчно е да посоча романа „Танкред или Новият кръстоносен поход“ (1847), в който на много ранен етап са формулирани имперско-политическите възгледи, които ще ръководят политиката на Дизраели към Османската империя специално през 1870-те години (Disraeli 1847; O'Kell 2013: 316 – 335).

Към цялата тази предистория около Дизраели препраща редакторът на „The Daily News“ на 1 юли 1876 г., изразявайки надеждата, че предвид множеството факти и свидетелства британското правителство ще се еманципира от романсоволитературните му представи за Турция и ще се върне в реалността.

През целия месец юли части от британската преса масирано ще атакуват Дизраели, че „предпочитанието към романа пред фактите, с което неговите речи и романи толкова се отличават“, го води към пълна недооценка на положението в Османската империя (*Mr. Disraeli on Turkish Outrage* 1876: 5; *The York Herald* 1876: 4; *Mr Disraeli's Fictions Tested by Facts* 1876: 4).

Така че, когато на 31 юли 1876 г. произнася фаталната фраза за „страдащите от въображаеми зверства“ българи и с нея подсказва на консервативните вестници и депутати да подхванат подигравателната атака срещу „българския романс“ на либералите, самият Дизраели се намира под здравата канонада на пресата, която му напомня, че благодарение на богатия си опит с жанра и с истанбулския опиум плещи „романси“ за положението на българите в Османската империя.

Всъщност консервативната атака срещу „българския романс“ има за задача да блокира либералната атака срещу „отоманския романс“ на Дизраели. Този многомесечен и интензивен сблъсък на романсите води до това „romance“, „romancing“ и особено „Bulgarian romance“ в британската преса да се превърнат в нарицателни за Априлското въстание и въобще за българите. Такива те ще останат и през следващите десетилетия. Десет години след раждането на емблемата „български романс“, през септември 1886 г., британските вестници ще поставят под нейната смислово-интерпретативна егида и събитията около абдикацията на княз Александър Батенберг²⁷ (*The triumphant return of Prince Alexander to Sofia* 1886: 4).

Когато през 1893 г. Едмънд Гос се заема да пише предговора си към английското издание на „Под игото“, „българският романс“ вече е наложила се и отложила се емблема, под която Априлското въстание, тази сърцевина на Вазовия роман, се мисли в британската политика и в британската преса. Няма съмнение, че английският критик разчита, че поне на част от потенциалните англоезични читатели оная политикова-вестникарска война на романсите отпреди почти 20 години ще предостави необходимата основа, за да се ориентират в иначе идиосинкретичното съдържание на романа. В същото време това толкова натрапващо се настояване на Гос за „романса“ има и друга прицеленост. Първо – най-после е време, след всичките британски „романсови“ версии за българите и тяхното въстание от 1876-а, да се чуе същинският, истинският „български романс на съвременната история“, българската версия за събитията. И второ – либерали и консерватори се обвиняват взаимно, че предлагат „фалшиви романси“ за случилото се. Фалшиви в двоен смисъл. Фалшиви, защото изопачават фактите и реалността. И фалшиви, защото не са истински литературни романси, а политически злоупотреби с романса. Е, Иван Вазов предлага един автентичен, издържан в най-добрите традиции, настоява Гос, литературен романс. Вазов връща, така да се каже, литературата на самата нея. При второто му английско издание от 1912 г. „Under the Yoke“ вече няма да носи твърде обраното жан-

²⁷ В случая с много по-голямо основание може да се гради аналогията с романа, тъй като в абдикацията на княз Александър Батенберг и в нейната отмяна има много повече мелодраматични припадъци и епизоди, които само едно разюздано въображение може да роди.

рово подзаглавие „A Novel“, а разгърнатото и приповдигнато подзаглавие „A ROMANCE OF BULGARIAN LIBERTY“²⁸ (Vazoff 1912).

На 31 юли 1876-а, когато британският министър-председател Бенджамин Дизраели прави печално известните си изказвания в британската Камара на общините, гаврата „sufferers by imaginary atrocities“ не е единствената, която скандализира. Още на ранна фаза в дебатите премиерът се чувства все по-притиснат и става все по-изнервен. В един момент за него става особено неприятно!

През всичките седмици след първите разкрития в пресата за насилия над българите основна тактическа единица в подхода на Дизраели е последователното омаловажаване или пълното отричане на изнесеното в журналистическите дописки, някои от тях идващи директно от мястото на събитията. На тези журналистически съобщения британските управляващи упорито противопоставят цитати от докладите и телеграмите на официалните британски дипломатически представители в региона, които в болшинството от случаите, както може да се очаква, настояват, че или нищо не се е случило, или нищо не могат да потвърдят със сигурност. През всичките тези седмици Дизраели се кълне във и превъзнася до небесата отличната и професионална работа на британския посланик при Високата порта и консулите по места по изясняване на „истината“. Нещо повече – Дизраели пише и специално писмо до британската кралица, за да изрази възхищението си от тези дипломати (*The Atrocities in Bulgaria* 1876: 5; Iseminger 1968: 313). Разбира се, основната причина за възторга на министър-председателя е обстоятелството, че докладите на дипломатическите представители плътно се придържат към официалната британска политика на свирепо отричане на случващото се по българските градове, села и паланки.

Да, само че междуременно се случва лека авария в добре контролираната британска дипломатическа машина, която за зла беда тъкмо на заседанието на 31 юли 1876 г. ловко е използвана от депутатата от Либералната партия Джон Холмс.

В един момент Джон Холмс изневиделица се изправя и остро обвинява лично премиера Дизраели и външния министър лорд Дерби, че съзнателно държат „на тъмно“ Нейно Величество кралицата на Великобритания за масовите зверства и убийства в България, твър-

²⁸ „Един романс на българската свобода“. Във втората си част това подзаглавие се доближава до подзаглавието, което Вазов поставя на оригинала.

дейки, че не съществуват никакви достоверни сведения за тях. Следва един изключително умел маньовър по злепоставянето на двамата пред Нейно Величество като шарлатани.

Холмс свободно цитира от депеша на официален „британски консул“, в която на британското външно министерство се докладват конкретни данни за извършени убийства. Става дума за добилата впоследствие широка известност депеша на изключително опитния дипломат, британския консул в Русчук по онова време Ричард Рийди.²⁹ Ха така – с Дизраелевите камъни по Биконсфилдовата глава!

Въпросът на Холмс е повече от ясен. Защо, след като в продължение на седмици не признава за факт и истина нищо, което не е съобщено от официален дипломатически представител на короната, сега британският премиер и външният министър заедно крият депешата на „британския консул“ Рийди от кралицата? Нали британските дипломати са стожери на истината, защо не се огласява съобщеното от Рийди?

Когато секунди по-късно Дизраели взема думата, за да се защити от коварната атака на Холмс, въпросният британски консул, разбира се, вече не е онзи изряден блюстител на истината, за каквито в последните седмици министър-председателят е обявявал всички британски дипломати на Балканите. Следва още един знаменателен пример на високомерие и арогантност:

*Консултът действително чува, за това няма съмнение, че е имало изключително разпасани действия от страна на някои башибозуци, и той наема някого си да отиде в **кафене**, често посещавано от тези главорези, където да подслушва разказите за разпасаните действия, които продължават... Нито за миг не би било оправдано да приема това **кафеджийско бръцолевене**, докладвано на консула от един анонимен българин, като даващо каквото и да е основание да се вярва, че тези **препращани** разкази имат каквото и да е основание в реалността³⁰ (подч. м. – Бл. Зл.).*

Макар и служейки си с крайно пренебрежителна лексика, Дизраели достоверно реконструира „комуникативната ситуация“ при

²⁹ За британските консули по българските земи в контекста на Априлското въстание, включително и за Рийди, вж. Iseminger 1968: 297 – 316.

³⁰ <https://hansard.parliament.uk/commons/1876-07-31/debates/728cdbda-6e77-4b06-b570-b538ca27721d/Resolution#contribution-e713be03-4712-48e3-bf82-0ba9c2e39ef6>. Column 203 (последно прегледано на 29.06.2023).

събирането на сведенията. В депешата си Рийди действително цитира думите на българин, резюмирал разказаното му от мюсюлманин, когато по поръчение на консула подпитвал в кафене в Русчук (Taylor 1877: 51). Но Дизраели вече е хванат натясно и не може да се измъкне с тезата, че сведенията не са събрани както трябва. Та нали досега неизменно се кълнеше в професионализма на британските дипломати?

Джон Холмс умело е разпознал и крайно лукаво е използвал отворилата се макар и мъничка пукнатина в единната британска стратегия за отричане на зверствата. Дизраели здравата си изпуска нервите, защото иначе човек с неговата впечатляваща изказова похватност не би си позволил така скоростно да се срине от излъсканата полоса на парламентарната стилистика във внезапно зейналата яма на уличния сленг: „**кафеджийско бръщолевене**, докладвано на консула от един анонимен българин“.

Дизраели вярва, че скоростно, мощно и ефикасно е парирал атаката. Премиерът на най-мощната по онова време световна империя не може да си позволи да взема геополитически решения на основата на „кафеджийско бръщолевене“ с източник някакъв си българин.

Дизраели леко е сбъркал! Никога повече няма да се отърве от тази си фраза и от позора, който тя му носи. На 5 август 1876 г. английската публика ще научи за речта отговор на Уилям Гладстон, в която доайенът на либералите ще цитира фразите „sufferers by imaginary atrocities“ и „coffee-house babble“ и ще попита:

Живеем в последната четвърт на деветнадесетия век в ерата, наречена „християнска“, и това е стилът на човек, който се хвали, че е министър-председател на Англия! (Mr. Gladstone on the Eastern Question 1876: 12).

През следващите месеци Дизраели буквално ще бъде разкъсан от политическите си противници и британската преса заради тези си две арогантни фрази.

Още през 1877 година в книгата си „Поведението на министрите на Нейно Величество по Източния въпрос. Излагане на фактите на основа на официални документи“ Седли Тейлър ще подложи на прецизен, включително и езиково-фразеологичен анализ „кафеджийската“ фраза на Дизраели и ще осветли от различни перспективи в какъв смисъл чрез нея Дизраели жестоко бламира сам себе си (Taylor 1877: 50 – 53).

През 1878 г., систематизирайки решаващите дати от печалната хронология на официалната британска позиция по отношение на Ап-

рилското въстание, Дж. Елис ще обобщи официалната британска правителствена позиция от края на юли 1876-а тъкмо на основата на кафеджийската фраза (Ellis 1878: 12).

През 1879 г. в книгата си „Пет години управление на торите: една поука и едно предупреждение“ Алфред Робинс ще открие фразите „coffee-house babble“ и „sufferers by imaginary atrocities“ като едни от най-драстичните провали в управлението на Дизраели (Robins 1879: 116).

През следващите десетилетия тези фрази ще се превърнат в незаличима емблема на моралната несъстоятелност на Дизраели. Буквално стотици са британските журналистически публикации, които отново и отново ще напомнят на читателската публика фаталните словосъчетания, изречени от Дизраели по повод на българите на 31 юли 1876 година. Дизраели никога няма да се извини!

„Coffee-house babble“ – „кафеджийско бръщолевене“! И нека сега се запитаме: Защо Иван Минчов Вазов превръща „Ганковото кафене“ в централен топос на българското политическо живеене?! Защо го превръща в централа на българската геополитическа дискуссия?! Защо тъкмо в него не един и двама българи разпрягат фантазиите си за световния ред, в който и на тях може да им е дарена свободата?! Защо тъкмо в това кафене поименно бива обсъждан тъкмо въпросният лорд Дерби, атакуван от Джон Холмс в пакет с началника му Бенджамин Дизраели (Вазов / Vazov 1956d: 104)?!

Знаел ли е Иван Минчов Вазов за изказванията на Дизраели от 31 юли 1876 г., така както само няколко седмици по-късно е знаел за островните благотворителни акции за подпомагането на озлочестените българи? Знаел ли е, за да може да му отговори със своя „български романс“, в който специално да отвори едно прочуто българско кафене? Знаел е и му е отговорил!

*Тъй нагло лордът с хладен вид
министерската реч си каза –
и тих, циничен, зверовит,
блъвна си страшната омраза
към нас и лъжейки без стид,
очите на света замаза.*

...

О, Английо, защо ли днес
бездушен жид те управлява?

1876, август³¹

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Blake 1982: Blake, R. *Disraeli's Grand Tour: Benjamin Disraeli and the Holy Land, 1830 – 31*. New York: Oxford University Press. ISBN-10: 0195203674.
- Disraeli 1833: Disraeli, B. *The Wondrous Tale of Alroy*. London: Saunders and Otley.
- Disraeli 1847: Disraeli, B. *Tancred, or the New Crusade, by B. Disraeli*. Paris: A. and W. Galignani.
- Drabble 1996: Drabble, M. (ed.). 1996. *The Concise Oxford Companion to English Literature*, Rev. ed. (Oxford paperback reference). Oxford: Oxford University Press.
- Ellis 1878: Ellis, J. E. *The Sequence of Events in the Eastern Question, July 1875 to June 1878*. London: Hamilton, Adams & Co.
- Gosse 1894: Gosse, E. Introduction. In: Ivan Vazoff (ed.), *Under the Yoke: A Novel*, London: William Heinemann, v – xiv.
- Gosse 1896: Gosse, E. Current French Literature. – *Cosmopolis* 4(12), 681 – 701.
- Iseminger, Gordon L. 1968. The Old Turkish Hands: The British Levantine Consuls, 1856 – 1876. – *Middle East Journal* 22(3), 297 – 316. <<http://www.jstor.org/stable/4324298>>, retrieved on 23.06.2023.
- Ković 2011: Ković, M. The Grand Tour. In: Ković, M. (ed.), *Disraeli and the Eastern Question*: Belgrad, Univ., Diss., 2006, 8 – 28. Oxford: Oxford University Press.
- Latest Telegrams: Atrocities in Bulgaria 1876: Threatening Attitude of the Turks. *The Daily News* (9484), 5.
- Léger 1890a: Léger, L. Un patriote bulgare. Zacharie Stoianov. – *Bibliothèque universelle et Revue suisse*, tome 45(133), 55 – 70.
- Léger 1890b: Léger, L. Un patriote bulgare. Zacharie Stoianov: Seconde partie. – *Bibliothèque universelle et Revue suisse* tome 45(133), 352 – 375.
- Léger 1890c: Léger, L. Un patriote bulgare. Zacharie Stoianov: Troisième e dernière partie. – *Bibliothèque universelle et Revue suisse*, tome 45(133), 577 – 597.
- Léger 1896a: Léger, L. (ed.). *Russes et Slaves: Études politiques et littéraires*. Paris: Hachette.

³¹ подч. м. – Бл. Зл. Преводите на български при цитиране на източници в текста са мои – Бл. Златанов.

- Léger 1896b: Léger, L. Un patriote bulgare: Zaharie Stoianov. In: Louis Léger (ed.), *Russes et Slaves: Études politiques et littéraires*, Paris: Hachette, 93 – 189.
- Morfill 1891: Morfill, W. R. The Sufferings of a Bulgarian Patriot. – *Westminster Review* 135(1), 524 – 531.
- Mr Disraeli's Fictions Tested by Facts. 1876. – *South Wales Daily News* (1388), 4.
- Mr. Disraeli on Turkish Outrage. 1876. – *South Wales Daily News* (1377), 5.
- Mr. Gladstone on the Eastern Question. 1876. – *The Bee-Hive* (773), 11 – 12.
- O'Kell 2013: O'Kell, R. *Disraeli: The Romance of Politics*. Toronto: University of Toronto Press. ISBN-10:14 42644591.
- Robins 1879: Robins, A. *Five Years of Tory tute: A Lesson and a Warning*. London and Aylesbury: Hodder and Stoughton.
- Russes et Slaves : Études Politiques et Littéraires. Deuxième Série. Par Louis Léger. (Hachette & Cie.). 1897. – *The Athenaeum* (3644), 283 – 284.
- Schwarz 2021: Schwarz, D. General Introduction. In: Michael Sanders (ed.), *The Early Novels of Benjamin Disraeli: Vivian Grey (1826 – 7)* (The Early Novels of Benjamin Disraeli 1). London: Routledge. ISBN-10: 1138759384.
- Smith 1998: Smith, P. Introduction. In: Charles Richmond & Paul Smith (eds.), *The Self-Fashioning of Disraeli: 1818 – 1851*. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 10: 0521497299.
- Sofia, Mittwoch 18. September. 1889. – *Norddeutsche Allgemeine Zeitung* XXVIII (438), 3.
- Taylor 1877: Taylor, S. *The Conduct of her Majesty's Ministers on the Eastern Question: A Statement of Facts Based on Official Documents*. London: Liberal Central Association.
- The Atrocities in Bulgaria: Ministerial Statement. 1876. – *The Leeds Mercury* 113(11941), 5.
- The letter from Miss Irby which was published. 1876. – *The Daily News* (9420), 5.
- The Relief Fund. 1876. – *The Daily News* (9493), 2.
- The triumphant return of Prince Alexander to Sofia. 1886. – *Gloucestershire Chronicle* (2797), 4.
- The War in the East.: Alarming Attitude of the Turks. 1876. Threatening Extermination of the Christians. – *The Evening Telegraph* New Series Vol. 1(CCCXXIV), 2.
- The York Herald: Summary. Foreign. 1876. – *The York Herald*. 4.
- There was something like a “tempting of Providence”. 1876. – *The Saturday Inverness Advertiser* XXVIII (2313), 2.
- Turkish Atrocities: Threatened Further Outbreak. Serious Aspect of Affairs. 1876. – *Birmingham Daily Mail* XIII (1854). 2.
- Vazoff 1894: Vazoff, I. (ed.). *Under the Yoke: A Novel*. London: William Heinemann.
- Vazoff 1912: Vazoff, I. (ed.). *Under the Yoke: A Romance of Bulgarian Liberty by Ivan Vazoff with an Introduction by Edmund Gosse, c.B.*, New and rev. ed. London.

- Вазов 1890: Вазов, Ив. Костенец: Пътни бележки. – *Денница* (4), 175 – 180. [Vazov 1890: Vazov, Iv. Kostenets: Patni belezhki. – *Dennitsa* (4), 175 – 180.]
- Вазов 1956a: Вазов, Ив. Немили-недраги. В: П. Динеков, П. Зарев, Г. Константинов, Е. Стефанов, Г. Цанев (ред.), *Събрани съчинения: Повести* (Иван Вазов. Събрани съчинения 5), София: Български писател, 102 – 186. [Vazov 1956a: Vazov, Iv. Nemili-nedragi. V: P. Dinekov, P. Zarev, G. Konstantinov, E. Stefanov, G. Tsanev (red.), *Sabrani sachineniya: Povesti* (Ivan Vazov. Sabrani sachineniya 5), Sofia: Balgarski pisatel, 102 – 186.]
- Вазов 1956b: Вазов, Ив. Неотдавна: Лични и исторически възпоминания от събитията в 1876 година. В: П. Динеков, П. Зарев, Г. Константинов, Е. Стефанов, Г. Цанев (ред.), *Събрани съчинения: Повести* (Иван Вазов. Събрани съчинения 5), София: Български писател, 7 – 49. [Vazov 1956b: Vazov, Iv. Neotdavna: Lichni i istoricheski vazpomинaniya ot sabitiyata v 1876 godina. V: P. Dinekov, P. Zarev, G. Konstantinov, E. Stefanov, G. Tsanev (red.), *Sabrani sachineniya: Povesti* (Ivan Vazov. Sabrani sachineniya 5), Sofia: Balgarski pisatel, 7 – 49.]
- Вазов 1956c: Вазов, Ив. *Събрани съчинения: Нова земя. Роман в седем части* (Иван Вазов. Събрани съчинения 13). София: Български писател. [Vazov 1956c: Vazov, Iv. *Sabrani sachineniya: Nova zemya. Roman v sedem chasti* (Ivan Vazov. Sabrani sachineniya 13). Sofia: Balgarski pisatel.]
- Вазов 1956d: Вазов, Ив. *Събрани съчинения: Под игото. Роман в три части. Из живота на българите в предвечерието на Освобождението* (Иван Вазов. Събрани съчинения 12). София: Български писател. [Vazov 1956d: Vazov, Iv. *Sabrani sachineniya: Pod igoto. Roman v tri chasti. Iz zhivota na balgarite v predvecherieto na Osvobozhdenieto* (Ivan Vazov. Sabrani sachineniya 12). Sofia: Balgarski pisatel.]
- Вазов & Шишманов: 1957 Вазов, Ив. & Шишманов, Ив. Живота на поета, както ми го разказа сам той. В: П. Динеков, П. Зарев, Г. Константинов, Е. Стефанов, Г. Цанев (ред.), *Събрани съчинения: Биографични материали* (Иван Вазов. Събрани съчинения 19), София: Български писател, 49 – 117. [Vazov & Shishmanov: 1957 Vazov, Iv. & Shishmanov, Iv. Zhivota na poeta, kakto mi go razkaza sam toy. V: P. Dinekov, P. Zarev, G. Konstantinov, E. Stefanov, G. Tsanev (red.), *Sabrani sachineniya: Biografichni materialy* (Ivan Vazov. Sabrani sachineniya 19), Sofia: Balgarski pisatel, 49 – 117.]
- Гешов 1891: Гешов, Ив. Е. *Затиски на един осъден*. Средец: Държавна печатница „Средец“. [Geshov 1891: Geshov, Iv. E. *Zapiski na edin osaden*. Sredets: Darzhavna pechatnitsa „Sredets“.]
- Стоянов 1966: Стоянов, З. За „Неотдавна“ на Ив. Вазов. В: Захари Стоянов, *Съчинения, том трети: Публицистика* (Съчинения в три тома 3), София: Български писател, 547 – 551. [Stoyanov 1966: Stoyanov, Z. Za „Neotdavna“ na Iv. Vazov. V: Zahari Stoyanov, *Sachineniya, tom tret: Publitsistika* (Sachineniya v tri toma 3), Sofia: Balgarski pisatel, 547 – 551.]

- Трендафилов 2015: Трендафилов, Вл. Английският Вазов: преводачът на „Под игото“. – *Литературна мисъл* (3), 31 – 45. ISSN (print) 0324-0495. ISSN (online) 1314-9237. [Trendafilov 2015: Trendafilov, Vl. Angliyskiyat Vazov: prevodachat na „Pod igoto“. – *Literaturna misal* (3), 31 – 45. ISSN (print) 0324-0495. ISSN (online) 1314-9237.].
- Ц-въ. 1890: Ц-Въ. Г. Луи Леже, професорът по славянските езици. – *Денница* (6), 288. [Ts-va. 1890: Ts-va. G. Lui Lezhe, profesorat po slavyanskite ezitsi. – *Dennitsa* (6), 288.].
- Шурбанов & Холмън 2015: Шурбанов, Ал. & Холмън, М. Българският роман, който профърча из Европа. Предговор. В: Иван Вазов, *Под игото. Роман в три части. Из живота на българите в предвечерието на Освобождението*. София: Захарий Стоянов. [Shurbanov & Holman 2015: Shurbanov, Al. & Holman, M. Balgarskiyat roman, koyto profarcha iz Evropa. Predgovor. V: Ivan Vazov. *Pod igoto Roman v tri chasti. Iz zhivota na balgarite v predvecherieto na Osvobozhdenieto*. Sofia: Zahariy Stoyanov.].

Prof. Blagovest Zlatanov Velichkov, Dsc

University of Heidelberg

Institute of Slavonic Studies

Heidelberg, Germany

e-mail: blagovest.zlatanov@slav.uni-heidelberg.de

Клео ПРОТОХРИСТОВА

(Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“)

БЪЛГАРСКИТЕ 1922-ра – 1925-а – ЛИТЕРАТУРА, КРИТИКА, ПОЛИТИКИ

***Резюме.** Статията представя опит за анализ на литературния живот в България от 1922-ра до 1925 година, провокиран от налагащото се впечатление за извънредната му интензивност и основан на презумпцията за обособеността на въпросния времеви отрязък като самостоятелен микропериод в националната литературна история. Основна цел на изследването е проверка на хипотезата за значимостта на проективния потенциал, наличен в динамиката на проучвания времеви интервал. Наблюденията са проведени в модуса на „синхронните срезове“ (по Х. Р. Яус) и в режима на контекстуализиращи съпоставки със съответните литературни години в западноевропейската литература.*

***Ключови думи:** българска литература 1922-ра – 1925-а, литературни години, синхронни срезове, литература и политика*

Kleo PROTOHRISTOVA

(Paisii Hilendarski University of Plovdiv)

1922 – 1925 in BULGARIA – LITERATURE, LITERARY CRITICISM and POLITICS

***Abstract.** This text aims at analysing literary life in Bulgaria between 1922 and 1925. The analysis is motivated by the dominant impression of its extraordinary intensity and draws upon the assumption that the chronological stretch is self-contained as a distinct micro-period in national literary history. The goal of this research is to endorse the hypothesis that the projection potential in the dynamics of the examined time span is meaningful. Observations have been carried out in the mode of H. R. Jaus's “synchronic cross-sections” and include contextualising parallels with the respective literary years in Western European literature.*

***Keywords:** Bulgarian literature 1922 – 1925, literary years, synchronic cross-sections, literature and politics*

Спрямо обичайните исторически разграфявания на българската литература отрязъкът 1922 – 1925 г. изглежда по-скоро произволен, а фокусът върху него би могъл да се квалифицира като недокрай уместен или дори като озадачаващ. На пръв поглед нито годината, която определя началната му граница, нито другата, която маркира неговия финал, са достатъчно изразителни със собственото си съдържание. Мотивите за избора на посочения промеждутък като обект на специално проучване, очевидно несъответен на утвърдените периодизационни практики, се базират на общото впечатление, че съдържащите се в него години се отличават с безпрецедентна (и като че ли недостигана по-късно) интензивност на литературния живот. За относително кратък период са публикувани представителни творби на следосвобожденската ни литература, които впоследствие ще се превърнат в канонични. Впечатлява преди всичко лирическата продукция – поетическите сборници „Лунни петна“ (1922) на Лилиев и „Мост“ (1923) на Атанас Далчев, Димитър Пантелеев и Георги Караиванов, „Антология на жълтата роза“ (1922), „Иконите спят“ (1922), „Панихида за поета П. К. Яворов“ (1922) и поемата „Септември“ (1924) на Гео Милев, „Да бъде ден!“ (1922) и „Зимни вечери“ (1923) на Смирненски, стихосбирката на Ламар „Арена“ (1922), поемата на Ангел Каралийчев „Мауна-Лоа“ (1923), „Пролетен вятър“ на Никола Фурнаджиев (1924) и „Жертвени клади“ на Асен Разцветников (1924), „Песен на песните“ на Теодор Траянов (1923), „Нула. Хулигански елегии“ (1923) на Николай Марангозов. От 1925 г. е първата публикация на цикъла „Вечната и святата“ (сп. „Златорог“). По същото време излизат и физиономични прозаически сборници с разкази, като „Любов“ (1923) на Константин Константинов, „Разкази“ (1923) на Георги Райчев, „Синята хризантема“ (1922) и „Часовник: Гротески“ (1924) на Светослав Минков, „Смърт“ (1922) и „Секретаря на луната; Комедия на куклите; Пробуждане“ (1923) на Владимир Полянов, „Ръж“ (1924) на Ангел Каралийчев.

Същевременно изборът на точно тези литературни години е продиктуван и от любопитството как (и дали) българското им осъществяване се съотнася със съответния времеви отрязък в по-общ литературноисторически план, примерно в западноевропейските литератури, където годините от 1922-ра до 1925-а се представят като един от най-значимите моменти от литературната история на XX век, свръхпродуктивна фаза и кулминация на високия модернизъм – тогава се появяват „Одисей“ на Джеймс Джойс, „Пустата земя“ на Томас Сърнс

Елиът, „Дуински елегии“ и „Сонети на Орфей“ на Райнер Мария Рилке, „Вълшебната планина“ на Томас Ман, романът на Херман Хесе „Сидхарта“, „Семейство Тибо“ на Роже-Мартен дю Гар, „Процесът“ на Кафка, романът на Вирджиния Улф „Мисис Далауей“, „Великият Гетсби“ на Скот Фицджералд, сборникът разкази на Хемингуей „В наше време“, „Кенгуру“ на Д. Х. Лорънс, „Шутовско хоро“ на Олдъс Хъксли, последният завършен роман на Джоузеф Конрад „Корсарят“, „Пернатата змия“ на Д. Х. Лорънс, „Пътуване към Индия“ на Е. М. Форстър, „Хотел „Савой“ на Йозеф Рот, „Манхатън“ на Джон Дос Пасос, „Американска трагедия“ на Драйзър и още, и още...

Необходимо е да бъде направена уговорката, че за разлика от ориентацията към „събития“, някак подразбираща се при проучването на определени литературни години, което предполага ориентация единствено към върхови или емблематични литературни изяви, при настоящото начинание наблюденията ще обхващат освен подобни високи постижения и всевъзможни други наличности, предложени от обследвания момент. В услуга на подобна селективна нагласа поуместно изглежда подборният и подложен на анализ материал да се мисли като съвместност на литературни факти (в съответствие с разбирането за „литературен факт“ на Юрий Тинянов). Същевременно отвъд констатациите, отразяващи характера на проучваните наличности, би следвало да се направи опит за идентифицирането и на евентуални отсъствия и неосъществености, които биха били приносители на не по-малко значима симптоматика.

Констатацията за извънредно силна интензификация на литературния живот в България през годините между 1922-ра и 1925-а няма претенции за откритие. Като изключим строго очертаните хронологични граници, подобно наблюдение е в съгласие с широко споделяната представа за 1920-те като време на динамични процеси в литературния живот.¹ Именно тази отлика на избраните няколко години ги прави подходящи за обект на синхронен анализ, при който те ще бъдат изследвани в своята компактност с оглед на хипотезата, че рационализирането на представящите ги литературни явления тъкмо в

¹ Подобни оценки на литературата от десетилетието присъстват в изследванията на Едвин Сугарев („Българският експресионизъм“, 1988), Александър Кьосев („Пролетен вятър“ на Никола Фурнаджиев в художествения контекст на своето време“, 1989), Бойко Пенчев („Септември '23: идеология на паметта“, 2006), Биляна Курташева („Антологии и канон: антологийни модели в българската литература“, 2012).

плана на синхронността би осигурило алтернативно виждане за въпросния литературноисторически момент, което би могло, ако не да ревизира, поне да допълни стабилизираните ни представи за него.

Допълнителен аргумент за фиксирането точно на 1922-ра като начална за този „момент“ са два симптоматични факта. Към тази година се отнася първата регистрирана употреба на думата „канон“ в смисъла *образцов, представителен подбор на литературни текстове*, при това в контекста на българската литература (в статията на Михаил Арнаудов, красноречиво озаглавена „Канонът на българската литература“, сп. „Пролом“, г. I, кн. 16 – 17).² И отново през същата година са приети два знаменателни нормативни акта – Законът за поощрение на родната литература и Законът за авторското право³, – които съдържат недвусмислена заявка от страна на държавата за сериозен ангажимент към проблемите на националната литература и превръщането ѝ в обект на централизирана политика.⁴ Колкото до 1925 година, избрана като финал на обследвания период, тя е не по-малко забележителна, тъй като в границите ѝ с изразителна синхрония се появяват освен знакови литературни текстове и три поетически антологии, между които фигурира образцовата „Антология на българската поезия“ на Гео Милев.

Но нека се върнем към споменатите институционални инициативи. Фактът, че държавата се намесва така решително в литературния живот в точно този момент, е знаменателен не само заради демонстративната амбиция да бъдат набавени основания за възраждане на националното самочувствие след неговия крах вследствие на политическия и моралния погром от войните, но и предвид собствената ѝ (на държавата) крайна нестабилност в резултат на мощните социално-политически трусове, белязали целия период между 1922 и 1925 г. – неудържимата анархия, развихрила се по време на земеделския ре-

² Този факт е констатиран и коментиран от Галин Тиханов (Тиханов / Tikanov 1998: 122 – 123).

³ „Училищен преглед“ (Официален отдел), год. XXI, 1922, кн. 2 – 3 (с. 1 – 8) и кн. 4 (с. 119 – 129). Цит. по Курташева / Kurtasheva 2012: 180.

⁴ Задълбочен и приносен анализ на това „обръщане“ на държавата към „символните ресурси на културата и в частност на литературата“, които биват „впрегнати“ в „централизирана политика по компенсаторно укрепване на националното съзнание след срива по време на войните“, е осъществен от Биляна Курташева в монографията ѝ „Антологии и канон: антологийни модели в българската литература“ (вж. Курташева / Kurtasheva 2012: 179 – 181).

жим, опита за нейното овладяване с военния преврат от юни 1923 г., разпускането на Народното събрание и избори, които довеждат правителството на Александър Цанков, принудено да управлява практически в ситуация на гражданска война, кулминирала в „поръчаното въстание“ на комунистите през септември на същата година (вж. Янчев / Yanchev 2023), което на свой ред предизвиква злополучния Закон за защита на държавата, влязъл в сила през януари 1924 г., и за относителен завършек – атентата в църквата „Света Неделя“ през април 1925 г.

Опитът за систематизация на посочените по-горе литературни факти, които се съдържат в годините, избрани за проучване, отвежда към констатацията за впечатляващо многообразие с ярко изразена центробежност на отделните тенденции, аналогична на конфликтната динамика в политическия живот. Ако подложим изброените автори и творби на идентификационна и класификационна процедура, която неизбежно би схематизирала и огрубила реалната многосъставност на картината, но пък може да предложи някаква степен на яснота, бихме могли да говорим за синхронност и съвместност на символизъм и постсимволизъм, на експресионизъм, диабололизъм и „родно изкуство“, на разнородни авангардистки жестове, пролетарска поезия и „септемврийска литература“.

Така очертаващата се картина на центробежни енергии има своето адекватно съответствие в актуалната литературна критика. Наблюдава се забележително активизиране на литературната периодика – продължава издаването на списанията „Демократически преглед“ и „Ново време“ (до 1923 г.); приключват кратките годишници на сп. „Везни“ (1919 – 1922), чието присъствие е презаявено с публикацията на алманах „Везни“ (1923); в резултат на само две-три годишници (от 1920 г.), списание „Златорог“ вече се е утвърдило като решаващ фактор в литературния живот; набрал е авторитет и основаният през 1921 г. литературен вестник „Развигор“; появяват се нови заглавия – списанията „Хиперион“ (1922), списанието на ямболската футуристична група „Crescendo“ (1922), „Нов път“ (1923), „Пламяк“ (1924), „Наши дни“ (1924), вестник „Южно небе“ (1924). В самия край на микропериода, през ноември 1925 г., е отпечатан първият брой на редактираното от Михаил Арнаудов списание „Българска мисъл“ със заявка за придържане към академичен профил. Определящата част от изданията са ярко физиономични, с ясно заявени естетически платформи и навременна отзивчивост към периодично възникващи поле-

мики. През наблюдаваните години излизат етапни, нормозадаващи критически текстове: „Между сектантство и демагогия“ на Владимир Василев („Златорог“, 1923) „Мъртва поезия“ на Атанас Далчев и Димитър Пантелеев (в. „Развигор“, 1925), „Поезията на младите“ – Гео Милев („Пламяк“, 1924), студията на Иван Радославов „Българският символизъм (Основи – същност – изгледи)“ (1925), „Литературни писма“ – Людмил Стоянов („Развигор“, 1925).

Силно изразена през избраните години е амбицията за рефлексия върху литературната история. Многотомната „История на новата българска литература“ на Боян Пенев, която ще бъде публикувана едва след смъртта му, е писана точно по това време. Недвусмислена заявка е недокрай успешният опит на Божан Ангелов да представи една история на новобългарската литература („Българска литература“, 1923). Затова пък като пълноценно осъществен литературноисторически проект се откроява предговорът на Гео Милев към неговата „Антология на българската поезия“. Сходен със стремежа към систематизация на националното литературно наследство е направеният от Беньо Цонев „Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София“ (1923).

В рамките на осезателно проявяващата се тенденция за произвеждане на литературноисторически наративи като симптоматичен жест изпъква подчертаният акцент върху възрожденската традиция. Очевиден е, на първо място, фокусът върху фигурата на Ботев. През указаните години са издадени „Народ и поет. Хр. Ботев“ на Антон Страшимиров (1922), „Помен на Хр. Ботйов“ на Владимир Полянов (1922), „Сергей Нечаев и Хр. Ботев“ на Георги Бакалов (1924), „Биография на Христо Ботев“ на Михаил Димитров (1924), „Поезията на Хр. Ботев“ на Цветан Минков (1925), „Мистификацията с произведенията на Хр. Ботйов“ на Иван Клиначаров (1925). Паралелно се появяват книгата на Михаил Арнаудов „Г. С. Раковски. Живот. Произведения. Идеи“ (1922), „Нашите революционери-поети“ на Моско Москов (1925), сборник по случай 100 г. от рождението на Добри Чинтулов и биография на Любен Каравелов от Иван Клиначаров (1925).

Обект на критическо проучване се оказват и следосвобожденски автори и творби. Представителни заглавия от този тип са студията на Малчо Николов за „Кървава песен“ (1923), книгата на Людмил Стоянов „Яворов. Поет на любовта и смъртта“ (1925), статията на Георги Цанев „Яворов днес“ („Нов път“, 1924, кн. 1, с. 6 – 11), изданието „Прослава на Дебелянов“ (1923), което включва биографичен

етюд за поета от Константин Константинов и статия на Владимир Василев. Не липсват и опити за осмисляне на актуални тенденции или отделни автори, като книгата на Георги Константинов за Емануил Попдимитров (1922) и „критическата студия“ на Георги Бакалов за Христо Смирненски (1925). Самостоятелна тенденция заявява изследването на Васил Пундев „Боян Магьосникът“, идентифицирано в подзаглавието като „историко-литературна студия“. Не липсва и амбицията за отразяване на тенденции в чуждите литератури, проявена в публикации като студията на Емануил Попдимитров „Естетиката на Бергсон“ (1923), статията „От натурализъм към символизъм“ („Листопад“, 1925) и монографиите му „Френският символизъм“ (1924) и „Ибсен и ибсенизъмът в литературата“ (1924); „Реализъм и експресионизъм в литературата“ на Константин Гълъбов (сп. „Златорог“, 1922), статиите на Сирак Скитник „Тайната на примитива“ (сп. „Златорог“, 1923), Чавдар Мутафов – „Експресионизъмът в Германия“ („Демократически преглед“, 1925) и ред други.

Въпреки цялото наблюдавано многообразие в оформената от него панорама се очертават отделни ясно изразени, конфликтно проявяващи се тенденции. Едната е на настойчива, целенасочена намеса на държавата в литературния живот, докато другата е на решителна автономизация на литературата. При все че набавя известна прегледност, свеждането на насоките на развитие до подобна схема обаче не може да проясни в достатъчна степен твърде сложната картина. Отвъд констатацията за разнопосочни тежнения в културните актуалности, които без оглед на очевидната им антагонистичност се представят и в режим на съгласие и съдействие, остава поле на не така отчетливи ориентации, недостатъчно диференцирани и неподдаващи се на установените типове литературноисторическо рационализиране. Ако настроим мисленето си за наблюдаваните години към представата за синхронност, като уместна ни се представя методологическа стратегия, производна от постановките на Х.-Р. Яус, според когото е възможно с помощта на синхронен срез на даден момент от историческото развитие на литературата „да се разчлени хетерогенното многообразие на паралелно създаваните произведения на еквивалентни, противоположни и йерархични структури и така да се разкрие по-общата система от взаимоотношения, присъщи на този момент“ (Яус / Jauss 1998: 66). За осъществяването на подобен анализ е необходимо разпознаване и идентифициране на налични съдържателни серии, които, ако се доверим на разбирането на Яус за синхроните в

литературната история като импулс за диахронни проекции, веднъж разпознати като представителни за конкретния момент, могат да се окажат и свързващите звена в изразителни развойни съотнасяния.

На фона на разнородните, разноредни и разнопосочни литературни явления, осъществени между 1922 и 1925 година, особено силно се откроява една устойчива практика – публикуването на забележително голям брой антологични издания. Още през първата година от избрания времеви отрязък се появяват поетическите антологии на Христо Цанков-Дерижан („Български поети. Антология“, Министерство на народното просвещение, 1922) и на Иван Радославов („Млада България. Антология на съвременната българска поезия 1905 – 1922“, „Хиперион“, 1922), както и антология на прозаически творби („Българска белетристика. Антология“, съст. Велико Йорданов, МНП, 1922), а завършващата го 1925 година е ознаменувана от основополагащата антология на Гео Милев („Антология на българската поезия“, изд. „Чипев“, 1925) и поетическата подборка на Йордан Стубел и Владимир Полянов („Пет години. Литературен сборник“, изд. „Паскалев“, 1925). Освен тези издания, които маркират границите на периода, в същия микропериод се съдържат и автоантологиите на Кирил Христов („Антология. С радирунг от П. Морозов“, МНП, 1922) и Антон Страшимиров („Антология“, МНП, 1922). Като факти, които свидетелстват за доминация на антологийните нагласи, е уместно да се прибавят „Малка старобългарска антология“ на Н. Вранчев („Либерални клуб“, 1922) и съставеният от Васил Пундев сборник „Първи стихотворци“ (МНП, 1925), в който е представена българската възрожденска поезия.⁵ Още по-впечатляваща е тази интензификация на волята за антологизиране, присъща на изследвания микропериод, в контекста на по-скоро спорадичните появи на антологични издания

⁵ Този аспект от литературния живот през указания период е анализиран с изчерпваща задълбоченост в цитираното по-горе превъзходно изследване на Биляна Курташева, което набавя и косвено аргумент за уместността на тук избраната като финализираща година със следното наблюдение: „...в рамките на 1925 г. се случва нещо уникално – в няколко различни издания бива антологизирана цялата българска литература във всеки от своите (вече конституирани) големи исторически периоди – старобългарска (Вранчев), възрожденска поезия (В. Пундев), нова българска поезия (Г. Милев) и най-нова, актуална в „Пет години“ (Й. Стубел, Вл. Полянов)“. (Курташева / Kurtasheva 2012: 235). Коректността налага да бъде уточнено, че авторката включва изданието на Вранчев към антологийно свръхактивната 1925-а по недоразумение – „Малка старобългарска антология“ излиза всъщност през 1922 г.

през следващите две десетилетия. Ако към вълната на антологии от 1922 – 1925 г. прибавим и вече споменатите литературноисторически и литературнокритически опити, осъществени по същото време, може основателно да се заключи, че налице е демонстративен стремеж към систематизиране на фактите от националната литература, осмислянето им в исторически план и конструирането на български литературен канон.

Друга относително лесно разпознаваема съдържателна серия в литературата от проучвания микропериод са тематизациите на часовника и часовете. Представителни творби от включените в него години ги назовават експлицитно и демонстративно, като ги преобразуват в една от централните метафори за техните автори – стихотворенията на Атанас Далчев „Болница“ (1923), „Повест“ и „Стаята“ (1925), разказът на Чавдар Мутафов „Смъртен сън“ (1923), разказите на Светослав Минков „Часовник“ (1924), „Малвина“ (1922), „Човекът в ношта“ (показателно е, че Минков озаглавява публикувания си през 1924 г. сборник разкази „Часовник. Гротески“). Настоячиво прозвучават артикулации, рефериращи към часовник и часове в поезията на Смирненски (напр. „В Поволжието“ и „Към висини“ (1922), „Руския Прометей“ (1923), както и активно цитираният стих „Веч бий дванайсетия кобен час“ от „Йохан“).

В значително по-широк исторически обхват темата за часовника е изследвана задълбочено и с продуктивна системност от Валери Стефанов, който проследява цялостното ѝ развитие в новата българска литература, като откроява маркираните ѝ употреби в литературата на диаволизма и в поезията на Смирненски, идентифицира централната роля, отредена на часовника в поетическата визия на Атанас Далчев, а също и присъствието му като съществен компонент в актуалния за времето символен речник (вж. Стефанов / Stefanov 2003: 404 – 412).

Същите констатации, които Валери Стефанов рационализира основно в диахронен план, могат да придобият допълнителна значимост при пренастройка на интерпретацията им в режима на синхронните наблюдения. Подобна промяна на перспективата изглежда уместна, тъй като впечатляващите като честотност тематизации на часовника и часовете в българската литература от средата на двайсетте години се оказват в забележителна съгласуваност с аналогични нагласи, актуални за европейската литература през същите години. Откриваме ги в представителни текстове на високия модернизъм, като публикувания през 1922 г. „Одисей“ на Джеймс Джойс, конструиран

изцяло в съответствие с протичането на часовете в едно денонощие, или романа на Вирджиния Улф „Мисис Далауей“ (1925), където при сроден конструктивен принцип в тъканта на повествованието са вплетени мисловните потоци в съзнанието на различните герои, успоредявани и засрещани с помощта на отзвучаването от периодичните удари на лондонския „Биг Бен“. Симптоматичен детайл от поемата на Т. С. Елиът „Пустата земя“ (1922) са камбани, които „съхраняват часовете“.⁶ С извънредна напрегнатост се открояват позоваванията на часове и дори минути във „Вълшебната планина“ (1924), функционализирани допълнително при превръщането им в лайтмотив.

С оглед на синхронните специално внимание заслужава несъвременната близост между българските конкретизации на темата за часовника и часовете, от една страна, и символизациите, на които е подложена идеята за часовника в западноевропейските литератури, от друга. Показателен е акцентът върху екзистенциалния страх, ужаса и смъртта, с които се асоциира часовникът в творчеството на диаволистите и в поезията на Далчев, откровено вторичен спрямо модели, стабилизирани в немскоезичната литература на експресионизма. Подходяща илюстрация за наличието на пряка приемственост предлага фрагмент от романа „Зеленото лице“ на Густав Майринк (Gustav Meyrink, *Das grüne Gesicht*, 1916): „Скоро световният часовник ще удари дванайсет; числото на циферблата му е червено, потопено е в кръв и по това ще го познаете. И бурен вятър ще предшества новия първи час“. Нека уточним, че основните представители на диаволизма проявяват силен интерес към творчеството на Майринк, и най-вече Светослав Минков, който междуременно превежда романа му „Голем“, за да го публикува през 1926 г. със собствен предговор, в който се позовава и на „Зеленото лице“, а по-късно ще напише разказа „Къщата при последния фенер“, чието заглавие не просто е изведено от „Голем“, но е интимно свързано и с личността на Майринк (с това име е бил известен домът на писателя). Заслужава да се отбележи, че диаволистичните български конкретизации на часовника и

⁶ „...To where Saint Mary Woolnoth **kept the hours** / With a dead sound on the final stroke of nine“ („... дето Сейнт Мери Уолнът **съхранява** часовете / с един мъртъв звук при последния удар на девет“); „... Tolling reminiscent bells, that **kept the hours**“ („...ехтяха камбани на отминалото, които **съхраняват** часовете“). Преводът е на Георги Рупчев. При Цветан Стоянов е предпочетен преводът на глагола като „крепят“. Владимир Левчев е избрал по-неутралното „отмерват“ (подч. м. – К. П.).

часовете са рефлекс на вече донякъде изразходени творчески решения, които в европейската литература са позагубили своята актуалност, но пък остават вградени с достатъчна сигурност в образотворческата парадигма, така че да запазят валидност за киното на експресионизма – както е случаят с чудовищното, напрегнато до краен предел експониране на часовника в епохалния филм на Фриц Ланг „Метрополис“ (1927).

Специално в поезията на Далчев се открива и друго свидетелство за синхрон между домашната рационализация на часовника и актуалните му за онзи момент пресемантизации в общоевропейски мащаб, останали почти напълно неусвоени в българската литература от средата на 1920-те, което е доста озадачаващо, предвид нейната забележителна пропускливост и адаптивност по отношение на вече коментираната трактовка на часовника като обективен корелат на психическото време, проекция на страха от преходността, на тленността и ужаса от смъртта. Става дума за характерната съотносимост между темпоралност и вечност, характерна за поетическата визия на Далчев. Макар и по-скоро спорадично, в творбите си от проучвания период поетът успява по различни начини да изживее и изрази онова състояние на съзерцание, при което умът се смирява пред загадката на материалния свят, едновременно и интимно познат, и плашещо чужд, и сетивно достъпен, и окончателно непознаваем, за да позволи на субекта да изживее спасителното, отменящо гнетящата илюзия за изначална алиенация, иначе непостижимо усещане за слятост с обективната действителност. Мостът към трансцендентното за Далчев на този етап е безглаголният изказ – тази често коментирана поетическа специфика позволява да бъде изтълкувана като жест на отказ от логически завършената артикулация, като бягство от навика на рационалния ум да етикетира явленията и по този начин да подменя същността с баналните клишета на механистичното възприятие на света. На синтагматичния, доизмислящ, за да набави недостигащите връзки, преразказ на реалността ранната поезия на Далчев противопоставя прякото, сякаш преодоляло субект-обектната дистанция ословесяване.

Тази творческа нагласа – подобна на интуициите, отвели Пруст след епохалното му търсене на изгубеното време към постигането на „отново намереното време“ (онази гледна точка извън времето, която му осигурява възможност да прозре истинската природа на нещата) – е производна на ревностно търсене, чийто непреклонен императив е отмяната на времето в услуга на едно осезателно налично, пълноцен-

но изживявано настояще. Именно в протяжността на настоящето Далчев открива единствения достъпен за човека аналог на вечността. Може да се твърди, че по този начин той въвежда в българската поезия нова, но не просто индивидуално специфична, а и радикално различна интерпретация на времето, чиито импликации са не толкова епистемологични, колкото ценностни. Тя би могла да бъде определена като преодоляване на времето чрез реабилитация на настоящето, с помощта на която се събужда осезанието за актуалното биване и се валидизира поетическата му ефективност.

В плана на синхронните изпъква и родството на българските „революционни часовници“⁷ с европейския авангардизъм. Специално внимание заслужава образът на часовника от финала на Гео-Милевата „книга“ „As dur“, настроен точно към естетиката на експресионизма⁸. Впрочем налице е изразително съзвучие между въвеждащите стихове на фрагмента („С двадесет и четири гръмовни удара / часовникът завършва своя кръг. Дотук.“) и началото на по-късното Атанас-Далчево стихотворение „Дяволско“ (1928): „Стрелите на отсрещния часовник / описват върху своя циферблат / дванайсетте кръга на моя ад“. И заради Далчевите стихове днес е осезателно внушението за присъствие на вездесъщия часовников кръговрат във версията на ада от поемата на Гео Милев: „...девет кръга / от мъка, / от плен / и угнетение / – всеки ден – / безпир си въртят / в деветорно въртение“ („Ад“, 1922).

Възможна е и друга стратегия за синхронен анализ на литературата от изследваните години, при която за фокус се избира отделна, силно физиономична творческа изява, която да бъде рационализирана с помощта на съобразени контекстуализационни процедури. Като подходящ обект за изпробване на подобна стратегия се представя Далчевото стихотворение „Младост“ (1925) с всеизвестните му финални стихове: „И за да виждам ясно сънищата / аз лягах си със очила“ – несъмнено една от най-неконвенционалните поетически употреби на

⁷ Определението е на Валери Стефанов от цитираната по-горе студия (вж. Стефанов / Stefanov 2003: 412 – 418).

⁸ „С двадесет и четири гръмовни удара / часовникът завършва своя кръг. / Дотук. / И утре ти ще бъдеш пак ти / – сам сред бога – / Ужасът сторък / на времето / с крака, с ръце, / с длани, с пръсти, с лакти / бий / – от изток до запад – / тревога / по скъсания кървав барабан на моето сърце...“

очилата в българската литература изобщо. Не по-малко важно е, че в български контекст самата им номинация е безпрецедентна. Единичната референция към очилата в „Хулигански елегии“ на Николай Марангозов от 1923 г. („...но най-сетне – / господин докторе / определете ми диоптъра / и аз искам да видя / слънцето / най-сетне!“) е изцяло в традиционното им възприемане като протеза. По аналогичен начин позволява да бъде прочетена алюзията в „Главата ми – кървав фенер с разтрошени стъкла“ на Гео Милев, където, макар и с цената на известна доза свръхинтерпретация, „разтрошените стъкла“ могат да бъдат мислени като очила. Важно е обаче да се съобрази, че стихът е цитат, че при Саша Чорни липсва каквато и да е импликация за очила, а възможността да бъде предположена подобна импликация, е произведена от въвеждането в контекстуалната рамка на всеизвестен факт от Гео-Милевата биография.

Отсъствието на адекватен български контекст за парадоксалната интерпретация на очилата при Далчев придобива допълнителна валидност на фона на констатираната осезателно по-съгласувана вписаност в съвременните литературни нагласи на характерния за поета тематичен фокус върху часовника. Същевременно обстоятелството, че Далчев пише стихотворението си „Младост“ през 1925 година, се оказва симптоматично отново с оглед на по-широкия контекст. Защото точно по това време, в хода на динамични пренагласи, протекли в европейската и в американската култура, очилата претърпяват процес на индексация, в резултат на която престават да бъдат „просто очила“. Развитието е проявено най-видно в сферата на модните тенденции, които радикално отменят традиционната представа за очилата като протеза, за да произведат от тях привлекателен аксесоар, който набавя модна актуалност и стил, но също може да изиграе ролята на гарант за неконвенционалната индивидуалност на онзи, който ги носи. Литературата също участва активно в този процес. Скоро след като откъм началото на 20-те години е започнала да артикулира по-отчетливо човешката нужда от средства за подпомагане на зрението, през периода между 1922 и 1925 година тя присвоява на очилата нови, специфични значения, непривични за тази им основна функция. Донякъде те продължават да се мислят като признак на известна персонална или обществена непълноценност, макар и без повече да бъдат възприемани като обезобразяващ фактор. Същевременно в литературното си битие, те започват да функционират като маркер за независимостта и нонконформизма на индивида. Точно в такава перспектива би следвало да бъде разбрана тематизацията им при Далчев. В „Младост“ преди ефектна-

та поанта с очилата, предназначени за по-добро виждане на сънуваното, те се появяват като акцент от цялостно нестандартното, чудато поведение на лирическият аз („...и ми се смееха момичетата / за очилата и за унеса, / и за нехайния вървеж“). Без да се пренебрегва фактологичният аспект на този фокус върху очилата, който е в несъмнена връзка с автофикцията, изградена в стихотворението, важно е да се съобрази неговата безупречна като синхрония съгласуваност с аналогични концептуализации от западноевропейската и американската литература от същия период, особено предвид обстоятелството, че в българската литература по това време очилата, както вече беше изтъкнато, категорично не са обект на тематизации. Между другото, жестът на себепредставяне чрез очилата при Далчев има като последица за българската култура възприемането им като представителна характеристика, своеобразна синеодоха за самия поет.⁹

Като следваща опорна точка за синхронен наглед на проучвания отрязък от време ще бъде предложена отново съдържателна серия – този път на творби, които тематизират фигурата на Прометей. Това са преди всичко стихотворенията на Смирненски, създадени през тези години – „Руския Прометей“ (1922), „Пролетта на робите“ (1921), „Работникът“ (1922), „Русия“ (1922), които се оказват в синхрония с още едно обръщане към същата тема – драматичната поема на Никола Ракитин „Освободеният Прометей“ (1923).

При Смирненски интерпретацията на мита за титана най-общо съвпада с формулите, закрепени от европейската традиция – на Прометей Огненосеца и/или Твореца, на Прикования Прометей и на Освободения Прометей. Смирненски има ясно изразено предпочитание към първата версия. Неговият Титан е най-вече Огненосец. Стихотворението „Руския Прометей“ започва със стиха „Аз много огън хвърлих по земята“, който отзвучава в двукратно повторения покъсно рефрен „Гори, гори земята / навред аз хвърлих огъня на свободата“. Валидна е при Смирненски и втората версия, на Прикования титан – в „Пролетта на робите“ четем: „Обезкрилен за радостен по-

⁹ Показателен пример предлага изданието на поета от поредицата „Българска класика“ на „Захарий Стоянов“ – то носи симптоматичното заглавие „Поглед зад очилата“ (2008). В предговора си към него Стефан Продев не просто се позовава двукратно на „синеоките очила“ на поета, но и ги персонафицира като *alter ego*-то на Далчев: „Далчев не изневери на себе си нито като естетика, нито като морал. Синеоките му очила никога не се изпотиха от неудобство. Очите зад тях гледаха прямо и честно“ (Продев / Prodev 1984: 7).

лет, / там мълчи прикован Прометей...“. За разлика от парадигмалната схема обаче при Смирненски всевластието на Зевс е проблематизирано. В „Руския Прометей“ усилията на Гръмовежеца да подчини метежника, завършват с поражение. Реализиран е и третият вариант, на Освободения Прометей („Това е новий Прометей, освободен / от игото на боговете“, „Работникът“). Единствената нереализирана възможност от парадигмата е фигурата на Прометей Твореца, подвариант на Огненосеца. Лесно е да се съобрази, че поради приоритетната обвързаност на огъня с идеята за бунт или разрушение, стабилизирана от поезията на Смирненски, неговият традиционно подразбиращ се дарствен смисъл е сведен единствено до революционния плам, с който Прометей запалва сърцата на хората.

Отвъд отбелязаните дотук деликатни измествания в парадигмата Смирненски влиза в ролята на по-радикален реформатор, като привилегиrowa онези смислови валенции на мита, които дават възможност за представянето на Прометей като въплъщение на социалния бунт и на революционния оптимизъм. „Това е новий Прометей“ („Работникът“) настоява поетът, за когото „новият Прометей“ е прогресивният, класово осъзнат Хомо фабер, своего рода метонимия на колективния образ на работническата класа. Нещо повече, този нов титан е неуязвим за издевателствата на боговете, което го представя като радикална ревизия на трагическата фигура при Есхил. Но най-рязкото отклонение от традиционния образ е идентифицирането на Прометей като „руски“. В стихотворението, чието заглавие артикулира тази трансформация, героят от гръцката митология с лекота, безпроблемно и доверчиво, е присвоен на болшевишка Русия. Лирическият говорител тук, в най-общите си характеристики верен на нормозадаващия Есхилев протагонист, заявява волята си да разпространи своя огън по целия свят, като по подразбиране това е „огънят“ на Октомврийската революция. Най-представителният измежду текстовете на поета, тематизиращи титана, не просто е озаглавен „Руския Прометей“, в него експлицитно е заявено, че в гърдите на героя гори „душата на един велик народ!“, а топосите, конкретизиращи изпитанията му, са снежните степи и реката Волга.¹⁰

¹⁰ В обвързването на Прометей с руските степи и Волга има не само откровен произвол, но и доза политическа провокация. Доколкото Грузия има също сериозни претенции да е „земята на Прометей“, при това тези претенции намират солидното си основание в мита (във всички негови версии мястото, където е прикован Титанът, е скала в Кавказ). За

Въпреки своята затрогваща неусъмненост относно русифицирането на Прометей, поетът все пак привежда аргументи в негова подкрепа, които открива в серия аналогии между митичния герой и младата Съветска Русия, открити чрез метафорични преноси, в които референции към конкретни, актуални исторически факти, като белогвардейския натиск и глада в Поволжието, са преобразувани в апокалиптичните видения на „орляк от черни птици... в злокобен смъртен поход“; снега из степите, обагрен с „кървава роса“; „вериги на глада“, смъртта, която при Волга „надвесва черно крило“ и забива ноктите си в окървавеното тяло на Титана.

Визията на Смирненски за Прометей се отклонява не само от традиционните универсалистски версии на мита, характерни за рационализацията му от европейската култура, но и от заварените български интерпретации, най-представителни измежду които са тези на Вазов и Пенчо Славейков. В творби като „Симфония на безнадеждността“, „Cis moll“, „Кървава песен“, „На Пиер Лоти“ („Под гръма на победите“) Титанът е представен както в съответствие с рационализацията, стабилизирани от традицията, така и като символ на българския народ. Тази дръзка пресемантизация е заявена най-категорично в „Кървава песен“, където се появява еднозначният, свободен от каквато и да е неяснота възглас „Народе-Прометей“. Вазов също, в симптоматичен синхрон с аналогичния жест на Пенчо Славейков, припознава Прометей като идентификационен знак за българския народ. В посоченото горе стихотворение от 1912 г. той уподобява българите на Прометей заради слънцето и свободата, които носят на поробените народи – донякъде неочаквано, защото по-ранните му позовавания на митичния герой са изцяло в съответствие с просветителските и романтично-индивидуалистичните интерпретации – било като символ на високия промисъл („гордото съзнание, / гласът, който вика, мисълта, що грей, / истината вечна, що вечно живей“), било в модуса на жертвено-страдалческото служене на идеала (което оправдава съполагане-

българската критика русифицирането на Прометей е не просто безпроблемно, но в него се открива и неоспорима уместност. Един от най-задълбочените изследователи на Смирненски, Минко Николов, го коментира по следния начин: „Централният образ на светлината, с който олицетворява сиянието на революцията, е получил разгърната мотивировка чрез античния мит за Прометей, похитителя на огъня, метежника срещу властта на боговете. [...] Смирненски **естествено** обявява за родина на Прометей страната, която първа отхвърли гнета на капитала, първа запали звезда и прикова милиони погледи на надежда и обич“ (Николов / Nikolov 1968: 269, подч. м. – К. П.).

то му в одата „Левски“ с фигурите на Сократ и Христос), докато покъсно, вече в онтологичен план, Прометей, редом с Херакъл, ще му се представи като емблема на младостта („Сила“, 1917).

Радикалната несводимост между интерпретацията на Прометеевия мит в поезията на Смирненски и наследената национална традиция е предпоставена от процеси, протичали основно извън националните ни граници, най-решаващият от които е превръщането на символния капитал, натрупан около митичната фигура, в предмет на остра идеологическа конкуренция. Едната страна, която претендира за монопол върху Прометей, е болшевишка Русия, където още непосредствено след Октомврийската революция героят бива инструментализиран като мощен символ на революционната кауза за социална справедливост и диктатура на пролетариата.¹¹ По същото време в експлицитно заявен конфликт с тази акция се представя подготовката на друга апроприация на митичната фигура от т. нар. проект „Прометеевци“, иницииран в Париж през 1926 г. от група евразийски имигранти, които се опитват да противодействат на процесите на съветизация на Черноморския регион.¹²

Логично е да се предположи, че поетическите тематизации на Прометей при Смирненски са вдъхновени от болшевишката пропаганда, с която той е бил добре запознат.¹³ Стихотворението „Руския

¹¹ Култът към Прометей не е изобретение на болшевиките, а е наследен от Карл Маркс, който канонизира Титана като „най-благородния светец и мъченик от философския календар“. Друго обяснение за интимната връзка на болшевиките с Прометеевия мит, свързано със своеобразие на националната руска култура, е високата адаптивност на митологемите за великата руска духовност към терминологията на марксизма, което предпоставя възприемането и доразвиването му в Съветска Русия с присъщата на митологията аура на „привилегирован разказ“. Употребата на Прометей в услуга на тази вторична митологизация се осъществява с помощта на широк спектър активности, в които естетиката е докрай подчинена на каузите на болшевизма. (За митогенериращия потенциал на марксизма и болшевишката пропаганда вж. Berry and Miller-Pogacar 1995: 69.)

¹² Името идва от издаваното от тях списание „Прометей“, квалифицирано в подзаглавието му като „орган на националната съпротива на народите от Кавказ и Украйна“. По-подробна информация за проекта вж. при King 2004: 224 – 227.

¹³ Има убедителни свидетелства за възторжения интерес на Смирненски към Страната на съветите и копнежа му да я посети. Известно е, че с помощта на Георги Бакалов и Крум Кюлявков, а и на брат си Тома Измирлиев той е следял внимателно новата съветска литература и съветските периодични издания. За литературната притурка на „Работнически вестник“ Смирненски превежда произведения на писатели от пролеткултовската литературна група „Кузница“, както и статии на марксисткия критик социолог В. Фриче. Известно е също, че стихотворението „Въглекопач“ е написано като непосредствен отклик на лозунга „Навътре в масите!“, издигнат от Ленин на Третия конгрес на Коминтер-

Прометей“ например е в несъмнена връзка с болшевишката апроприация на мита. Симптоматична с оглед на възможната етиология на неговото заглавие е едноименната пролеткултовска пиеса на Николай Виноградов-Мамонт от 1919 г. Интимната обвързаност между фигурата на Титана при Смирненски и пролеткултовската му интерпретация проличава особено отчетливо в следния характерен пасаж:

*Отнет е огъня на твойта власт,
разкъсани са черните окови
и твърд и горд стоя изправен аз,
като настръхнал огнен колос,
и пръскам пурпурни огньове
от полюс чак до полюс (подч. м. – К. П.).*

Цитираните стихове са в симптоматично съответствие с плана за провеждане на първомайските тържества през 1920 г., изготвен от Валентин Смишляев, ръководителя на Московския пролеткултовски театър – спектакъл, в който Прометей е „пролетариатът, прикован към скалата на капитализма“, но е освободен в резултат на революционен акт, осъществен от Червената армия. Протагонистът е работник, облечен в синя риза, чиито окови са заковани към огромна, чудовищна черна фигура на някакво божество. Червеноармейски отряд изниква от гъстата тълпа, оградила пиедестала на идола, разковава веригите на работника и събаря статуята. Освободеният Прометей издига червено знаме, докато огромен хор, разпръснат между публиката, започва да пее химн в негова чест, композиран специално за случая (вж. Geldern 1995: 144 – 145).

Аргумент в подкрепа на догадката, че посланието на Прометеевите образи в поезията на Смирненски е вдъхновено от болшевишката пропаганда, набавя и друга, по-дискретна референция към мита от финала на стихотворението „Карл Либкнехт“: „и ако слънцето угасне в боевете – / то моето сърце кат слънце ще им свети / през бурната тъма“. Тя е особено интересна, защото звучи в унисон с Вазовото „И ако Слънцето изчезне / от тия небеса приветни / то някой в ада ще да влезне / главня да вземе, да ни светне“ („Не се гаси туй, що не гас-

на, състоял се през 1921 г., когато е взето решение за активна работа на комунистите сред масите и за изграждане на единен фронт на работническите партии и организации (вж. Николов / Nikolov 1968: 256 – 263).

не“).¹⁴ Същевременно обаче освен за Прометей, пряко назован в стихотворението на Вазов, стиховете на Смирненски събуждат реминисценция и за много популярната по онова време история за пламтящото сърце на Данко, която именно през годините след революцията бива пригодена за политическа употреба с помощта на драстично преформатиране. В резултат на тази манипулация от идеалния романтичен герой на написания още през далечната 1895 г. разказ на Горки, представен там като образец за върховна саможертва в името на хората, бива произведен образ на революционен водач, повел масите след себе си, за да промени света. Именно с тази си интерпретация непретенциозният Горкиев текст ще се окаже инкорпориран в съветския литературен канон и ще допринесе ефективно за индоктринирането на огромни маси от хора с новоконструираната митология. Няма никакво съмнение, че образът на сърцето, което „като слънце ще [...] свети през бурната тъма“, е вдъхновен от произведението на Горки, към когото Смирненски е имал специален пиетет.¹⁵ От същия източник вероятно е вдъхновен и финалът на стихотворението „Пролетарият“, където отново се появява образът на сърце, издигнато високо в ръце, за да пръска светлина.¹⁶ Логично е да се предположи, че и уподобяването на Прометей с фигурата на Христос в стихотворението „Русия“¹⁷ е по-задължено на Александър Блок, отколкото на Вазов.

Очевидно е, че българската рецепция на мита, подчинена в една или друга степен на националистичната му рационализация, не е импонира на младия поет, изповядващ идеологията на интернационализма. По-трудно е да се обясни игнорирането на другата, по-скоро универсалистка тенденция в прочита на мита, която, както стихотворението „Карл Либкнехт“ достатъчно убедително показва, Смирненски очевидно добре е познавал, поне във Вазовите ѝ конкретизации. Логично е да се предположи, че ориентацията на Смирненски предимно към болшевишкия модел е предпоставена от някаква по-обща, автентична идеологическа нагласа, трогателно неусъмнена, а с голя-

¹⁴ Тази интертекстуална съотнесеност е констатирана от Милена Цанева (вж. Цанева / Tsaneva 1990: 276).

¹⁵ „...неговите [на Горки] книги са насыщна духовна храна за Смирненски“ (Николов / Nikolov 1968: 261).

¹⁶ „А в зори, сред възторжени песни, / ще протегна аз груби ръце, / и високо, високо ще блесне / светлината на нежно сърце“ (Смирненски / Smimenski 1959: 197).

¹⁷ „и струи Прометей своя мълниен пламък / През синия взор на Христа.“

ма степен на вероятност – и безкористна, но в нея се открояват и бележите на неумолима индоктринация, която въвлича творбите му в мащабната „битка за Прометей“, разгърнала се между конкурентни идеологически интерпретации, впрегнати в обслужването на противоборстващи политически доктрини.

В удивително съгласие с интерпретацията на мита при Смирненски се оказва драматичната поема на Никола Ракитин „Освободеният Прометей“ (1922), в която група рудничари при срутване в мината откриват в разкрилата се пещера окования Титан. Те не го разпознават, въпреки че той им се представя, защото не са и чували за него. Не им говори нищо и името на Зевс. Прометей от своя страна също е озадачен, защото осъзнава, че макар и Гръмовежецът вече да не съществува, хората са все така несправедливо измъчвани и ограбвани, неспособни да се ползват от богатата, с които самият той ги е дарил, а новият бог, към когото хората отправят молитвите си, е още по-жесток и несправедлив. На финала Прометей грабва една факла, която пламва в ръцете му, и повежда рудничарите в борба за нов, достоен живот. В литературно отношение произведението на Ракитин е безпомощно – митът е разказан несръчно, с фактически грешки (Йо се оказва сърна), диалогът е изкуствен и скован, репликите на рудничарите в повечето случаи са сведени до примитивни формули, натрапва се многократното възпроизвеждане на хорови възгласи с нелепи повторения „тъй, тъй“, „чудо, чудо“, „проклятие, проклятие“, стиховете са тромави, с пренапрегнат агитационен патос, необясним в контекста на останалото творчество на Ракитин, което се отличава по-скоро с пацифистки идеи и идилични настроения.

Ако за пореден път се опитаме да контекстуализираме наблюдаваните тенденции в българските прочити на Прометей с литературните актуалности в по-общ европейски план, ще установим една изненадваща асиметрия – отсъствието на мита за Прометей от западно-европейските литератури през конкретния период. Толкова показателна е тази липса на литературен интерес към фигурата на Титана, ако я осмислим спрямо иначе маркирано интензивния ангажимент на високия модернизъм към Античността и специално към митологията. Нещо повече, нека си припомним, че по същото време се осъществява коментираното по-горе идеологическо преборване за монопол върху същата фигура, първоначално присвоена за каузите на комунизма от Маркс, впоследствие инструментализирана от болшевишката пропаганда, но на свой ред оспорвана от проекта на „проме-

теевци“-те. Изводът, който естествено се налага, е за ведрата индиферентност на западноевропейските модернисти към злободневните политически боричкания, знак за съответната резистентност на литературното поле, в което те пребивават, към несвойствени внушения. За разлика от българските им съвременници, на част от които литературата все повече се прививда като територия на идеологически баталии.

Родствен на „битката за Прометей“ е случаят с прословутото „Символ-верую на българската комуна“, важен етап от вече започналата „битка за Ботев“. Първата поява на тази злополучна мистификация, озаглавена и приписана на Христо Ботев, е от 1924 г. Тогава сподвижникът на поета Вели[ч]ко Попов заявява за съществуването на текста, който впоследствие ще бъде инкорпориран в творчеството на Ботев, за да бъде оползотворяван в продължение на десетилетия от комунистическата пропаганда.¹⁸

Казусът с българските литературни тематизации на Прометей през проучваните години заслужава специално внимание, защото е с възлова позиция в необичайно усложнената траектория, по която се осъществява българският прием на образцовия мит – с резки измествания в парадигмата, съвпадащи с мащабни социални и политически обрати, като Първата световна война и Октомврийската революция,

¹⁸ Историята на този текст е крайно противоречива. През ноември 1921 г. по повод на 50-годишнината от Парижката комуна Вели[ч]ко Попов изпраща от Стара Загора, където живее по онова време, писмо до ЦК на БКП, в което освен за направено от него дарение за местната комунистическа организация съобщава също, че през 1887 г. е предал на Захарий Стоянов свои спомени като сподвижник на Христо Ботев заедно с препис на телеграма, с която поетът бил поздравил комунарите в Париж, но че в книгата си за Ботев, излязла през следващата 1888 г., авторът тенденциозно пропуснал важни части от информацията, а други били представени неточно, затова той, открил наскоро „препис от Веруюто“, решил да изпише спомените си за Комуната, игнорирани от Захарий Стоянов. За първи път текстът на „Символ-верую“ е отпечатан през 1934 г. в книгата „Христо Ботев“ на Георги Бакалов. Той обаче се различава съществено от познатия днес текст. Бакалов пише, че намерил текста в Московския архив. Това твърдение е опровергано покъсно от Михаил Димитров, член на БКП от 1920 г., който свидетелства за своя среща с Вели[ч]ко Попов през юни 1924 г., когато Попов не могъл да му покаже преписа, затова през юли му го изпратил, а през 1925 г. му дал препис и на телеграмата. Димитров обаче ги предал на някого, който пък загубил телеграмата, а версията на Бакалов окачествява като легенда, измислена за заблуда на полицията. През 1940 г. Бакалов отново публикува въпросния текст в издание на Ботеви творби, отпечатано в Киев, но във вариант, различен от първия, като уточнява, че е по препис от сина на Вели[ч]ко Попов. Неавтентичността на „Символ-верую“ е убедително доказана в прецизното изследване на Илия Тодоров „Символ-верую на българската комуна“ (вж. Тодоров / Todorov 1991).

когато устойчиви линии на приемственост в националната ни култура се преплитат с вторичен прием на нововъзникнали интерпретации, оказали се способни на отменят традиционните и да наложат своята дълговременна доминация.

Същият казус проявява важен, но струва ми се, недогледан аспект от националното ни културно развитие – динамиката на процесите, които са протичали в българското литературно поле. Своеобразията в поетическата интерпретация на Прометей през проучваните години сигнализират за предстоящо пречупване на тенденцията към автономизиране на българското литературно поле, започнала още на прехода между двете столетия и относително стабилизирана през годините непосредствено след края на Първата световна война. За тази стабилизация свидетелства, редом с по-значимите аспекти на литературния живот, като творчески изяви, индивидуални и колективни инициативи, специализирана периодика, издателска политика, и репертоарът на литературните тематизации, в който, редом с представените, като синхронни с актуалните за момента тематични ориентации на западноевропейската литература могат да бъдат идентифицирани изострената чувствителност към градското пространство и специалният фокус върху стаята като основен конституент на модерния град, убежище и средство за себеидентификация, както и наличието на все още плахи, но осезателни прояви на литературен перипатетизъм. Същевременно е очевидно активизирането на процеси, които провокират рязката преориентация на същото литературно поле към състояние на хетерономия, характеризиращо се с надмощие на идеологическите фактори и неумолима взаимообвързаност между литература и политика – състояние, което ще остане доминиращо почти до края на двайсетия век. Един от началните, подготвителни трусове се състои отново през 1924 година, очевидно решаваща за наблюдаваните развития. Става дума за паметното отбелязване на 10-годишнината от смъртта на Яворов на 2 ноември 1924 г. с литературно четене в 45-а аудитория в тогавашната сграда на Юридическия факултет на Софийския университет, в което участват съвместно автори, свързани основно със списанията „Златорог“ и „Хиперион“, като Димитър Пантелеев, Елисавета Багряна, Йордан Стубел, Владимир Полянов, Янко Янев – от една страна, и от друга – Асен Разцветников, Никола Фурнаджиев, Ангел Каралийчев и Георги Цанев, сътрудници на редактираното от Г. Бакалов списание „Нов път“. Последниците са драматични както за провинилите се „леви“, обявени в пос-

ледствие от Бакалов и Тодор Павлов за ренегати, така и за самия Яворов, оказал се обект на яростна атака от лявата критика, която приважда ренегатство в преориентацията му от „социалната“ поезия, присъща на по-ранното му творчество, към „индивидуалистична“ и го заклеява като пагубен прецедент, образец за моралното падение на бившите им съмишленици, изменили на повелите на марксизма.¹⁹ Последиците са паметни и за националния литературен климат, защото бива зададен модел за инструментализиране на литературната критика по драстично несвойствен начин, който ще се превърне в норма, за да бъде трайно възпроизвеждан в предвидим, но и изненадващо изобретателен репертоар от модификации в продължение на десетилетия.

Същинският прелом, при който българската литература ще се окаже подчинена категорично и безрезервно на пропагандни цели, се осъществява с отстояние от поне две десетилетия спрямо занимавалия ни период, но ранните симптоми за неизбежността на предстоящите промени са различни още в поезията на Смирненски и промотираното от нея интимно сродяване на Прометей с класовата борба и руските степи. Още по-осезателно се открояват тези симптоми в прелюбопитния казус със злополучното „Символ-верую на българската комуна“ или жалките доктринерски псевдолитературни изстъпления, последвали траурното Яворово четене.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Далчев 2008: Далчев, А. *Поглед зад очилата*. София: „Захарий Стоянов“.
[Dalchev 2008: Dalchev, A. *Pogled zad ochilata*. Sofia: „Zahariy Stoyanov“]. ISBN 9540901863.
- Курташева 2012: Курташева, Б. *Антологии и канон: антологийни модели в българската литература*. София: Просвета. [Kurtasheva 2012: Kurtasheva, B. *Antologii i kanon: antologiyini modeli v balgarskata literatura*. Sofia: Prosveta.]. ISBN 9789540127101.
- Николов 1968: Николов, М. *Избрани произведения. Том първи*. София: Български писател. [Nikolov 1968: Nikolov, M. *Izbrani proizvedeniya. Tom parvi*. Sofia: Balgarski pisatel.].

¹⁹ Обстоятелствата около честването на Яворов и последиците от него са детайлно представени и анализирани от Владимир Янев (вж. Янев / Yanev 2006).

- Продев 1984: Продев, С. Мостът. – *Народна култура*, 23, (1984, 7. [Prodev, Mostat. – *Narodna kultura*, 23, (1984), 7.].
- Смирненски 1958, 1959: Смирненски, Хр. *Събрани съчинения. Том 1 – 2*. София: Български писател. [Smirnenski Hr., 1958, 1959: *Sabrani sacheneniya. Tom 1 – 2*. Sofia: Balgarski pisatel.].
- Стефанов 2003: Стефанов, В. Часовникът. В: *Българска литература. XX век*. София: Анубис, 400 – 439. [Stefanov 2003: Stefanov, V. Chasovnikat. V: *Balgarska literatura. XX vek*. Sofia: Anubis, 400 – 439.]. ISBN 9544266046.
- Тиханов 1998: Тиханов, Г. Жанрово съзнание, класичност и национална традиция. В: А. Кьосев (ред.): *Българският канон? Кризата на литературното наследство*. София: ИК „Александър Панов“. [Tihanov, Galin. Zhanrovo saznanie, klasichnost i natsionalna traditsiya. V: A. Kyosev (red.): *Balgarskiyat kanon? Krizata na literaturnoto nasledstvo*. Sofia: IK „Aleksandar Panov“.]. ISBN 954-455-026-8.
- Тодоров 1991: Тодоров, И. „Символ-верую на българската комуна“. – *Летописи. Издание на Съюза на българските писатели*. (1991), 118 – 137.
- Цанева 1990: Цанева, М. *Автори, творби, проблеми*. София: Български писател. [Tsaneva 1990: Tsaneva, M. *Avtori, tvorbi, problemi*. Sofia: Balgarski pisatel.].
- Янев 2006: Янев, В. Материали за изследвания върху поезията на Никола Фурнаджиев. – *LiterNet*, 4 (77), (2006). [Yanev 2006: Yanev, V. Materiali za izsledvaniya varhu poeziyata na Nikola Furnadzhiev. – *LiterNet*, 4 (77), (2006).]. <https://litenet.bg/publish13/v_ianev/furnadzhiev.htm>, retrieved on 1.06.2023.
- Янчев 2023: Янчев, В. *Армия, обществен ред и вътрешна сигурност. Септември 1923 година. Провалът на едно поръчано въстание*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. [Yanchev 2023: Yanchev, V. *Armija, obshtestven red i vatreshna sigurnost. Septemvri 1923 godina. Provalat naedno porachano vastanie*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.]. ISBN 9789540756417.
- Яус 1998: Яус, Х.-Р. Литературната история като провокация към литературнознание. В: Х. Р. Яус. *Исторически опит и литературна херменевтика*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. [Jauss 1998: Jauss, H.-R. Literaturnata istoriya kato provokatsiya kam literaturoznaniето. V: H.-R. Jauss. *Istoricheski opit i literaturna hermenevtika*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.]. ISBN 954-07-1262-9.
- Berry & Miller-Pogacar (Eds.) 1995: *Re-entering the Sign: Articulating New Russian Culture*. University of Michigan Press. ISBN 0472103016.

Geldern 1993: Geldern, J. *Bolshevik Festivals, 1917 – 1920*. University of California Press. ISBN 9780520076907.

King 2004: King, C. *The Black Sea. A History*. Oxford UP. ISBN 9780199241613.

Prof. Kleo Protochristova Dsc
Paisii Hilendarski University of Plovdiv
Plovdiv, Bulgaria
e-mail: cleoproto@abv.bg

Якуб МИКУЛЕЦКИ

(Славянски институт при Чешката академия на науките), Прага

САНСТЕФАНСКИЯТ МИТ В БЪЛГАРСКАТА ЕМИГРАНТСКА ЛИТЕРАТУРА СЛЕД 1944 г.

Резюме. Статията разглежда начините, по които след 1944 г. в текстовете на български политически емигранти функционират санстефанският мит и образът „Велика България“ (със съдържанията им от времето между 1941 и 1944 г.). Тези текстове се оказват носители на специфична културна памет; те прокламират преддеветосептемврийски проекти и лансират модел на мислене, който ярко се различава от дискурса, силово наложен след установяването на комунистическата власт. Тя не успява да залочи напълно бляна „Велика България“ – доколкото санстефанският мит продължава да е физиономично присъствие в националистическия дискурс на емигрантите: в публицистиката и политическите им съчинения, в техни лирически произведения (Д. Гъбенска, А. Енев, Ж. Заимова, Х. Огнянов, И. Банковски), в художествената им проза (Д. Загорски, И. Банковски), в мемоаристиката им (С. Попов, В. Спасов). Образно-символният състав на тези писания е характерно въплъщение на носталгия по изгубената родина, а и по неосъществените национални идеали – немаловажен аспект от колективната идентичност на българската политическа емиграция след 1944 г.

Ключови думи: санстефански мит, „Велика България“ (1941 – 1944), българска емигрантска литература

Jakub MIKULECKÝ

(Institute of Slavonic Studies of the CAS, Prague)

THE MYTH OF SAN STEFANO IN BULGARIAN EXILE LITERATURE AFTER 1944

Abstract. The following article focuses on various aspects of the myth of San Stefano and the image of “Great Bulgaria”, realized in the period 1941 – 1944. The

article focuses on various literary texts (mainly poetry and prose) and memoirs as a very important field for the manifestation of cultural memory. The nationalistic exile after 1944 as a collective bearer of pre-communist national ideas can be considered as an alternative model of thinking, opposed to the socialist discourse established in The People's Republic of Bulgaria. Not even the establishment of the communist regime could get rid of the national desire for "Great Bulgaria". The myth of San Stefano continued to be an important aspect of the nationalist discourse in the exile; the myth was present not only in journalistic texts and political literature, it can be found also in poetry (D. Gabenska, A. Enev, Zh. Zaimova, H. Ognyanov, I. Bankovski), prose (D. Zagorski, I. Bankovski), and also in exile memoirs (S. Popov, V. Spasov). The San Stefano desire for "Great Bulgaria" is nostalgic, not only as a longing for a lost homeland, but also a longing for lost national ideas, which became an important part of collective identity within nationalist exile.

Keywords: *the myth of San Stefano, "Great Bulgaria" (1941 – 1944), Bulgarian exile literature*

Българската емигрантска литература от периода между 1944 и 1989 г. – своеобразно текстово пространство, формирало се извън родината, която се е оказала под комунистическа власт, – може до голяма степен да се окачестви като terra incognita („непозната земя“). Съвременната литературоведска българистика до този момент се е занимавала само с отделни „островчета“, групи и личности от това особено поле. В публичността са представени части от целостта, но именно като цялост литературноисторическият феномен „българска емигрантска литература от следвоенния период“ все още не е добре проучен.

След 1989 г. се говори и пише преди всичко за автори емигранти, свързани с българските редакции на западните радиостанции (най-вече „Свободна Европа“, „Гласът на Америка“, Би Би Си, „Дойче Веле“). Ред други писатели емигранти обаче и до днес остават в сянка, техни произведения не се издават, не се четат, не се изследват. С други думи – те нямат шанс да станат част от съвременния литературен канон на страната, нито дори да формират някакъв специфичен емигрантски „антикомунистически“ канон. Вероятно липсата на внимание към тази текстовост е резултат от скромната литературна стойност на някои творби от характерния регистър; в определен режим на мислене обаче „скромната литературна стойност“ не би могла да бъде релевантен мотив за слабия изследователски интерес към обсъжданата дискурсивна зона. Настоящата статия няма амбиция да прави оценки за естетическата стойност на едно или друго от емигрантската литературна продукция. Ще ни интересува по-скоро това как произведения от споменатото поле функционират като носители на определени дискур-

си, които тук са неприемливи след установяването на отечественофронтовската власт. И съвсем конкретно: в изследването се разглеждат начините, по които в текстове на писатели емигранти присъства образът „Велика България“ със семантиката му от периода 1941 – 1944 г., когато мнозина сънародници смятат големия национален проект за реализиран с помощта на Германската империя.

Визията за Втората световна война като ход към фактическото осъществяване на санстефанския проект е неделима част от културната памет за докомунистическия период от съществуването на страната; в определени емигрантски кръгове официалните идеологически, оценъчни, херменевтични и пр. презумпции, диктуващи политическите избори на Царство България, представляват единствената легитимна изходна точка на антикомунистическите им усилия в изгнание. Важен ангажимент на този емигрантски дискурс се явява опазването и понататъшното развиване на националния мит „Санстефанска България“.

Той е *mythomoteur* (т. е. основателски мит) на/за модерната българска държава (1878 – 1944). Проектът „Сан Стефано“ е бил периодически реализиран и впоследствие разрушаван от т.нар. национални катастрофи – първо с Букурещкия (1913 г.), а после и с Ньойския мирен договор (1919 г.). Също и с Парижкия мирен договор (1947 г.), бележещ след края на Втората световна война поредната национална катастрофа. Обаче митът не би могъл да бъде унищожен заедно с „монархофашисткия режим“; митът продължава да съществува и да продуцира текстове преди всичко в средата на националистически профилираното емигрантство. Следите от една колективна носталгия, връщаща се упорито към „Велика България“, придобиват най-различни жанрови форми в контекста на емигрантската литература; срещаме ги в лириката, прозата (преди всичко в разказите), както и в мемоаристиката на емигрантите.

В поезията санстефанският мит е манифестиран например чрез лапидарно описателна географска кодификация. При редица автори и авторки географските кодове придобиват ясно артикулиран политически смисъл. Така е, да речем, в творчеството на Дора Гъбенска (стихотворението „Родино мила“), където лирическият субект описва хидросферата на изгубената родина: „[...] буйните реки прекрасни: / Синият Дунав, Марица – таз приказна / царица, / гордият плясък на Места, Тунджа, / Вардар [...]“ (Гъбенска / Gabenska 1976: 3). Тук интегрална съставна част на родния пейзаж е не само Тунджа, която символично съединява ядрото на отечеството с Бяло море, а и Вардар

– най-голямата река на националистически мечтаната като „наша“ Македония.

Македонската земя е обект на носталгия също в поезията на свещеника Антим Енев (има се предвид стихосбирката му „Малък букет за моята родина“, издадена в Лос Анджелис през 1982 г.). Воплите по повод на разпокъсаната историческа област са крайно драматични, например в стихотворението „Свободна ще си ти“, където Македония сякаш е отъждествена от лирическият субект с родната майка: „[...] аз чух... / аз чух стенания / и плач и вой, / аз чух, познах гласа, / най-скъпия ми глас в живота, / гласа на милата ми майка, / гласа на Македония: / – Елате чада мои / където и да сте, / елате, помогнете, / затворена съм аз, / ръце, крака в окови, / езикът наранен, / и чужденец дълбае / очите и сърдцето / и майчиния говор / и той е забранен / от подлий господар; / децата ми невръстни / да мразят ме ги учи / с подкупи, лъжи / да ме ругаят и / да се отричат от мен“ (Енев / Енев 1982: 21 – 22).

Македония у Антим Енев е обвързана в единна цялост с дунавското пространство – изстрадалата майка родина казва на сина си: „родих те на север / де славний Дунав пее, [...] от там дойдох на запад / и тук родих аз всички / велики твои братя / мои синове [...]“. Следва изброяването на значимите исторически личности, които биха могли да се асоциират с македонските земи: Кирил и Методий, Климент и Наум, цар Самуил и Паисий Хилендарски. Забележително е, че освен Дунав, Охрид, Вардар и Струма към родната хидросфера Енев добавя и албанската река Дрин, с което символично постига бленуваната „България на три морета“. Още по-категорично спомнатите образи обслужват ясна идея в „Българийо, тъй мила“, където можем да прочетем и следните стихове:

„На север – белий Дунав,
на запад – Охрид син,
на юг е Бяло море,
завършек – река Дрин:
БЪЛГАРИЯ наричам
тоз кът – мой роден край.
БЪЛГАРИЯ обичам,
тоз кът, тоз земен рай [...]“ (Енев / Енев 1982: 11).

Бленуваното национално пространство като „свещена земя“ присъства и в стихотворението „Светият старец Климент“. Тук уче-

никът на Методий сякаш бди като страж над родната земя и очаква да се събудят чедата ѝ, за да въстанат срещу поробителите. Границите на „свещената земя“ са начертани с кръвта на предците, а тя се разпростира „от Черното море до Охрид син на запад“ (Енев / Enev 1982: 18). Не само географското е емблематично за Антим-Енево предствяване на родината; авторът също така портретува обитаващия тези земи народ, насищайки образа му с метафизично съдържание, подчертавайки тоталното единство, слятостта на общност, история, територия, език, вяра, дух (етноцентризмът на това световъзприемане е абсолютизиран). А на Климент Охридски е присъдена символичната роля на национален вожд, който с вдигната нагоре „святая десница“ се обръща към един надисторичен и трансцендентен колектив:

„[...] – о, герои славни, о, славни деди,
вий пихте на Дунав бистрите води,
а къпахте конете в Бялото море,
в тез земи просторни
един народ живей,
един език говори,
една се песен пей,
едно сърце тупти и
един се глас разнася,
че българи сме всички,
наследници на славни
герои наши братя:
бащи, деди и вожди
и ханове безсмъртни,
една се кръв разлива
в десниците кораби,
едно писмо аз дадох,
една е нашта вяра.
Чела вдигнете горди,
сплотете ваште сили [...]“ (Енев / Enev 1982: 19 – 20).

Вардар и *Бяло море* фигурират като географски кодове (обозначаващи една България, изглеждала постижима в началото на 1940-те) и в поетическото творчество на бившия царски офицер Иван Банковски; нека посочим като пример стихотворението му „На родината!“ от книгата „Далеч от роден край“, издадена във Франкфурт през 1960 г.:

„[...] Където Родопите – див исполин –
от урви, реки и гори лабиринт –
сами до Егея наблизостоят
и вечно над ширната Тракия бдят;
где Вардар и Струма провират води
през проломи тесни със диви скали,
след туй по крайбрежното златно поле
се леят към тихото Бяло море.
Тъй цялата сбрана в теб красота
те прави, Родино, мечтана страна,
с лазурно огряно от Слънце небе
край Дунава, Черно и Бяло море“ (Банковски / Bankovski 1960: 10).¹

Иван Банковски се връща към националните идеали на Царство България и в разказите си с военна тематика. Например в разказа „Климе“ от сборника „В мир и на война“ става дума за българското военно присъствие във Вардарска Македония; по разбираеми причини авторският субект тълкува този къс период като освобождение на българско етническо пространство, т.е. като справедливо осъществяване на националното обединение. Това е духът на целия разказ – интересна литературна манифестация на санстефанския мит в контекста на българската емигрантска литература. Да обърнем внимание на някои показателни моменти от сюжета на произведението.

Главният му герой е тринайсетгодишният Климе, сирак от Охрид. Родният град на момчето е окупиран от италиански войски (до лятото на 1941 г.) и трябва да се превърне в част от „Велика Албания“, марионетна държава под италиански протекторат. Климе бяга от окупаторите и намира убежище при българските войници, дислоцирани в Ресен. Многозначителна е тежката биография на момчето: баща му („македонски четник“, т.е. в рамките на декларирания дискурс – етнически българин) е убит от сърбите, а майка му е умряла скоро след бащата. Осиротелият Климе е осиновен от полка, българските войници

¹ Поетическата картография при Дора Гъбенска, Антим Енев, Иван Банковски и други пишещи емигранти не се е родила в никакъв литературен вакуум, тя е продължение на дълга традиция в българската литература. Да напомним поне, че Христо Ботев („Хайдутин“), Иван Вазов („Де е България“), Пейо Яворов („Нощ“) картографират националното пространство по същия начин, по който го правят поетите емигранти след 1944 г. Тоест Гъбенска, Енев, Банковски – и не само те – продължават да изобразяват родината във възрожденско-романтичните ѝ координати, без да са способни да напуснат тесния етноцентричен дискурс.

се грижат за него, момчето започва да посещава новооткритото българско училище и през свободното време дори участва във военните упражнения на войниците: „Той правеше последното с мисълта, че може би ще се стигне и до стрелба за освобождение на родния му град от италиано-албанците, затова няма да бъде зле, ако знае още от сега добре да стреля“ (Банковски / Bankovski 1982: 133).

Националното съзнание на Климе ще се прояви особено ярко, когато българският полк влиза в Охрид. Нека дадем думата на разказвача: „Нашето правителство успя, след дълги преговори през лятото на 1941 година, да уреди по дипломатически път възвръщането на старата българска столица от цар Самуиловото време. От това радостта на Климе бе безкрайна и той, заедно с целия полк, се настани отново в родния си град. При тържественото влизане в Охрид Климе маршируваше с нахлупена каска на главата наред с подофицера готвач на домакинската рота и се пръскаше от радост при оваците на цялото градско население“ (Ibidem).

Развитието на събитията по бойните фронтове на Втората световна война обаче не е в синхрон с българския национален проект; безусловното обвързване с нацистка Германия се оказва фатална грешка. Идва краят на август 1944 г. и българските войски получават заповед да се изтеглят от всичките окупирани територии, включително и от Вардарска Македония. Климе е готов да тръгне заедно с войниците към старите предели на България. Но идва вестта за преврата и съветската окупация и пред „сина на полка“ се явява поредна дилема: „В Македония също не можеше да остане, а да се присъединява към сръбските партизански банди считаше за срамно и немислимо“ (Ibidem: 135).

Младият Климе не само е антисръбски настроен, но е и с антикомунистическа нагласа; това още повече ограничава възможностите му за маневриране: „Той просто не знаеше какво да предприеме, затова се зарадва много, когато няколко млади офицери и подофицери му подшушнаха една вечер, че ще бъде най-добре да се опитат да бягат през Албания за Италия, която от една година бе излязла от съюза си с Германия и бе преминала към западните съюзници; или пък да се присъединят към отстъпващите от Гърция на север немски войски“ (Ibidem).

В крайна сметка се стига до обнадеждаващ изход от ситуацията – до решението за бягство (бегълците в разказа на Банковски се отправят в западна посока, което, исторически погледнато, е неправдоподобно, доколкото повечето български бегълци със съответния профил по онова

време избират северния път към Германия, вероятно и с очаквания спрямо създаденото във Виена пронацистско правителство на Александър Цанков). Само че Климе в последния момент преди заминаването е убит от вражеска мина. Ореста на младия македонски българин от разказа е трагична, също както е трагична съдбата изобщо на Вардарска Македония и на нейните жители македонски българи – това разбиране относно историческия казус лансира авторът на произведението.

Фактът, че в целия контекст на литературните ламентации по повод на провалите на санстефанския проект именно Македония играе ключова роля, не може да ни изненада. Тъкмо такива ламентации – обвързани с Македония – ще открием и в поезията на емигрантката Женья Заимова. В стихосбирката ѝ „Тракийско злато“ е поместен цикъл, озаглавен „Посвещения“, който включва и политически стихове с македонска тематика – например текстове, посветени на автономистката Македонска патриотична организация (МПО) и нейния печатен орган „Македонска трибуна“. В стихотворението „57-ят МПО конгрес“ лирическият субект, идентифицирайки се с характерен колектив, търси духовна опора в мъчениците на ВМРО (като Мара Бунева).² Заедно с това в текста като персонализиран културен код функционира името на американския журналист Джанюариъс Макгахан (1844 – 1878), известен защитник на българската национална кауза от XIX век (в епохата на Студената война за емигрантите Макгахан вече е и личност символ на американско-българската дружба): „[...] Всред илинденски зари / Мара Бунева е с нас, / Макгахан издига глас, / но земята ни гори... / [...]“ (Заимова / Zaimova 1981: 14).

Като реконструкция на санстефанския мит може да се чете и стихотворението на Женья Заимова „Стогодишният Трети март“ – тук се внушава, че за да възкръсне в цялата си красота и величие родината (заедно с Македония), трябва да „нови опълченци“:

² Изявени дейци на ВМРО, митологизирани и сакрализирани, „участват“ в конгреси и тържества на емигрантските организации (най-вече на МПО): Мара Бунева, Владо Черноземски, Менча Кърничева, Иван „Ванче“ Михайлов; фигурите от пантеона на ВМРО и МПО са почитани по един православно-мистичен начин; техните снимки и портрети функционират като светини, като национални икони. Този култ към личността ще открием и в ангажираната емигрантска поезия. Образи на мъченици и водачи на ВМРО присъстват трайно изобщо в емигрантската литература. Пантеонът на мъчениците на организацията е представен например в поетическите книги на Методи Терзиски „Във вериги“ (Терзиски / Terziski 1981a) и „В пламъци“ (Терзиски / Terziski 1981b).

„Редно беше да очаквате от мен
гръмогласен вик за този ден велик,
но сълзи притайвам с горест в този миг.
Трети Март, бъди, бъди благословен,
сила давай ти на всеки угнетен!...
И за нашата Македония под кръвник
грей ти стогодишен – вечно светлолик!
Всеки от родината ни отделен
да се сепне силно и изправи...
Трябват нови опълченци здрави
във кръвта със огнен шипченски живак
и самарско знаме свято за юнак,
та наново с българския дух – чудак –
нашата България да възкръсне пак“ (Заимова / Zaimova 1981: 15).

Друг тип манифестирана носталгия, свързана с националните надежди и фалиралите проекти на миналото, представлява стихотворението „Макгахан“, в което лирическият апел отново е умножен до един колективен патос. Тук лирическото „ние“ се прекланя пред гроба на родения в Охайо „сврѣхчовек“, който в качеството си на кореспондент на „Дейли нюз“ информира световната общественост за турските зверства при потушаването на Априлското въстание и присъства при подписването на Санстефанския мирен договор от 1878 г. И тъй като през същата година Макгахан се разболява от тиф и умира, една специфична гледна точка би могла да припознае и него за мъченик на санстефанската кауза. Нека цитираме стихотворението на Желя Заимова без съкращения:

„Тук на твоя гроб сме Макгахан
и един изминат вече век
се покланя с нас пред сврѣхчовек.
От кого, гласът ти бе избран,
на света фалшиво обигран,
да разкриеш ятагански ад
и Батак – една река без бряг
от народ с дечицата изклан?
С божият и справедлив закон
литнал всред оръдия на кон
стигна чак до Сан Стефано.
Ти склопи очите рано,
но остави в нас карминен взрив
и за всеки българин си жив“ (Заимова / Zaimova 1981: 16).

Мотиви, свързани със санстефанския проект – по-специално с краха му, откриваме и в литературното творчество на Христо Бояджиев. Той е автор на стихотворения, посветени изобщо на войните за национално обединение, но и на произведения, подчертано фокусирани тъкмо върху националните катастрофи. Втората национална катастрофа, идваща с поражението в Първата световна война и с Ньойския мирен договор, е тематизирана например в късия разказ „Новата карта“ от книгата „Погледи“. Действието на разказа е ситуирано в малък български град, където след войната получават новата, набързо изготвена карта на Европа. Провизорната карта ясно сочи „сега“ начертаните граници на „осакатена България“. Пред схематизираното ѝ изображение старият хаджи Иван Николов болезнено осъзнава цялата трагичност на поражението на страната: „Хаджи Иван извади от жилетката овехтялото пенсне, окачено на металическа верижка, приближи се до картата и дълго я разглежда. Той не беше приказлив, но все пак продума: „Гледай ти, разкъсаха империята“ – касаеше се за Австро-Унгарската империя, и после добави: „Пък и нас осакатиха за втори път.“ Лицето му беше загрижено и мрачно. Пред старческите очи се бе показал нов свят. След пет години война и страдания една печатница набързо и грубо бе поставила над старата Европа черни линии и имена в черни букви. Западната и южната граница на България също бяха почернели. За хаджи Иван картата бе добила вид на некролог“ (Бояджиев / Boyadzhiev 1981: 46).

В разказа картата с черните надписи е асоциирана с некролог – некролог на мечтата за велика национална държава; текстът може да се чете и като спомен за надеждите на миналото, погребани в Ньой. Във връзка с това непременно трябва да отбележим, че в българската емигрантска литература националната носталгия не е насочена единствено към мимолетните осъществявания на санстефанския проект (1915 – 1918; 1941 – 1944). Носталгичен характер имат и емигрантските текстове, припомнящи националната романтика на междувоенния реваншизъм, чиито носители навремето са били преди всичко младежи и военни. Съзнателната съпротива срещу Ньой – символ на националното унижение, в рамките на този дискурс е колективно споделяна съставка на българския идентитет. Черти именно на реваншистката романтика срещаме например в някои разкази на Иван Банковски от книгата „В мир и на война“.

В разказа „Малкият подпоручик и големият генерал“ главният герой е подпоручик от артилерията, който по време на студентските

протести от 27 ноември 1935 г. срещу „нъойския диктат“ се застъпва за преследвани от полицията студенти и ги укрива в сградата на офицерския клуб. Подпоручикът дори стига до физическа разправа с двама полицаи; това му коства дисциплинарни санкции, повикан е от самия военен министър – генерал Христо Луков. По време на аудиенцията той произнася многозначителни думи: „Слушайте, драги мой подпоручик! Военният министър е много недоволен от вчерашната Ви постъпка, но генерал Луков Ви поздравява!“ (Банковски / Bankovski 1982: 23). Конспиративно споделеното съчувствие, съпричастието на генерал Луков (по-късно в реалността – ръководител на профашисткия Съюз на българските национални легиони) свидетелстват за шизофренната ситуация, в която пребивават тогавашните военни. С по-нисък или с висок чин, в публичността те трябва да са „умерени“, лоялни спрямо поствоенното статукво. Но като граждани и български националисти те неминуемо (според разказа) хранят неприязън към „нъойския диктат“ и цялата Версайска система, чийто демонтаж е открито приветстван в рамките на разглеждания дискурс.

Тъй или иначе българският междувоенен реваншизъм на практика е немислим без сътрудничество с нацистка Германия. В хибридната като жанрова природа книга на бившия легионер Драгомир Загорски, озаглавена „Кой спаси евреите в България?“, навлизането на немските войски в България през пролетта на 1941 г. е тълкувано като надежда за осъществяването на националния идеал: „Улицы и шосета се задръстваха от моторизирани немски колони, посрещани от млади и стари с цветя, цигари, ракия и сърдечни пожелания. Идващите войски с влакове срещнаха на гарата топли засмени погледи от непознати лица, които вземаха един или двама от гостите и ги водеха в домовете си. Всички българи искаха с този жест да благодарят предварително на онези, които отиваха да освобождават заробените братя от Тракия и Македония“ (Загорски / Zagorski 1977: 54).

В рамките на тогавашния дискурс войниците на Вермахта са изобразявани като „съвременни кръстоносци“ и „рицари на новото време“: точно така е озаглавена издадената през 1941 г. в София брошура на Асен Боев – „Рицарите на новото време“. В брошурата можем да прочетем и следните думи: „По булевард „Хитлер“ откъм военното училище към Орлов мост минава пехотна германска дивизия, която се отправя към фронта [...]. И ето ги, десетки, стотици стотинчани изнасят из къщите си баници, кокошки, яйца, бутилки с вино и бира, ракия, цигари. [...] Трогателна е срещата и тук между мани-

фестантите и германските войници. Далече в околността се носи „Хайл! Хайл!“, „Ура! Ура!“. Всичко се предава по радиото, надписи на плакарди, речи, трогателни сцени, с една дума всичко“ (цит. по Фотев / Fotev 2010: 169).

„Задочно“ увековечава моменти от военното поражение на Югославия (смятайки го за ход към осъществяването на санстефанския проект) и Христо Огнянов. Когато лирикът, по произход от с. Тресонче, научава в Берлин за навлизането на „съвременните кръстонаосци“ в родната му Македония, той съчинява стихотворението „Македонска рапсодия“, което ще остане непубликувано през целия му емигрантски живот. И тук изображението на Вермахта е претоварено с рицарска митологизираща символика:

„[...] И твоят Шар посреща огнелики рицари от север,
с десници крепки, руси къдри, верни, смели, в строен ред;
една ги воля пламени, една ги цел зове напред –
митични образи, каквито няма в никой епос древен. [...]“
(цит. по Григоров / Grigorov 1998: 40).

Нека се върнем обаче към ангажирания роман на Драгомир Загорски, в който роман разказвачът споделя с читателите: „Германската армия бе изпълнила един исторически дълг към България. За първи път, без кръв, се събраха под един покрив, почти всички прокудени семейства. България получи обратно столицата на Самуиловото царство – Охрид, Драма, Кавала, Гюмюрджина, Деде-Агач и широк излаз на Бяло море“ (Загорски / Zagorski 1977: 54). Няма да спорим сега с писателя дали „всичко това“ е било постигнато „без кръв“. Историческият факт е, че бленуваното осъществяване на санстефанския проект отново е осуетено – този път поради тоталното военно поражение на Хитлерова Германия и нейните сателити. Това, което остава, е носталгията; не само като тъга по дома, а по-скоро като тъга по нещо, което е било, но вече го няма или (парадоксално) може би никога не го е имало.

Не е изненадващо, че тази носталгия по „Велика България“ присъства и в мемоаристиката на емигрантите. Едни от най-известните и най-цитирани спомени са тези на Стефан Попов (1906 – 1989) – ръкописът на неговите „Безсъници“ е завършен през 80-те, но книгата е издадена чак през 1992 г. в София. И Стефан-Поповата версия на спомнянето е базирана върху яркото национално съзнание, и за този българин емигрант присъединяването на Македония през 1941 г. е

conditio sine qua non за успешния завършек на българския исторически наратив, т.е. за постигането на въображаемия смисъл на българската история. През 1941 г. Попов е член на българско-немска делегация, изпратена във Вардарска Македония с цел представителите на Третия райх сами да се убедят в българския народностен характер на присъединените към България земи. Попов започва своите македонски възпоминания със следните думи: „[...] готвех пътуването на група германски журналисти в България, което трябваше да ни отведе в Македония, за да се убедят в българския ѝ характер. [...] За преживяванията си в Македония обаче бих искал да намеря думи на особено умиление. В Скопие Никола Коларов се хвърли на врата ми с думите: „Стефане, виждаш ли, освободихме я!“ (На мен ми стигаше да видя иконостаса на църквата „Свети Спас“!), в Охрид кметът Коста Ненов излезе напред и ме прегърна в изблик на радост, в Битоля – подобна сцена, която предизвика придружаващия групата Николаев да изпусне забележката: „Изглежда, че не посрещаме германски журналисти, а господин Попов в Македония...“ Знаеше ли той, че с хора като Никола Коларов ме свързваше повече от 20-годишно приятелство, изпълнено с очакването на тези дни?“ (Попов / Попов 1992: 139).

Още по-гръмко националният патос на Стефан Попов звучи при щрихирането на охридското всекидневие: „Дните, прекарани в Охрид, са обкръжени в съзнанието ми от сиянието на някаква историческа свещеност. Италианците допуснаха само двама българи да придружават германските журналисти при посещението на манастира „Свети Наум“ – Николаев и Асен Балкански. Останали този ден в града, решихме с Боян Мирчев да го разгледаме „частно“. Изкачвайки се към светинята на Свети Климента, чухме на улицата играещи деца да си говорят на чист български. Запитахме едно от тях кой ги е научил на този език, на което отговорът дойде от един отворен прозорец: „Че кой друг ще го научи, господине, ако не българската му майка?“ „Анкетата“ бе бързо привършена, от статистики нямаше нужда, още по-малко, когато вечерта откъм езерото се разнесоха песните на охридската младеж...“ (Ibidem: 139 – 140).

При Попов Охрид изглежда като свещен град на българския дух; в спомените си авторът разказва как той сам, в особен захлас, изкачва хълма в стария град и стига чак до светинята на свети Климент, вероятно става дума за църквата „Света Богородица Периплефта“, където тогава са се съхранявали мощите на св. Климент. Свещеният национален екстаз не може да бъде накърнен от споменаването на неособено

деликатните вмешателства в „българските работи“, които вмешателства се предприемат от италианските власти в съседна Струга. Сякаш в ушите на автора звучат Вазовите апели от стихотворението „Българският Бог“ („Песни за Македония“), наситени с ярка национална метафизика: „О, жив е, жив е българският Бог!“ (Вазов 2000: 6). Нека цитираме охридския етюд на Попов, един от идеолозите на „Третото поколение“³: „Да се изправиш горе, пред вековната светиня на българщината, и да обгърнеш с поглед езерото, спотаило се под тъмнеещите се в дъното планини, за да съгледаш отдалеч белеещите се къщурки на Струга, където италианците бяха успели да прекръстят книжарницата „Братя Миладинови“ на „Фратели Миладинови“, да почувстваш въпреки това духа на вековете, спотаен в този край като молитва към българския Бог – това бе, наистина „plus fort que moi“⁴. Никога друг път не съм чувствал тъй мощно повелята да падна на колене от благодарност, че доживях този час и тази гледка. Като си помисля сега какво щеше да стане от Охрид, ако бе останал в пределите на България...“ (Ibidem: 140).

Вазовият литературен образ на „българския Бог“ – божество, ограничено в пространството на националния дискурс и лишено от всякакво универсално (общочовешко) съдържание – сякаш импонира на някои от българските емигранти. Образът на българския Бог „по Вазов“ („в най-мрачни векове пази: пази ни / при Шипка, Сливница, Люлебургаз – / и днес той бди въз нашите съдбини. / И днес той бди въз нас, невидим страж / народен, и не ще да ни остави. / О, жив е българският Бог, Богът наш / велик, и чудеса за нази прави“ – Вазов 2000: 6) в условията на Студената война, когато родината пак е под гнета на поробител, придобива нова актуалност. Образът е реконструиран например в стихотворението „Българският Бог“, поместено в книгата „Погледи“ на Христо Бояджиев, издадена в Мюнхен през 1981 г. При Бояджиев „възвишеният Бог“ ще е абсолютният зрител на битката, в която българският народ мре в сблъсък с поробителя. На-

³ Така наричат себе си младите националисти от кръга „Млада България“. „Те се обявяват за изразители на възжеланията на т.нар. трето поколение (от живота на независима България) – сполучлива формула, включваща родените през първото и второто десетилетие на века, навлизащи в професионалната си изява тъкмо в началото на 30-те години“ (Поппетров / Poppetrov 2008: 58).

⁴ Plus fort que moi (фр.) – по-силно от мен.

родът ще гине безстрашно, настървен за мъст и развълнуван от спомена за хайдутите:

„[...] За родните хайдути,
до последния си дъх
победоносно верни
на някаква
пророческа съдба
изваяна
в далечни степи. [...]“.

„Възвишеният Бог“ на Бояджиев сякаш не може да бъде безпристрастен наблюдател, тъкмо обратното – той трябва да стане закрилник на българите в справедливата им национална кауза. Той ще следи ведно с някогашните хайдути постигането на една старинна пророческа съдба, чието начало е нейде в далечните степи – в необятното азиатско пространство на прабългарските орди. Лирическият субект обещава на „възвишения Бог“, че „[щ]е види легиони, / нови кръстоносци / вдъхновени воители. / И хиляди / ръце могъщи, / издигащи / отново / кръстове / по хълмовете родни“. Метафизичните блянове на Бояджиев са обвързани с религиозно-национален месианизъм; докато по времето на хайдутите и националноосвободителните борби народът се е борил срещу полумесеца, сега, в новите условия на Студената война, той трябва да въстане срещу друг поробител. Новите „легиони“ и „кръстоносци“ трябва да сразят съветската (антихристиянска) власт, като тази битка при Бояджиев придобива есхатологични измерения. Тя ще сбъдне истински апокалипсис, затова лирическият субект се обръща към „възвишения Бог“ и го моли не само да не съди въстаналия народ, а да го благослови, с което да се превърне именно в български Бог: „И в този ден Господен, / Боже / не присъждай / народа ни, / а само / пристъпи / благослови го / развълнуван“ (Бояджиев / Boyadzhiev 1981: 17).

Но нека да се върнем при емигрантската мемоаристика. През 1971 г. в Балтимор се появява като аматьорско авторско издание книжка, озаглавена „Спомени за Велика България (1940 – 1944)“. Авторът на книжката е Велизарий Спасов, според данните, дадени в брошурата – бивш кмет на Кърджали и временен кмет на окупираните беломорски градове Кавала и Правище. Сега няма да акцентираме върху лошия правопис, демонстриран в книжката на Спасов, която в неблагоприятните условия на емигрантския живот е била лишена от свестен редак-

тор, а ще се съсредоточим върху функциониращи в изданието митологеми, свързани с образа „Велика България“. Спасов започва спомените си, реконструирайки една конференция за администратори на Тракия, състояла се в Пловдив на 24 април 1941 г. На тази конференция вътрешният министър Петър Габровски говори пред кметовете и областните управители, назначени в „новите земи“. Министърът казва: „Вашата дейност ще се склони повече в една апостолска мисия, която ще бъде трудна, но родината ви задължава към тая благородна мисия!“ (Спасов / Spasov 1971: 11).

И наистина: самият път до Кавала, където Спасов е назначен за кмет, е дълъг, мъчителен и прилича на библейско пътуване из пустиня: „Приближавахме град Драма и се виждаше в далечината като един ОАЗИС, защото пътя беше много дълъг и изморителен, а и глад и жаждата ни споходиха“ (Спасов / Spasov 1971: 15). Тегобите за новия управник продължават и в Кавала, където през нощта Спасов е нахапан от комари (!). Да, вярата във „Велика България“ е една апостолска вяра, тя върви със страдание, мъчнотии и неудобства. Първата задача в апостолската мисия на новия кмет е да изчисти градските улици от мръсотията: „С д-р Апостолатос, който остана в моя помощ с определена заплата, трябваше да разреши най-важния въпрос за града, а именно неговото почистване. [...] Издадох заповед до жителите на града, да почистват пред магазините си и къщите си. Направи се едно обявление, че се търсят чиновници, метачи и поливачи за общината, като надницата се увеличи от 75 драхми на 100 драхми на ден и облекло“ (Спасов / Spasov 1971: 24).

Та мисията на Спасов не е само апостолска, тя е сякаш и цивилизаторска; като се прочисти – не само от нечистотии, а и от неудобното гръцко духовенство, – новият български град Кавала ще може достойно да посрещне „свещения огън на българщината“, изпратен до новите земи от Велики Преслав. Спасов в качеството си на кмет поема факела със свещения огън от ръцете на младеж с атлетическа фигура, облечен в бели панталони и спортна фланелка. Авторът коментира мистичната обстановка със следните думи: „Аз запалвам тоя свещен огън, пренесен от Великия Преслав, в който още витае духа на Симеона и той е символ за твърдината на тоя народ обединен в пределите на велика България!“ (Спасов / Spasov 1971: 37). След тържествената литургия „свещеният огън на българщината“ продължава своя път към Ксанти, Гюмюрджина и Дедеагач.

Четейки спомените на Спасов, оставаме с впечатление, че годините на „Велика България“ са едно безкрайно тържество, празник след празник: „Всеки ден беше празник. Всеки час беше движение, речи, песни, възторзи!!! Ето ни на 24 май 1941 година в град Кавала. Ето ни на празника на българската култура и българската духовна същност. Ето ни сега в град Кавала за да празнуваме св. св. Кирил и Методи!!! Паметен ден!!! Възторжен празник на българския дух!!!“ (Спасов / Spasov 1971: 42). Споменът за грамадния карнавал не може да бъде вгорчен дори от цивилните жертви на Драмското въстание от 1941 г. (то се възприема като иницирано преди всичко от гръцките комунисти, чиито провокации са предизвикали отговор от страна на властите). Единственото, което помрачава атмосферата на безкрайния празник в спомените на Спасов, е смъртта на цар Борис III. Но празникът не спира и след кончината на царя; през декември 1943 г. Спасов в качеството на началник на Българската академична младеж, секция на казионната профашистка организация „Бранник“, оглавява студентска екскурзия до Вардарска Македония по случай тържествата около 8 декември. Пътят на бранниците води през Скопие и Битоля до Охрид („българския духовен Йерусалим“) и манастира „Св. Наум“; според спомнящия си софийските младежи навсякъде са възторжено приветствани от местното население. Пак празник, пак тържество, речи и възторг от Охрид – българския Йерусалим: „Ето ни пред вековната сграда на университета на св. Климента. Гледам и се питам? Тук в тая обител и при свещена тишина и при леките вълни на езерото и високо извишил се Пелистер. Тук е бил поставен основният камък на просветата на българския народ! Оттук са тръгнали по цяла България тия, що затвърдиха съществуването ни, просветени на четмо и писмо от св. Климента. Оттук – Йерусалима на българския народ са излязали и първите духовни водачи и апостоли на българската просвета, за да подготвят златния век на цар Симеон, ведно с Черноризец Храбър, Йоан Екзарх...“ (Спасов / Spasov 1971: 71).

Бихме могли да приведем още цитати, отнасящи се до безкрайните тържества и мистичната атмосфера, но ще спрем дотук. И ще отбележим, че авторът в края на краищата прави интересна равнометка, в която се опитва да предложи обобщена визия относно „Велика България“. Във възторжения си захлас той стига до социално-утопийна идеализация. Българското царство придобива облика на съвършената държава без каквито и да е обществени и класово-социални конфликти: „В продължение на три години, българският

народ изживяваше радостните дни на своето обединение, постигнато с мъдрата политика на цар Борис III!

Нямаше вече беден българин, нямаше вече безработен българин, нямаше вече сиромашията по нашите села и градове. България уголемила се в своята територия с повече от 80 хиляди квадратни километра и прибрала своите синове – близо два милиона нови граждани, изживяваше най-щастливите дни в своята история!

Всички социални проблеми бяха разрешени и народа ни със своя упорит труд, който е пословичен за нашето племе, обираше плодовете на тоя труд!“ (Спасов / Spasov 1971: 56).

Проблематичното в стилистиката на последното изречение по някакъв начин кореспондира с проблематичното в идеологизираните конструкции на паметта, със завидна упоритост защитаващи една отдавна изгубена национална кауза. Не един и двама от емигриралите през или след 1944 г. в чужбина (често по този начин те спасяват живота си) продължават – и чрез тиражирането на възторжения разказ за „Велика България“ – да адмирират политиката на царския режим отпреди Девети септември. Като за целта прибягват до известно модифициране на историята.

То обуславя и е обусловено от моделирането на една услужлива историческа памет, която не съдържа образи на неудобните моменти, свързани с последното историческо осъществяване на санстефанския проект от периода 1941 – 1944. В спомените си Велизарий Спасов говори за почистването на замърсените улици на град Кавала, а избягва да разказва за етническото прочистване на същия град, когато местните български власти организират депортирането на тамошните евреи в Треблинка, където те всички загиват в газовите камери. И Стефан Попов в своите „Безсъници“ рисува възторжения национален екстаз, преживян в Охрид през 1941 г., но не обяснява защо евреите от Вардарска Македония е трябвало да загинат в Треблинка през март 1943 г. и не споменава за антисемитските си статии, поместени в редактирания от него ратнически вестник „Пролом“ през 1938 и 1939 г.⁵

Тоест и тази памет – на конкретни личности и/или на общността, в която се чувстват интегрирани – е доста гъвкава и с празноти в нея. Вероятно и защото авторите емигранти, за които говорихме, в

⁵ Повече за проблематичните страници от биографията и мирогледа на Стефан Попов виж например Димитрова / Dimitrova 2017.

следвоенния период пребивават в Западна Европа или Северна Америка и се налага да се впишат в социуми, доста различни от обществото на България, каквото е през 30-те и 40-те; в тези социуми някои стари идеи, донесени от родината, не изглеждат приемливо.

От друга страна, повечето от българските политически емигранти след 1944 г. членуват в най-различни емигрантски организации партии с многобройни конгреси, събрания, тържества, юбилеи и печатни органи. Тази специфична среда също изисква, налага тип речево поведение, тип словесни манифестации (нека отбележим, че например политическата линия и на двете крила на Българския национален фронт (БНФ) е ясна и консистентна през целия период на Студената война; на тяхна съвместна конференция във Франкфурт през 1979 г. е категорично потвърдена целта им: „Отстояване българските национални териториални права, признати от Цариградската конференция 1876 и Санстефанския договор от 1878 г.“ (Стателова / Statelova 2000: 190). Та дали – или доколко – литературните реконструкции на санстефанския мит в припомнените тук текстове са плод на автентични личностни преживявания и потребности? Автентично лично вълнение ли е диктувало стихове, посветени на конгреси на МПО, които протичат под грамадните портрети на Иван „Ванче“ Михайлов и Менча Кърничева? Или става дума най-вече за един своеобразен вариант на „партийност“ в литературата? (В смисъл, че авторът трябва да се придържа преди всичко към политическата линия на конкретната емигрантска организация, към която принадлежи.)

Тъй или инак, дали като автоматизиран фигуративен репертоар на една „партийна поезия“, или просто като знак на нелечимата привързаност към миналото и неосъществените (неосъществимите) му проекти, санстефанският мит и „Велика България“ живеят в текстовете на някои български емигранти десетилетия след политическата гибел на онази родина, която те смятат за своя. Бленуването по изгубените проекти на миналото е съставна част от една колективна носталгия, която се превръща в неделима част от емигрантската идентичност на някои среди. Та може ли един поет емигрант да възпява красотата на природата или любима жена, когато родината е под гнета на болшевизма?

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Банковски 1960: Банковски, И. *Далеч от роден край*. Франкфурт н. М.: Possev. [Bankovski 1960: Bankovski, I. *Dalech ot roden kray*. Frankfurt n. M.: Possev.].
- Банковски 1982: Банковски, И. *В мир и на война: военни скици*. Мюнхен: изд. авт. [Bankovski 1982: Bankovski, I. *V mir i na voyna: voenni skitsi*. Myunhen: izd. avt.].
- Бояджиев 1981: Бояджиев, Х. *Погледи*. Мюнхен: Rodna Zemlia. [Boyadzhiiev 1981: Boyadzhiiev, H. *Pogledi*. Myunhen: Rodna Zemlia.].
- Вазов 2000: Вазов, И. *Песни за Македония*. София: ИК „Иван Вазов“. [Vazov 2000: Vazov, I. *Pesni za Makedonia*. Sofia: IK „Ivan Vazov“.].
- Григоров 1998: Григоров, Г. Христо Огнянов. *Един живот за България*. София: НБКМ. [Grigorov 1998: Grigorov, G. Hristo Ognyanov. *Edin zhiivot za Balgaria*. Sofia: NBKM.].
- Гъбенска 1976: Гъбенска, Д. *За теб родино*. Лос Анджелис: изд. авт. [Gabenska 1976: Gabenska, D. *Za teb rodino*. Los Angelis: izd. avt.].
- Димитрова 2017: Димитрова, Н. *Философия на родината*. Nota Bene, 38 (2017). [Dimitrova 2017: Dimitrova, N. *Filosofiya na rodinata*. Nota Bene, 38 (2017).]. <<http://notabene-bg.org/read.php?id=484>>, retrieved on 02.07.2023.
- Енев 1982: Енев, А. *Малък букет за моята родина*. Лос Анджелис, изд. авт. [Enev 1982: Enev, A. *Malak buket za moyata rodina*. Los Angelis, izd. avt.].
- Загорски 1977: Загорски, Др. *Кой спаси евреите в България?* Виена: изд. авт. [Zagorski 1977: Zagorski, Dr. *Koy spasi evreite v Balgaria?* Viena: izd. avt.].
- Заимова 1981: Заимова, Ж. *Тракийско злато*. Ню Йорк: Балкански ек. [Zaimova 1981: Zaimova, Zh. *Trakiysko zlato*. Nyu York: Balkanski ek.].
- Паприков 1984: Paprikoff, G. *Works of Bulgarian Emigrants. An Annotated Bibliography*. Chicago: Stanka Paprikoff.
- Попов 1992: Попов, Ст. *Безсъници*. София: Летописи. [Popov 1992: Popov, St. *Bezsanici*. Sofia: Letopisi.].
- Поппетров 2008: Поппетров, Н. *Фашизмът в България. Развитие и прояви*. София: Кама, 2008. [Poppetrov 2008: Poppetrov, N. *Fashizmat v Balgaria. Razvitie i proyavi*. Sofia: Kama, 2008.].
- Спасов 1971: Спасов, В.: *Спомени за велика България (1940 – 1944)*. Балтимор: изд. авт. [Spasov 1971: Spasov, V.: *Spomeni za velika Balgaria (1940 – 1944)*. Baltimor: izd. avt.].
- Стателова 2000: Стателова, Е., Попов, Р., Танкова, В. *Другата България: Документи за организациите на българската политическа емиграция 1944 – 1989*. София: ИК „Анубис“, 2000. [Statelova 2000: Statelova, E., Popov, R., Tankova, V. *Drugata Balgaria. Dokumenti za organizatsiite na balgarskata politicheska emigratsiya 1944 – 1989*. Sofia: IK „Anubis“.].

- Терзиски 1981а: Терзиски, М. *Във вериги*. Cleveland, Ohio: изд. авт. [Terziski 1981a: Terziski, M. *Vav verigi*. Cleveland, Ohio: izd. avt.].
- Терзиски 1981б: Терзиски, М. *В пламъци*. Cleveland, Ohio: изд. авт. [Terziski 1981b, Terziski M. *V plamatsi*. Cleveland, Ohio: izd. avt.].
- Фотев 2010: Фотев, Г. *Българската меланхолия*. София: Изток – Запад. [Fotev 2010: Fotev, G. *Balgarskata melanholiya*. Sofia: Iztok – Zapad.].

Jakub MIKULECKÝ, PhD

Institute of Slavonic Studies of the CAS

Prague, Czech Republic

e-mail: mikulecky@slu.cas.cz

Web of Science Researcher ID: AGN-5081-2022

Scopus ID: 57205194130

Милена КИРОВА

(Софийски университет „Св. Климент Охридски“)

ЛИТЕРАТУРА, ВЛАСТ И ВЪОБРАЖЕНИЕ: ПОТРЕБНОСТТА ОТ ДИСТОПИЯ В БЪЛГАРСКИЯ РОМАН ПРЕЗ ХХІ ВЕК¹

Резюме. Изследването тръгва от въпроса: защо през първите две десетилетия на ХХІ век в българската литература не се появи мощна сатирична вълна, въпреки че ситуацията на Прехода много прилича на тази, която сто години по-рано поражда сатириите на Иван Вазов, Алеко Константинов и Стоян Михайловски? Отговорът на този въпрос се обвързва с компенсаторната поява и бързия възход на един жанр – на антиутопичния роман, който до началото на новия век почти отсъства от българските писателски практики. Статията проследява процеса, в който за дванадесет години са публикувани две дузини български антиутопични произведения; техният брой вече е знак, че е налице забележително явление в българската литературна история. Сред разгледаните автори са известни писатели като Георги Господинов, Захари Карабашлиев, Емилия Дворянова, Васил Георгиев, Владислав Тодоров, Георги Тенев... Текстът завършва с обобщение относно жанровата специфика и тематичното разнообразие на българската антиутопична литература от началото на ХХІ век.

Ключови думи: сатира, роман, дистопия, жанрова литература

Milena KIROVA

(Sofia University St. Kliment Ohridski)

LITERATURE, POWER AND IMAGINATION: THE QUEST FOR DYSTOPIA IN THE BULGARIAN NOVEL OF THE 21st CENTURY

Abstract. The study opens with the question: Why wasn't there a powerful wave of satire in Bulgarian literature in the first two decades of the 21st century, even

¹ Това изследване е финансирано от Европейския съюз – NextGenerationEU, чрез Националния план за възстановяване и устойчивост на Република България, проект SUMMIT BG-RRP-2.004-0008-C01.

though the situation of the Transition closely resembled the situation that spawned the satire of Ivan Vazov, Aleko Konstantinov and Stoyan Mikhailovsky a hundred years earlier? The answer to this question is found in the compensatory emergence and rapid rise of a genre that had been virtually absent: the dystopian novel. This article traces the process in which two dozen dystopian works were published in twelve years; their number helps defining an already remarkable phenomenon in Bulgarian literary history. Among the authors discussed are famous writers such as Georgi Gospodinov, Zahari Karabashliev, Emilia Dvoryanova, Vasil Georgiev, Vladislav Todorov, Georgi Tenev... The article concludes with a synthesis of the genre specificity and thematic diversity of Bulgarian dystopian literature of the early 21st century.

Keywords: *satire, novel, dystopia, genre literature*

Докато пишех за българския роман през първите две десетилетия на ХХІ век, не спирах да се учудвам защо ни липсва силна сатирична вълна, подобна на онази отпреди стотина години, родила сатирата на Вазов, Алеко Константинов и Стоян Михайловски? Още повече че обстоятелствата на нашия Преход – и в нравствен, и в обществено-политически план – силно наподобяват другия, макар и вече забравен, исторически преход? Отговорът, както се случва със заплетените въпроси, е всъщност прост: точно защото са изминали сто години. Литературата никога не влиза два пъти в една и съща река. Необходими са нови явления, нови процеси, които могат да изразят познати проблеми с други средства в различен глобален контекст. Това изправи българската литература пред един закономерен въпрос: има ли (как да намерим) жанр, който е базисно сатиричен, без да е доморасъл, и може да дръпне нашето литературно развитие към най-актуалните (и печеливши) тенденции на световния книжен пазар?

Въпросът не е така реторичен, както може да ни се стори днес. Трябваше да минат двацет „демократични“ години, за да открием жанр, който отговаря на всички условия за подходящ кандидат: сатиричен характер, достойно минало, устойчива популярност през цялата втора половина на двацети и взривна експанзия през двацет и първи век. Така стигнахме до дистопията, или антиутопията, както сме свикнали да я знаем.

Преди да посоча някакви книги обаче, бих искала да повтора онези две обстоятелства, които правят дистопичния наратив особено продуктивен за развитието на българския роман през ХХІ век. Първото обстоятелство се крие в етиологическата специфика на самия жанр: той израства в пресечната точка на три други, предходни за него жанра: социална утопия, научна фантастика и политическа сати-

ра. В случая ни е важен третият, или политическата сатира, като конститутивен елемент на антиутопичния разказ. Фокусът върху него дава възможност да се надзърне в механизмите на жанровата динамика през XXI век: рециклиране на една национална традиция във форми, непознати за нея, като се следват глобални процеси на развитие в междужанровото пространство.

Второто обстоятелство е въпрос на контекст; то идва от постъпателно увеличаващата се популярност на жанра на световния книжен пазар. Дистопията по принцип е много активна, най-вече в западноевропейската и северноамериканската литература, през целия XX век. Нейните изследователи твърдят, че е успяла да надмине популярността и значението на научнофантастичното четиво. От началото на 80-те години жанрът преживява дълбоки промени, избухвайки в пъстроцветен фойерверк от поджанрови варианти и кръстоски с други нарративни модели. През XXI век дистопията вече не е жанрово четиво (или поне не е само жанрово четиво, защото има и своите „чисти“ примери). Тя все повече се превръща в отделен тип фикция, повествователна матрица, която може да се адаптира към други форми и жанрове, а това силно променя и отношението към нея. Дистопията навлиза в пространството на извънжанровата, или „сериозната“, литература; дистопичната прогностика става практическо действие, с което много писатели реагират на кризите, връхлитащи нашия свят. Някога жанров роман в полето на популярното четиво, днес дистопията триумфира в творчеството на световноизвестни автори, включително лауреати на Нобелова награда като Жозе Сарамого и носители на големи европейски отличия като Мишел Уелбек и Ерве Льо Телие; неотдавна Георги Господинов стана първият български носител на международния Букър с подобен роман. Ясно е, че тя успява – по свой, но особено адекватен начин – да изрази страховете и кризите на днешните общества.

Къде сме ние посред вълната на световния интерес?

Най-ясно се вижда липсата на дистопична традиция в българската литература: от Освобождението насам все някак сме се разминавали с нея, бързайки да наваксаме липсата на „по-сериозни“ жанрове и проблеми. По времето, когато антиутопичното бъдеще се ражда в творчеството на Хърбърт Уелс, нашата литература има задачата да разобличава своето настояще и това изчерпва нейния сатиричен ресурс. Затова пък се ражда утопията, симптоматично в творчеството на голям романтик като Вазов. С малко добро желание бихме могли да

открием елементи на антиутопия в диаволизма между двете световни войни, особено в по-ранните разкази на Светослав Минков.

Що се отнася до времето между края на Втората световна война и началото на 90-те години, разбираемо е защо антиутопията (особено от български автор) не може да бъде толерирана в публичното пространство. Нейната сатира се корени в страха от някакъв вид държавен тоталитаризъм, чиято идеология и абсурдни порядки се изобразяват в гротескно-хиперболичен план. И все пак има едно любопитно полуизключение, при това още през 60-те години – Владимир Свинтила написва откровен образец на антиутопичен роман със заглавие „Платото“. Казвам полуизключение, защото ръкописът ще си остане заключен в чекмеджето на автора и чак половин век по-късно (2012) ще бъде публикуван от издателство „Кибера“². Много по-типични за 60-те години си остават романи като „Фотонният звездолет“ на Димитър Пеев (1964) с неговото старание да сглоби фантастична утопия на светлото комунистическо бъдеще, към което се е запътил земният свят.

Ситуацията започва да се променя (макар и бавно покрай всички тревоги в общественото пространство) след 1989 година. Логично пръв опит за публичност прави флагманът на тоталитарната антиутопия „1984“³. На следващата година „Народна култура“ издава антоло-

² Въсъщност има още едно изключение, макар и от доста по-късно време. През 1989 г. Агоп Мелконян предава за публикуване дистопичен роман, озаглавен „Смърт в раковината“, който е публикуван и веднага след това унищожен (според Атанас Славов, основател на българската „фантастология“, това се е случило през 1990 г.); при всяко положение книгата се появява на пазара едва в издание от 1994 г. На Агоп Мелконян принадлежи и първата българска научнофантастична пиеса, при това наречена „Антиутопия“.

³ За пръв път той е преведен на български през истинската 1984 година от Петър Увалиев в Лондон, след което е излъчен в петнайсет епизода по ВВС. Втори превод за ВВС прави Лидия Божилова през 1989 г.; пак с него романът се превръща за пръв път в книга на български през 1989 г. (Профиздат). Истинската интрига на неговите публикации обаче започва едва с началото на новия век. През 2002 г. издателство „Жар птица“ дегизира превода на Божилова с дребни, но неудачни поправки, и го пуска под измислено име. Следват три издания на Rapogama.bg с предговор от Волен Сидеров (2004, 2006, 2009); през 2005 г. го разпространява група Mediasat в комплект с някой брой на „Дневен Труд“ или „24 часа“. Две други издания прави „Фама“ (2009, 2016). Битката става още по-ожесточена, след като в края на 2020 г. изтичат авторските права на Джордж Оруел; тръгва лавина от нови издания и преводи. Сред тях екзотично изпъква делото на младия Борислав Стефанов (част от кампанията „Проект 48“ на онлайн изданието „Аз чета“). В крак с настроенията на младото поколение той се старее да осъвремени езика и стилистиката на Оруел така, че да се

гията „Черно слънце“ (1990), предговорена от Ивайло Дичев. Тук са поместени „Р. У. Р.“ на Карел Чапек (предишните български издания са от 1973 и 1985 г.), с десетилетия закъснение – „Ние“ на Евгений Замятин и „Фермата“ на Оруел, както и (някак успелият да прескочи цензурата през 60-те години, навярно защото действието се развива – като че ли – нейде в Щатите) роман „451 градуса по Фаренхайт“ от Рей Бредбъри. За това, че жанрът е почти непознат на българските читатели, можем да съдим по издателския текст на авантитула: той се старае да обясни какво представлява антиутопията, отвеждайки четящия назад към (очевидно по-известни книги) като „Левиатан“ на Хобс и „Гъливер“ на Суифт, които всъщност не са дистопии.

През 90-те години е все още рано да говорим за родни дистопични творби, макар че младият Алек Попов все пак публикува разказа „Влак на ролкови кьнки“ – мрачна (и разбираемо оруеловска) визия на дехуманизацията в модерния свят. По същото време излиза списание „Фантастика“, в което могат да бъдат срещнати антиутопични мотиви в по-скоро „обикновени“ научнофантастични творби.

В ранните години на новия век наблюдаваме едно специфично, но и логично явление. Антиутопията настъпва в жанровото пространство, докато „сериозните“ автори все още усвояват следите на късния постмодернизъм или диглят проблемите на своето време (нерядко и двете неща наведнъж в една творба). През 2001 г. се появява повестта „Вирт“ на Георги Малинов – като кокиче в замръзналата почва на дистопичния жанр – и при това се старае да бъде в крак с „виртуалния крейз“ на западната литература. През 2002 г. излиза сборникът „Вирт: Модели 2002“, представителен за развитието и равнището на българската фантастика в онзи момент. Наред с белетристиката се вижда отрадното присъствие на български фантасмолози (Г. Малинов и Ат. П. Славов), способни да коментират проблематиката на виртуалния (или киберпънк) дистопичен роман. До края на десетилетието българската антиутопия натрупва известна представителност, макар и само в затвореното пространство на родния фендъм.

Натрупването на желание и количество започва да дава резултати в отношението към жанра от страна на писатели, които се борят за видимост в извънжанровото пространство. Малко преди да завърши

получат лесно достъпни асоциации с днешния ден и най-вече с политическата обстановка вътре в България. „Големият брат“ например тук е наречен „Батко“ с ясна препратка към настроената от 2020 година.

десетилетието, почти наведнъж се появяват три книги: „Кръглата риба“ на Момчил Николов (2008), „project Dostoevski“ на Радослав Парушев (2009) и „2084“ на Владимир Левчев (2009). В първите две се забелязват дистопични „вложки“ в сюжета (симптоматично в началото, разказът по-нататък успява да ги забрави, тъй като не е в състояние да ги удържи); елементи в постмодерния пачуърк от различни типове фикция и наративни похвати. „2084“, както недвусмислено сочи заглавието, е истинска антиутопия, върна на здравите (и вече далечни) традиции в този жанр. Левчев неслучайно донася романа от САЩ, по онова време Мека на дистопичния бум. Силното влияние на Оруел обаче (и не само в заглавието) подсказва, че истинският „таргет“ на книгата не може да бъде американската публика (отишла далече напред), а българската литература, в която липсва дистопична традиция и един класически образец би могъл да положи началото и да грабне вниманието на неизкушената читателска аудитория. Романът наистина е разпознат по желанния начин, най-малкото от Йордан Ефтимов, който твърди: „Не съм чел толкова добра антиутопия от български автор“ (Ефтимов / Eftimov 2009), навярно защото това е първата антиутопия в следите на Оруел до този момент.

2010-а, 2011-а минават тихо, но през следващите години дистопията се втурва напред и бързо трупа количество. В края на второто десетилетие вече трябва да говорим за различима вълна и нямаме никакви основания да се правим, че не забелязваме нейното място в развитието на българската литература. На следващите страници ще набележа пътя, по който се движи тази вълна, а в пълния вариант на студията съм направила и типология на нейните тематични прояви.

2012 година е важна, защото доказва едновременното съществуване на две посоки, в които е тръгнала българската дистопия. „Тихото слънце“ на Петър Денчев е образцова антиутопия от оруеловски тип, всъщност най-добрата, която имаме и до днес: много чиста в жанрово отношение, плътно прибрана в своите 130 страници и много страшна. „Кастинг за месия“ на Петър Делчев е нейната пълна противоположност. Тя надипля разслоен наратив в огромен обем и смесва няколко жанрови и наративни стратегии (криминален роман, политически трилър, документален роман) в рамката на един дистопичен сюжет. Петстотин и четиресет страници в уголемен формат се оказват малко, за да се стигне до ситуация, която би оправдала заглавието. На последната страница става ясно, че това е само първата част от по-голямо повествование; впрочем и „Кръглата риба“ беше с такъв обем.

През 2013 година се появява друга подобна двойка романи. „Записки на свинята“, втори роман на Ина Вълчанова, си е истински дистопичен проект, водещ към предвидимия край на днешния свят, и първият „женски“ опит в този преобладаващо „мъжки“ жанр. Той също смесва жанровите подходи, като извежда на преден план един наратив, който е принципно противоположен на дистопичния жанр: сантименталното пътешествие из спомените и в преживяванията на един герой (героиня в нашия случай).

„Апарат“ на Васил Георгиев се стреми да приспособи традиционния дистопичен модел към българската действителност, вписана в по-широкия план на глобалната екологична и финансова криза от началото на ХХІ век. Заглавието е алегория на държавното устройство в неговия сюжет: обездушени хора кукли върху сцената на консуматорските желания; маниякални кукловоди, които дърпат конците на тяхното поведение; тайно споразумение на едрия бизнес; безмилостна и всемогъща финансово-политическа мафия. Въпреки дългите скучни монолози и неуместните обяснения под линия романът изразява идеи с антиконsumerистки, екологичен, антимонополистки, антинеолиберален характер и така звучи донякъде „пънк“, както би искал да бъде неговият създател. Година по-късно излиза още един роман „антиутопия“ – „Отвътре“ (2014) на Радослав Парушев. Дистопични елементи тук ще срещнем разпръснати като детайли в картината на политическия живот; както пише един читател в Goodreads: „З. Карабашлиев и М. Вешим в едно“.

Следва пауза, в която се връщаме към ситуацията от предходните десет години: дистопията се среща само в жанровото пространство. Едва по-късно ще стане ясно, че затишието е било предвестник – ако не чак на буря, то поне на дъжд от нови творби. Все същите остават двудялбата на „чисти“ и парадистопични творби, както и страният ритъм по два (рядко един или три) романа, публикувани в една и съща година.

„Екс орбита“ на В. Георгиев (2016) се заявява с две (по-скоро несъвместими помежду им) жанрови дефиниции: „иронична приказка“ и „биопънк роман“. Показателно е, че терминът *биопънк* (подражание на друг паражанров термин, *киберпънк*), използван от автор с добра рецепция от централната критика, може да служи като рекламен ход. Комбинацията между дистопия и фолклорна приказка от типа *quest* (странстване израстване на млад герой) също ще се окаже продуктивна в натрупването на родна традиция. Що се отнася до

„техническите подробности“, от „конструктите“ на В. Георгиев надничат матрикантите на Белтов, а двата романа заедно („Екс орбита“ и „Матрикант“) наваксват липсата на постхуманистична тематика, с каквато зрителите на филми са вече свикнали. Но пък традицията е точно това – не фойерверк от големи открития, а мрежа от натрупващи се факти и връзки между познати явления.

„Другият сън“ на Владимир Полеганов (2016) не е нито приказен, нито видимо дистопичен, но все пак излъчва дистопични внушения. Обективният свят, в който живее героят, съдържа обстоятелства с утопичен характер (летящи коли, технологично интелигентен дом и т.н.), но в същото време поражда усещане за емоционална стерилност и нормативна скованост, две неизменни характеристики на дистопичните общества.

През 2017 г. двете посоки са представени с изразително типични творби. „Празната пещера“ на Димана Трънкова актуализира жанровата матрица от първата половина на ХХ век с политическа сатира, вдъхновена от българската действителност във второто десетилетие на ХХI век. Националистският популизъм е превзел държавното управление с троянския кон на демократичните избори; властта е изцяло в ръцете на партия, наречена „Древна и млада Родина“ (ДМР); нейната идеология се крепи върху лозунга на една илюзия: „България – най-древната населена с хора земя“. „Родината“ на романа е рециклирана версия на стария и познат тоталитарен свят; изображението е находчиво и забавно с детайлния реализъм на спомените, които пазят няколко поколения българи.

„Пумпал“ на Вл. Тодоров от същата 2017 година носи подзаглавие „Брутална приказка“, с което настоява на две различни неща. „Приказка“ заявява концептуалния не-реализъм и вълшебната пъстрота на света, в който се случва разказът, докато „брутална“ връща българския читател към спомена за вулгарните романи на Хр. Калчев, а и към атмосферата в двата „тъмни“ романа на самия Тодоров – „Дзифт“ и „Цинкограф“. Краткият наратив (165 страници) подбира дълъг списък от пародийни асоциации с популярния фонд на западната култура: от библейската митология и древногръцкия епос през Данте и българския фолклор до масовата култура на днешното общество⁴.

⁴ Пет години по-късно Вл. Тодоров ще превърне романа „Пумпал“ в сценарий за игралния филм „Фи 1,618“ на Теодор Ушев. Сценарият, който иначе плътно следва литературния текст, изразява по-голямата част от препратките с регионален характер

2018 година изпъква с един, но пък важен пример за това как „сериозната“ литература приема дистопичния сюжетен формат като достатъчно влиятелен и актуален модел на съвременния роман. „Мир вам“ от Емилия Дворянова има всички претенции да разсъждава философски върху бъдещето на нашия свят, свързвайки неговия (фиктивен) край с онова начало, което представят множеството преки и скрити цитати от библейския текст. Светът на романа (за разлика от настроението) е нескриваемо дистопичен: някога, някъде отвъд края на света, в едно заварено състояние, причините за което разказът премълчава.

Оскъдната 2018-а се компенсира от по-богатата 2019 година. „Времеубежище“ затвърждава това, което току-що казах за „Мир вам“ на Дворянова. Романът на Господинов ще стане първият излаз на дистопичното в българската литература към видимост и признание на световната сцена. И двете книги показват зрялост в способността за трансжанрова адаптация на дистопичната фикция към сложен наратив с глобално формулирани етични, политически и философски послания. Нещо от техния подход откриваме и в един сборник с разкази също от 2019-а – „Те никога не казват“ на младата писателка Зорница Гъркова.

Част от разказите, включени в сборника, са фантастични, макар и в убогивия смисъл на представите за фантастика, която размива контурите на литературните образи в онирично „реалистичен“ план. Един от тези разкази – „Макет на море“, има дистопичен сюжет и напомня начина, по който разказва Дворянова, макар че между двете книги не може да има пряка зависимост, тъй като излизат в една и съща година. И „разказ“ в случая не е точният термин, защото в практиката на българската литература означава „кратък разказ“, а тази творба е дълга цели шейсет страници и би била наречена новела във всяко време с посилен афинитет към стриктните жанрови дефиниции.

„Макет на море“ пренася действието в някакво недалечно постапокалиптично бъдеще: около двайсет години след времето, „в което светът престана да бъде обикновен“. Необикновеното в новия свят означава липса на възрастни хора (с изключение на героинята, необходима, за да разказва все пак); останали са само деца, които бродят

(от „Рибния буквар“ през Бабини Видини кули до дядо Йоцо) в очевиден стремеж да проговори универсално на световния филмов пазар.

сред опустяла природа – гладни и мръсни, обречени на сигурна смърт. Героинята (тя ще остане безименна; имената са се изгубили, както впрочем и говорът на децата) спасява едно момиченце и с негова помощ открива (ако не причината, то поне) начина, по който са изчезнали възрастните в „обикновения свят“. По настроение и поетика, още повече с абстрактния хуманизъм на своето социално послание разказът прилича на „Мир вам“. Можем да изключим, както вече казах, възможността за пряко влияние, но все пак остава усещането за „женско“ предпочитание към ониричния тип „реализъм“ на дистопичното, а това убива потребността от политическа сатира в генеричната характеристика на самия жанр.

Различен от всичко, което казах дотук, е романът „Дилър на реалности“ от Николас (Николай) Димитров – образцов представител на една поджанрова разновидност, известна като *киберпънк роман*. Нейните корени се разпознават в творчеството на Филип Киндред Дик през 60-те години на ХХ век, но истинската ѝ популярност се случва през 90-те години, с друг американски писател, Уилям Гибсън. От 90-те години насам киберфикцията се разклонява в нови посоки на пънкарския бунт. За Н. Димитров това е роман, замислен отдавна, писан-отлаган в продължение на осем години. Сюжетът е надграден върху идеята за компютърна технология, която позволява да бъде уловена, записана и възпроизведена индивидуалната човешка сетивност. Принос към тази идея е сюжетният ход да се канализират милиарди „персонални реалности“ в една всеобща религия (Глобалния трансферизъм), координирана от гигантската медийна корпорация „Транс реалити“. Нейният проект, наречен „Ден в рая“, дава на хората всичко, което биха могли да поискат; той поглъща всякакви форми на масова комуникация и обезсмисля самото общуване; развенчава старите богове, убива интереса към бизнеса, спорта, изкуството и така води право към срив на човешката цивилизация, защото няма нищо по-страшно от хора, които не признават нищо извън властта на непосредствените си сетивни желания.⁵

⁵ Един добър познавач на киберпънк традицията в световен план ще разпознае в този сюжет влиянието на някои много известни творби. Н. Генев например изрича строга присъда: „Романът на Димитров опитва да представи киберпънк с твърде познато на читателя чуждестранно лице, поради което се лишава от ценната възможност да се превърне в истинско събитие за българската научна фантастика; да осъществи пробив, който да предложи нова визия, повлияна от локалния контекст“ (Генев / Genov 2022:

2020 година идва само с един, но затова пък специално замислен и направен като антиутопия от класическия замятинско-оруюеловски вид роман – „Резиденцията“ на Георги Тенев. Тенев по принцип е писател със склонност да се адаптира към най-актуалните в определен период литературни тенденции. Неговата ориентация в дистопична посока говори много за пробива, който жанрът е постигнал в световен и е наченал да прави в български план. Хронологически събитията в „Резиденцията“ започват с десети август 2031 г., когато група от академични преподаватели дисиденти, организирани в „Общността“, предизвиква огромен пожар в центъра на София; изгаря цялата сграда на Ректората. В отговор на техните действия възниква Новият ред: тоталитарна диктатура с институции като Министерство за изграждане на бъдещето, Министерство на последствията и Превантивен до-съд. Към края на първото столетие Новият ред е напълно установен; България е разделена на две зони: открита и затворена (малък рай за функционерите на властта), разделени с непроходима Мембрана.

Властта в откритата зона (иронично наречена Планинска република) се упражнява с насилие, поправителни лагери и въдворяване в отдалечени места – все похвати, които познаваме от нашата недалечна история. Покорството се възпитава сред младите поколения с помощта на химически анатоксин, известен като *Серум на истината*; той оставя съзнанието трайно имунизирано към всякакви „заблуждения“ и сектантство. В средата на века възниква учението, наречено „Рилски урок“: смесица от идеи и практики на ранното християнство и родния дъновизъм; неговите последователи са подложени на гоне-

117). Димитров все пак написва романа на руски език и го публикува в Русия, където успява да събуди скандал, макар и по религиозни причини. Колкото до българската литература, все пак е добре, че показахме „свой“ автор с някаква видимост на големия киберпънк пазар. Друг е въпросът, че текстът остана недоразбран от по-широката и доста хладно приет от специализираната във фантастиката българска публика. Реакцията на широката публика изглежда по-разбираема поради простата липса на опит в прочита на подобни творби (факт, който прави възможна спекулацията с определението *киберпънк* от „модни“ автори извън жанровото пространство). Финалът на Димитров усложнява играта на реалности до почти непоносимост за нетренирания читател. Изобщо вече не става въпрос за игра между фикция и действителност, а за игра между фикция и фикция, между фикция и фикцията на друга фикция. Едва в последните страници се разбира, че целият разказ дотук се е случвал в една предходно генерирана фикция, а героят Золтан (или Зет) не е конструктор, още по-малко месия, на глобалния нов ред, а конструктор на собствената си поръчка за виртуален свят. И това, разбира се, ни напомня поне „Матрицата“.

ния и мъчения с електрошок. И макар че действието, което държи сюжета, се развива в началото на ХХІІ век, технологичното равнище на Новия ред изглежда анахронично за дистопичните нрави. „Сякаш духът на 60-те е бил преместен в бъдещето, това усещане се засилва буквално от интериора и мебелировката на кабинетите и резиденциите и от техническия статут на обрисуваното общество – в него все още се пише на хартия [...] колите се отключват с ключ [...] записите се правят на касети и се слушат на магнетофон“, забелязва Антония Апостолова в своите „Литературни разговори“ (Апостолова / Apostolova 2020).

Иначе казано, „Резиденцията“ е твърде вярна на авторитетната класика в своя жанр. Само че ние в България знаем повече от британците в средата на ХХ век за детайлите на тоталитарния ред; това редуцира профетичния хоризонт на всеки роман, който взема „1984“ за свой образец. Разбира се, можем да кажем с думите на Апостолова: „Резиденцията“ е замислен като роман едновременно за бъдещето и за миналото“, макар че тъкмо непоносимостта към миналото, родило някакво настояще, стимулира евристичната продуктивност на този жанр. Нещо ново може да бъде открито в екологичната тема, пренесена в българската природа. И все пак Тенев съзнава цената, с която се плаща верността към един стогодишен модел. Само две години покъсно се появява „Атлантически експрес“ – дистопия, която напомня много повече за Лиу Цъсин, отколкото за Оруел, Замятин и Хъксли, взети заедно.

Романът по думите на самия Тенев е писан в продължение на шест години – разбираемо дълго за трудността да се усвои голямо количество информация от технологията и естествените науки, но не толкова полезно, за да се удържи важният в този жанр последователен и разбираем сюжет. Наративът е изграден в няколко самостоятелни линии, всяка линия е допълнително усложнена в себе си, причинно-следствените връзки не са експлицирани и читателят може да сглоби смисъла и последователността на прочетеното едва в последните страници. Всичко това е типично за постмодерното възпитание на автора и не липсва в световната практика на дистопичния жанр. Проблем обаче има, при това характерен за нашата ситуация. Както с „Дилър на реалности“ от Николай Димитров той идва с липсата на рецептивна подготвеност сред онази публика, която иска „сериозни“ книги, от една страна, и с трудната преводимост на текста към жанрово четиво (с вече подготвена публика), от друга страна.

Първата линия на сюжета се развива в немного далечно бъдеще земно време. Постапокалиптичната ситуация е факт, с който започва разказът: война между континентите, опустошен и разорен европейски свят; от Изток прииждат колонизационни вълни; хората, които са останали живи, се хранят с мутиралаи зайци и протеинови блокчета; оцелелите бягат към някаква смътна територия на надеждата с влак, който се движи по огромен виадукт над океанската шир.

Втората линия се случва някъде в Космоса, в много далечно бъдеще, в друго измерение на пространството, сред цивилизация от постхуманен тип. Един колонизационен кораб пренася товар от милиони живи клетки, пакетирани в защитена среда, предназначени да заселят поредната планетарна станция. Пробив в тъканта на времепространството променя всичко. Корабът навлиза в земната атмосфера и предизвиква грандиозна ядрена експлозия. Гигантски вълни помитат влака, а гроздовете зародиши се изсипват в световния океан. Оттук следва редица от нови линии с невъобразими събития и преобразования на човека във все по-далечен и все по-малко човешки план.

Големият залог на романа е да внуши опасността от криза на хуманизма в земното настояще; да отправи предупреждение за опасностите, които дебнат в прекрасния нов свят на постхуманизма; да очертае визия на едно непрогледно бъдеще. И все пак някъде там, далече, видимо само за погледа на автора разказвач, оцелява човешкото, скрито в яйцеклетката на жена, създадена от биосинтетична материя. Не знам дали тази перспектива може да бъде разбрана като оптимистична, но напоследък така изглежда оптимизмът в дистопичните визии на далечното бъдеще. И големият пример тук си остава Лиу Цъсин, особено с последната книга от неговата трилогия „Земното минало“, преведена и на български.

2021 година прескача границите на второто десетилетие, но аз не мога да я прескоча, защото през нея се появяват три романа и всеки от тях е типичен посвоему за съблазните на дистопичната фикция в българската литература от началото на XXI век.

„Опашката“ на Захари Карабашлиев и „2020“ на Недялко Славов си приличат по две неща: старанието да вместят представите за ужасно бъдеще в матрицата на тоталитарния държавен модел и първите опити да се сюжетира пандемията *Ковид 19* в специфичната обстановка на един български град (София – в първия, Пловдив – във втория случай). За съжаление, и двата романа излизат, когато пандемията вече затихва; това отменя евристичния потенциал на прогно-

тиката, характерна за този жанр. Оказва се, че са били недостатъчно ранни, за да провидят събитията, и достатъчно закъснели за действителността, която вече е отменила страшното в прогностиката на техните литературни послания. Тъкмо тук изглежда, че се таи бедата на българските дистопии, създадени до този момент (или поне на онези от тях, които съзнателно се стремят да излязат от границите на жанровото поле). Те не се разделят с амбицията да бъдат преди всичко социален (при това традиционно социален) роман, мислят бъдещето в разпознаваемите контури на своето настояще. Тяхната дистопична прогностика представлява някакъв вид хиперболична трансформация на действителността (политическа сатира – при по-традиционните, гротеска – при „постмодерните“ автори), която не иска да скъса с традициите на реалистичното четиво. Карабашлиев например упорито вместива документални асоциации, с които очевидно иска да съблазни любопитството на широката публика. В неговия роман ще открием герой реплика на някогашния Пламен Горанов⁶, публично разпознаваеми имена като Георги Лозаров и Дими Стоянов, заговор за установяването на президентска република, та дори и финансов гений мафиот, който е получил образованието си в Харвард.

„Дистопичната“ обстановка в „2020“ има по-скромнен, но не по-слабо реалистичен захват. Цялото действие се развива в Пловдив и авторът заявява своя локален патриотизъм, неуморно описвайки емблематични места и персонажи на този град: тепета, стръмни улички и пловдивски бараби. Пандемията се появява чак към петдесета страница, без никаква подготовка на сюжетните обстоятелства, но затова пък с твърде познати черти: от Китай идва страшен вирус, затварят се публичните места, обявен е вечерен час. Някаква прогностика се мярка в идеята за Световно правителство, което забранява целувката, книгите (?), любовта и въвежда квоти за бъдещото население на Земята. После дистопията изчезва и романът прелива в накъсан разказ за вече споменатите местни бараби плюс един далматинец, без да броим задължителната история за любов. В последните страници страшното се завръща и става още по-страшно: полицаи нападат къщата (под тепето, разбира се), където Матей посещава своята любима – вдовица с дете; зоосанитари в скафандри стрелят със спринцовки наред. Показателни за начина, по който разсъждава този вид дистоп-

⁶ Това е първият самоzapалил се демонстрант от протестите през 2013 година.

пична фикция, са думите, с които разказвачът изобличава държавната власт: „Защото коя е първата ѝ задача? Ами да спре живота! Да започне света от себе си! Тя не иска електоратът ѝ да проходи. Искатой да е вечно пленаче“ (Славов / Slavov 2021: 172). Не е толкова интересен очевидният популизъм на тези разсъждения, колкото потресната упоритост на българската литература да го възпроизвежда като идеологически „реализъм“ от края на XIX век досега. Докато четях, в ушите ми прозвучаха думите, с които Илчовица от разказа „Лудата“ на Елин Пелин отхвърля легитимността на всяка (позната на нея) власт в посттрадиционното общество: „Няма правда... Няма бог!... Царят трябва да се разцари... Владиката да се развладичи... Попът да се разпопи...“.

„Опашката“ разгръща доста по-сложна картина на политическата обстановка в България; на практика става въпрос за политически трилър с фантастични черти. Пандемията дава начало на поредица от зловещи събития, които трябва да завършат с преврат и установяването на диктатура. Действието се развива по времето на втората *Ковид* вълна, сред дистопични обстоятелства в глобален мащаб: Китай взривява Уолстрийт с финансови операции, световната фондова борса се мести в Хонконг, а световната търговия се върти само в юани и рубли. На този фон събитията в България стават предвидимо катастрофални: силна експлозия в топлоцентраля взема хиляди жертви, улиците са превзети от Движението на маските, цари политически хаос, идва Нощта на терора с десетки безследно изчезнали и хиляди арестувани хора; приети са Закон за защита на населението и Закон срещу разпространението на печатни издания... Събуден е призракът на историческите събития от 1925 година. И в този случай, както в „2020“, дистопията няма собствен евристичен ресурс, а се гради изцяло върху конспиративни теории, „научни“ хипотези и слухове, популярни в световната мрежа, но най-вече върху страховете на хората от времето на пандемичната криза.

Колкото до опашката, тя наистина съществува – фентъзи мотив, който прави възможно (но не и толкова необходимо) включването на втора сюжетна линия с любовен характер⁷. Изобщо тенденцията към

⁷ Няма как да се отрече, че любовната история е характерно присъствие в класическите дистопии, включително в тези с „тоталитарен“ характер, като „1984“ и „Ние“. Тя не изчезва съвсем дори в късните варианти на жанра от края на XX век. И все пак българската литература изглежда някак старомодно предавана на това задължение,

смесване на различни жанрови форми, сред които дистопията задава само рамката на сюжета, е много характерна черта на онези романи, които искат да бъдат прочетени от „сериозната“ публика. Тази рамка обикновено е нестабилна, защото елементите на пълнежа теглят разказа в различни посоки; в крайна сметка страдат целостта на посланията и художествената изразителност на целия текст. Най-видимата проява на такъв неуспех е „2020“; дистопичното в този роман просто „виси във въздуха“, без опора в другите компоненти на разказа и в нескриваема дисхармония с опита и нагласата на самия автор.

Третият роман, който излиза през 2021 г., е много различен от другите два и най-очевиден сред всички разлики е неговият отказ да прогнозира политическото бъдеще на България. Всъщност той изобщо не се занимава с България и с политическа прогностика на някое място в света: съвсем разбираемо, защото принадлежи на най-новото поколение дистопична фантастика. Това обаче не го прави аполитичен и лишен от амбицията да окаже влияние върху мисленето на своите съвременници в една конкретна посока, която ще изпъкне след малко.

„Играта на солта“ е първият роман на Елена Колева, позната до този момент като журналистка, авторка в лайфстайл списания като *L'Europeo* и *Playboy*. Текстът е писан години наред и с чувство за отговорност, дори с мисията да промени отношението към една публично невидима, но не и малка група от хора в нашия свят. В жанрово отношение книгата е пионерски образец (има предвид в българската литература) на един вариант, или подвид фикция, известна като LitRPG. Действието е форматирано в LARP (Live Active Role Playing) – колективна игра, организирана по законите на действителността (може да се направи някакво сравнение с TV Reality Show), в която участниците изпълняват на живо определени роли в предварително създаден сценарий⁸. Най-предизвикателни са скандинавските ларпове, където границата между игра и действителност заплашва да изчезне във всеки момент. Именно такъв е ларпът на Колева (неслучайно организиран от датския гейммастър Брам Кобке), наречен *Tabula Rasa*. Ролева игра от трето поколение, той се разгръща върху сцената

особено там, където опитва да надскочи жанровото поле; може да си го обясним например с недоизживения романтизъм в превратностите на нейния исторически опит.

⁸ За ларп игрите и ларп културата изобщо виж подробно в дългогодишното изследване на Ангелина Илиева (Илиева / Пиева 2018).

на самия живот, а не сред декори, както във вече старомодните предавания като *Сървайвър* и *Фермата*. В *Tabula Rasa* участват триста млади мъже и жени, избрани сред най-умните хора в света, с една обща особеност: всички имат напреднала форма на БАР (биполярно афективно разстройство). От тях се очаква да създадат фантастичен свят по законите на своето нестандартно въображение, свободно развихрено, след като са престанали да вземат задължителните лекарства и нищо не ги държи завързани в границите на нормалността. Сцена на този въображаемо истински свят става Вароша – призрачен крайбрежен квартал на кипърския град Фамагуста, изоставен от своите гръцки обитатели, след като Турция окупира част от острова през 1974 година. Милиарди евро са излети в подготовката на това грандиозно шоу. Залогът е много голям, а финалът – непредвидим в тази безумна игра, която бързо руши всички граници на човешкото мислене и се превръща в неконтролируем психеделичен въртоп, разгъващ невидимата дълбочина на индивидуалните спомени, способен да промени реалността чрез допира си до тях. Замисълът обаче не свършва дотук. Има едно „още по-далече“, едно „отвъд“, до което не е стигал никой друг освен швейцареца Карл Густав Юнг, при това само в абстрактния план на метафорично изразените, вторично рационализирани визии. Това, в което навлизат героите, са колективните спомени; по-точно казано, те попадат сред механизмите, с които колективното несъзнавано изработва матриците на психичния опит.

„Играта на солта“ – с всички проблеми, които може да има един дебютен роман⁹, – е предизвикателство за навигиците на българската литература в поне три посоки.

Първо – като жанров формат, който е сравнително нов в световната практика на фантастиката¹⁰ и неизпробван до този момент (а

⁹ Обичайната амбиция на дебютанта кара авторката да конструира прекалено сложен сюжет, в който читателят може да се изгуби, докато се опитва да подреди действието, в един истински лабиринт от безброй пътечки, простиращи се на 500 страници. Огромното количество научна и паранаучна информация също обременява прочита; стилът е метафорично претрупан – навярно в опит да успореди автентиката на биполярното мислене.

¹⁰ LitRPG (Literary Role Playing Games) представлява дял на съвременната фантастика, който се развива от началото на нашия век. Може да бъде мислен и като част от по-широкото пространство на GameLit (литература, която по някакъв начин подражава на видеоигрите), макар че двете понятия нямат теоретично установен статут и

това значи непопулярен, трудно разбираем за неспециализирана публика) в българското литературно поле.

Второ – за пръв път се говори открито за проблемите на хората с БАР; представени са типичните за тях състояния на мания и депресия. Авторката не крие, че сама се е борила с болестта и познава отвътре реалността на нейното случване. Навярно тъкмо желанието да засили емпатията към тези хора, я кара да ги представи като изключителни по своята интелигентност и креативност, почти като съществува от бъдещето на човешката раса.

Трето – наративът е сложно изплетен, по начин, който най-лесно наричаме постмодерен: игра с темпоралните пластове, в които протича действието; разместване на гледните точки, от които се води разказът; огромен обем информация в областта на медицината, психологията, генетиката и други точни науки. Товар, който дотук са изнесли малък брой наши писатели, като Галин Никифоров в „Лисичката“ и Момчил Николов в „Последната територия“, но едва след като вече имаха зад гърба си по три-четири романа с различен успех.

И сега вече ще се опитам да обобщя тенденциите, които видяхме разхвърляни до този момент.

Дистопията навлиза най-напред в жанровото пространство, но това не ѝ дава достатъчна видимост, да не говорим за признание сред професионалната критика. За по-широката публика тя си остава част от научната фантастика, разновидност на популярното и по-скоро развлекателно четиво. В същото време обаче работи и една специфична контратенденция, породена от неотдавнашната почти забрана (във времето на НРБ) да се четат и пишат антиутопични творби. Невидимо отначало, все пак съществува усещането за липса, за празнота, която трябва да бъде запълнена, ако искаме да бъдем в крак с развитието на западната литература.

Специфичната двойственост на рецептивната ситуация има и друга страна. „1984“, „Ние“ и дори „Фермата“ се смятат за световно значими, високо авторитетни творби, но всичко, което е настъпило в развитието на жанра през втората половина на XX век, изглежда отместено в представите за масово четиво. Това ни дава възможност да разберем защо по-голямата част от писателите, които посягат към

нерядко се използват като синоними, главно в специализираните читателски кръгове (вж. също Генев / Genov 2022: 132 – 133).

дистопичната фикция, възпроизвеждат именно ранната матрица на жанра, или типа дистопия, който е бил водещ докъм средата на ХХ век. Във фокуса на сатирично изобличение попада винаги политическата система на тоталитарното общество; всяко лошо бъдеще изглежда като един или друг вид държавно устроен тоталитаризъм. Такъв подход би изглеждал логичен за българската литература, но далече не е специфичен само за нас; по него е минала цялата западна фантастика в продължение на предходния век.

Изтласкана на заден план от новите разновидности на жанра в края на предходния, тоталитарната прогностика възкръсва в началото на новия век под натиска на новите обстоятелства (религиозен фундаментализъм, масова миграция, пандемия и т.н.). Източноевропейските литератури се оказват с едно важно предимство: те са преживели тоталитаризъм „от първа ръка“, за тях той е не само фикционална прогностика, но и преживяна действителност. Опитът обаче си има цена. Българските писатели се оказват приклепени между реализма на живия спомен и необходимостта да спазят задължителното условие за евристична прогностика. И те намират своята импулсивно усетена златна среда: да моделират бъдещето като продължение на миналото, но във формите на своето настояще. С други думи, изобразяват някакво (по принцип близко и българско) бъдеще, като хиперболизират в достатъчно мрачен план реалностите на политическия живот през второто десетилетие на ХХI век. Това им дава възможност да бъдат едновременно социални (по традиционния, т.е. престижен начин), модерни (преводите вече са стигнали до България) и фантастични (но без да рискуват много). Или поне така им се струва. Във всеки случай се появява голяма група такива творби: „2084“, „Тихото слънце“, „Празната пещера“, „Резиденцията“, „Опашката“, „2020“...

Успоредно с първата се развива и втора линия. Нейните автори приемат дистопията като средство да се „играе на светове“. Става дума за автори с опит и възпитание в постмодерния наратив. Изграждат дистопичната рамка на един (здраво или по-често хлабаво конструиран) сюжет, те я пълнят с различни подходи и форми на разказ; разпадат сюжетния хронотоп в калейдоскоп от гледни точки и гласове; блестят с ирония; подхвърлят остроумни препратки към културното минало; използват жаргон и се изразяват на популярен (дори циничен) език... Тази линия започва още с „project Dostoevski“ и „Кръглата риба“, изпъква в романите на В. Георгиев, искри в играта на „Пумпал“, впечатлява с историческа ерудиция и научно-

технически знания в „Атлантически експрес“. Всеки автор разчита на специфична комбинация от избрани похвати, всеки търси своята публика.

Само че никак не е лесно да се намери подходяща публика, не и у нас. Българските читатели реагират консервативно на дистопичния жанр, а поведението на писателите просто следва техните предпочитания и нагласи. Дистопията все още не се радва на популярност и на дори средно добра оценка, когато става въпрос за по-широката публика от хора, които възприемат литературата като „сериозно“ изкуство. За тях всичко извън Оруел представлява развлекателно четиво. Такова отношение проявява и критиката, доколкото все още съществува като професионална практика; няма специализирана критическа (ако въобще има някаква) рецепция на дистопичните, включително преводни, нови творби. Наистина, обменят се впечатления и оценки вътре в българския „фендъм“, но пък той се чувства като анклав и не обсъжда себе си като част от общото пространство, в което се случва българската литература. Всъщност не всички, които обичат фантастика, биха посегнали към дистопичен роман: в повечето случаи той е тежък и мрачен, генетично обременен с неспособността за хепиенд. Едва през последните две-три години под влияние на световните тенденции – от една страна, и навлизането на дистопични мотиви в творчеството на наши писатели, които просто не могат да бъдат мислени като несериозни – от друга страна, дистопичното започна да си пробива път. Все пак си остава фактът, че никой не говори за него в категории на автономната му специфика; критическата рецепция я заобикаля като камък в течаща вода най-вероятно поради собствената си неподготвеност за подходящ коментар.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Апостолова 2020: Апостолова, А. Нюансирани размисли по антиутопичния роман „Резиденцията“ на Георги Тенев. – *Литературни разговори*, 13.01.2020. [Apostolova 2020: Apostolova, A. Nyuansirani razmisli po antiutopichniya roman „Rezidentsiyata“ na Georgi Tenev. – *Literaturni razgovori*, 13.01.2020.]. <<https://literaturnirazgovori.com/bookreviews/2021/01/13/12-40-rezidentsiyata-na-georgi-tenev.html>>, retrieved on 01.07.2023.
- Генов 2022: Генов, Н. *Виртуалният човек. Опит върху фантоматиката*. София: Versus. [Genov 2022: Genov, N. *Virtualniyat chovek. Opit varhu fantomatikata*. Sofia: Versus.].

- Ефтимов 2009: Ефтимов, Й. Спасение от безсмъртието. – *Капитал Лайт*, 14.05.2009. [Eftimov 2009: Eftimov, Y. Spasenie ot bezsmartieto. – *Capital Layt*, 14.05.2009.]. <https://www.capital.bg/light/revju/knigi/2009/05/14/718958_spasenie_ot_bezsmurtieto/>, retrieved on 01.07.2023.
- Илиева 2018: Илиева, А. *Ларп културата: между и отвъд*. София: Институт за етнология и фолклористика към БАН. [Ilieva 2018: Ilieva, A. *Larp kulturata: mezhd i otvad*. Sofia: Institut za etnologiya i folkloristika kam BAN.].
- Славов 2021: Славов, Н. 2020. Пловдив: Хермес. [Slavov 2021: Slavov, N. 2020. Plovdiv: Hermes.].

Prof. Milena Kirova, DSc

Sofia University St. Kliment Ohridski

e-mail: milenameister@gmail.com

ORCID ID: 0009-0009-8769-9128

Витана КОСТАДИНОВА

(Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“)

ФРАНКЕНЦАЙН И ВЛАСТОВАТА ДИНАМИКА: ОТ ТЕКСТА КЪМ КОНТЕКСТА

Резюме. Този текст разглежда властовата динамика между създател и създание в романа на Мери Шели „Франкенцайн“ (1818) и пиесата на Ричард Бринсли Пийк „Самонадеяност, или Съдбата на Франкенцайн“ (1823) като предпоставка за употребите на метафората „Франкенцайн“ в пресата. Оригиналното произведение и сценичната му адаптация са видени като вариации на бунта на Сатаната срещу Твореца. Коментирана е викторианската интерпретация на образованието като инструмент за цивилизоване в бурлеската „Франкенцайн, или Прототипът“ (1849). Публикациите във вестниците на британския XIX век употребяват метафората „Франкенцайн“ с различни смисли, но йерархичността е обвързана с чудовищното. Властовият компонент е модифициран в българския политически дискурс от последните години, където говорещият често се вписва в йерархията.

Ключови думи: Франкенцайн, Мери Шели, Ричард Бринсли Пийк, метафора, вестници

Vitana KOSTADINOVA

(Paisii Hilendarski University of Plovdiv)

FRANKENSTEIN AND POWER DYNAMICS: FROM TEXT TO CONTEXT

Abstract. This paper traces aspects of the dynamic power hierarchies in Mary Shelley's novel *Frankenstein* (1818) and in Richard Brinsley Peake's stage adaptation *Presumption, or the Fate of Frankenstein* (1823). It close-reads these two as interpretations of Satan challenging the omnipotence of the Maker and touches upon the Victorian burlesque *Frankenstein, or the Model Man* (1849), which features education as a civilizational tool. The discussion then moves to the realm of newspaper publications in the nineteenth century that make use of the *Frankenstein* metaphor. The power dynamics between the creator and the creation getting out of control may

be wavering but monstrosity soldiers on. In the final instance, a recent tendency in the Bulgarian political discourse of inscribing the speaker into the inherent tension produced by the power hierarchies demonstrates that different contexts bend the metaphor in different ways.

Keywords: *Frankenstein, Mary Shelley, Richard Brinsley Peake, metaphor, newspapers*

Днешните (по)читатели на „Франкенщайн“ са наясно, че героите на Мери Шели отдавна са напуснали страниците на романа и са придобили митологическа популярност. В центъра на нейния литературен разказ са Виктор Франкенщайн (студент и учен, естествоизпитател, експериментатор) и създаденото от него безименно творение, наричано „чудовище“ от широката аудитория, но все по-често назовавано и с името на своя създател. Коментатори и анализатори изследват явлението повече от двеста години.

Отношенията между главните герои са едновременно йерархични и динамични. Те са многопластова проекция на „Изгубеният рай“, припознат от романтиците като произведението, с което да се съизмерват. Интертекстуалността е заложена още в мотото на първото издание на „Франкенщайн“ от 1818 г. („Нима, Създателю, съм искал от пръстта човек / да ме изваещ, мигар аз самият съм те молил / от мрака да ме извлечеш?“ – Милтън / Milton 1981: X.743 – 745) и създава две паралелни структури – от формално занаятчийска гледна точка виждаме Милтъновия епос на върха на литературната пирамида и заявката на Мери Шели, че работи в неговата парадигма; в съдържателно отношение образите ѝ дублират християнската йерархия според интерпретацията на поета: Бог е най-висшата инстанция, но неговото върховенство е оспорено от Сатаната. Когато в началото на романа Франкенщайн избира да пресъздаде религиозния ред на абсолютизма, той не си дава сметка, че ще възпроизведе и неговата нестабилност – нестабилност, разиграла се на политическата сцена с екзекуцията на Чарлс I и преосмислена от Милтън в сферата на божественото. Героят на Шели много ясно обвързва успехите си със „знание“, но и с „величие“ и си представя:

Аз пръв щях да прекрача границата между живота и смъртта и щях да озаря нашия тъмен свят с ослепителна светлина. Един нов вид щеше да ме благослови като свой създател и родител, безброй щастливи и съвършени същества щяха да ми дължат живота си.

Нито един баща нямаше да има такива права върху признателността на своето дете (Шели / Shelley 1981: 58).¹

В направеното изявление той си присвоява избора на неродените дали да му бъдат благодарни, или не. Няма съмнение, че тази позиция е осмислена като властова, защото героят вече е заявил: „Когато видях в ръцете си тази безмерна власт, аз дълго се колебах как да я употребя“ (Шели / Shelley 1981: 57). Властта е проекция на придобитото знание, а то включва както новооткритата тайна на живота, така и наследената практика на социални отношения. Властовата йерархичност от своя страна създава ред, но и поражда съпротива. Една от причините за съпротивата може да бъде неясният или неспазван обществен договор. Ако властта възпроизвежда християнския модел на пастира, тя по дефиниция включва грижа за стадото (индивида) (Фуко / Foucault 2016). Теолозите на протестантизма интерпретират първите три глави на Битие като договор между Бог и Адам – преди и след грехопадението. За Франкенщайн обаче осъзнаването на „дължностната му характеристика“ е отложено във времето и се случва с непоправимо закъснение. Той не предвижда договор с бъдещата раса, а разчита на безусловна любов. Непосредствено преди сътворението отговорността към себе си е единствената, която го занимава: „Понякога се плаших, като виждах в каква развалина съм се превърнал, и ме крепеше единствено стремежът към целта: край на работата се виждаше и вярвах, че разходки и развлечения ще прогонят започналата болест – обещах си двете веднага щом завърша труда си“ (Шели / Shelley 1981: 60).

Финализирането на проекта носи разочарование на героя, защото сътвореното не олицетворява мечтаното съвършенство, а това го води до пълна абдикация: „...сега, когато резултатът бе налице, цялата красота на мечтата отлетя и сърцето ми се изпълни с неопикуем ужас и отвращение. Не можех да понеса вида на своето създание и се втурнах въвн от стаята...“ (Шели / Shelley 1981: 61). Франкенщайн се отказва от контрол над ситуацията, отказва и грижа на своето създание, отказва му знание за заобикалящия го свят. Тези откази създават хаос, те поставят под въпрос йерархичността в отношенията и създават предпоставки за оспорването на властта му на създател.

¹ Съществуващите български преводи на „Франкенщайн“ са по преработеното издание на оригинала от 1831 г. Цитатите в тази статия са по превода на Жечка Георгиева от 1981 г.

Разказът е в първо лице и тук е от името на главния герой. Стратегията на повествование осигурява трима повествователи – рамката е зададена от капитан Робърт Уолтън, който пише писма до сестра си и в тях предава разказа на Франкенщайн, когото среща сред ледовете на север, а Виктор преразказва разказа на своето безименно творение. През XVIII век Лорънс Стърн вече е пародирал схващането, че съдбата на човека е подвластна на името – бащата на Тристрам Шанди в едноименния роман иска да предопредели живота на сина си с името Трисмегист („триждивелик“), но по стечение на обстоятелствата детето е кръстено Тристрам („гъжен, скръбен, мрачен“). Изследователите на Мери Шели включват „Тристрам Шанди“ сред четивата ѝ за 1818 г. (Feldman 1987), когато първото издание на „Франкенщайн“ вече е факт – т.е. тя едва ли е познавала текста, докато е създавала своя. Към 1818 г. е отнесено и запознаването с поемата „Гяур“ на Байрон (Feldman 1987), в която героят е оставен без име. Можем само да гадаем дали това е било предмет на разговори през 1816 г., когато тя, доведената ѝ сестра Клеър Клеърмонт и Пърси Шели са в компанията на Байрон и неговия лекар, д-р Полидори. Очевидно е обаче, че за авторката безименното творение на Франкенщайн е огледало на собствените ѝ тежнения – и тя няма майка, и нейният баща е прекъснал връзките си с нея (възстановява ги едва след брака ѝ с Шели).² Няма съмнение, че с двама знаменити родители и в компанията на най-известните поети на своето време самата тя се чувства безименна – затова и предоставя на Пърси да редактира текста и да напише предговор към анонимното издание. Решението ѝ да остави историята на създаването да бъде предадена от Франкенщайн, звучи аналогично, но поражда въпроса за властта на повествователя: дали героят не манипулира, като създава илюзията, че отдава дължимото на творението си, предоставя му думата, но остава единственият гарант за това чия е гледната точка, защото всъщност избира думите и нюансите, докато преразказва разказа му? Авторката вече е чела „Кентърбърийски разкази“ през 1815 г. (Feldman 1987) – в „Пролог към разказа на Батската невеста“ Чосър обръща внимание на това, че повествователят контролира наратива и вложените в него идеи:

² Виж аналитичната биография на Мери Шели в съпоставка с животоописанието на майка ѝ – Gordon 2015.

*Школарите са невъзможни, те
за булките не казват харна дума,
ако не са светици. Все със глума
са пълни книгите им лицемерни.
Но кой рисува дяволите черни?
Ако жените вземат да пропишат,
мъжете, боже прави, ще се слисат.
Тъй адски лик ще им изпишем ние,
че вечният позор ще ги покрие (Чосър / Chaucer 1980: 257).*

Творението на Франкенщайн не прописва, но пък текстът на Мери Шели провокира интереса на други автори, а пренаписването неизбежно претворява внушенията.

Миграцията на сюжета към театралната сцена се случва още през 1823 г. – пиесата е на Ричард Бринсли Пийк, озаглавена е „Самонадеяност, или Съдбата на Франкенщайн“ и не е превеждана на български език. Трансформациите засягат действащите лица и отношенията между тях. Елизабет е сестра на Виктор, сгодена за приятеля му Хенри. Самият Виктор пък е запленил от Агата дьо Ласей. Въведен е образът на Фриц, слуга на Франкенщайн, който впоследствие вдъхновява не един режисьор на филмова екранизация по романа. Решението поставя акцент върху йерархичността и утвърждава възприемането на учения като „господар“. Създанието е обозначено с тирета в театралния афиш, понеже няма име, но бележките на драматурга в текста на пиесата легитимират названието „чудовище“. Ако това отправя към митологичното, същото прави и подзаглавието на Мери Шели „Новият Прометей“. Вероятно за читателите първата асоциация е оковането на Прометей като наказание за откраднатия огън, защото главният герой на романа открадва тайната на живота. Асоциацията на Пийк е с древната легенда, според която Прометей опитал да създаде, да вдъхне живот на човешко същество – в една от речите си в първо действие Франкенщайн се сравнява с титана (“Like Prometheus of old, have I daringly attempted the formation – the animation of a Being!” – Forry 1990: 1.1)³ – с други думи акцентът не е върху страданието на героя, а върху самона-

³ Според „Прометей, или Кавказ“ на Лукиан Прометей създава човечеството: „И така, според думите на поета, аз „смесих земя със вода“^[9], размекнах я и изваих хората, като викнах и Атина да ми помогне в работата“ (Лукиан / Lucian 1971: 69). В обяснителна бележка – в горния цитат отбелязана като [9] – преводачът Ал. Ничев посочва връзката с „Деда и дни“ на Хезиод.

деяното изземане на божествената роля. Връзката с надчовешкото Пийк подчертава и с фраза, тръгнала от Милтън, но популяризирана от „Манфред“ на Байрон: „да започвам“ (“to my task!” – Forry 1990: 1.1).⁴ В спектакъла маска „Комус“ репликата е на Духа пазител и се появява в самото начало на пиесата. Байроновият герой я подема в първия си монолог в драматическата поема и я повтаря в разговора си със самовилата (Байрон / Byron 2020: 1.1; 2.2)⁵ – той контактува с духове и има власт над свръхестественото, а това е от значение при интерпретацията на Франкенщайн, който се е заел да пренапише йерархичността на естеството. Съществува и друга връзка с Байроновата поема – там в опозиция на Манфред виждаме Ловеца на кози, дефиниран по Русо като човек на природата. По подобен начин Фриц, слугата на Франкенщайн, внася природосъобразност в пиесата с идиличните си стремежи, макар и съпроводени от театрална доза комизъм: на света той най-много обича мляко и ако мечтае, мечтае за кравата си (Forry 1990: 1.1). Предцивилизационни нагласи демонстрира и творението на Франкенщайн, но в същото време то е осмислено от създателя си като „робот с форма на човек“ (“automaton in human form” – Forry 1990: 1.3) – просвещенският интерес към механизмите превъплъщава цивилизацията в механични кукли като тези на семейство Жаке-Дроз (1768 – 1774). От друга страна, механиката на автоматизирането е модифицирана от Колридж в „Балада за стария моряк“, където мъртъвците се надигат и се връщат към задълженията си на кораба. По романтически органичен е и етикетът „жива мумия“ (“a mummy imbued with animation” – Forry 1990: 1.3), с който Виктор редактира първото си определение, а във формулата на Фриц „зъл дух“ (“hobgoblin” – Forry 1990: 1.3) материалното вече е отстъпило на заден план. И трите названия приканват аудиторията да прецени значимостта на човешкото и извънчовешкото. Актът на сътворяване завършва с огнен взрив, а появата на съществото на сцената е съпроводена от адски пламъци в червено, което извиква асоциации със Сатаната и неговата власт над хората.

Йерархичната надпоставеност на създателя е илюстрирана езиково с фразата „То е живо“ (“It lives” – Forry 1990: 1.3), защото средният род на английски принизява създанието до нечовешкото, но йерархията веднага е преобърната от ужаса, обсебил Виктор, и новите

⁴ По превода на Ал. Шурбанов, виж Байрон / Byron 2020: 1.1.

⁵ В превода на Шурбанов “the witch of the Alps” е предадено като „самовила“, в превода на Л. Стоянов и М. Грубешлиева (1938) е „фея“.

роли на преследван и преследвач. Властовите отношения между творец и творение са нестабилни и динамични и в оригинала, и в адаптацията. Второто действие претворява романовия епизод с детето, което съществото спасява от удавяне. За да мотивира омразата му към хората, Мери Шели въвежда селянин, който изтръгва спасеното момиче от ръцете му и по-късно стреля по него. На сцената Агата е тази, която пада в близката рекичка, ужасена от чудовището, а то я изважда от водата и я поверява на баща ѝ, но в този момент идва Феликс, стреля и го ранява. Пийк извежда на преден план не очевидната несправедливост, а властовата динамика: „Чудовището се спуска към Франкенщайн, хвърля се в краката му и моли за защита“ (“The Monster rushes up to Frankenstein, and casts himself at his feet, imploring protection” – Forry 1990: 2.5). Така драматургът компенсира нереализирания разговор от романа, където създанието казва на Виктор: „Аз съм твоето творение и съм готов покорно да служа на моя естествен господар и повелител, ако и ти изпълниш дълга си спрямо мен“ (Шели / Shelley 1981: 103–104). В пиесата отговорът на Франкенщайн е чудовищен – той опитва да го пониже с кинжала си – и този израз на отвращение вече провокира отмъщението на пренебрегнатия и отхвърлен индивид. Постановката недвусмислено демонстрира, че властта над другия може да се упражнява чрез насилие. Притесненията на Пърси Шели, че не можем да разрешим проблема с корупцията и покварата, ако инструментите ни са техен продукт⁶, се оглеждат като в криво огледало във финала на пиесата на Пийк. В третото действие чудовището вече е заловило Уилям; Франкенщайн ги открива под едно тисово дърво и насочва пистолета си, но чудовището използва детето като щит и по-големият брат сваля оръжието и коленичи, а те се отдалечават. Надмощието на въоръжения противник е преодоляно, защото човешката привързаност е видяна като слабост. За зрителите през 1823 г. сценичното решение се вписва в интерпретация на чудовището като Сатаната – всички вече са чели скандалната Байронова драма „Каин“ (1821) и все още помнят диалога, в който Луцифер казва на главния герой: „Съчувствам ти, задето си обикнал / това, което трябва да загине“ (Байрон / Byron 1992: 2.2). В романа на Мери Шели срещата със съществото след смъртта на Уилям е първа-

⁶ В „Освободеният Прометей“ едноименният герой не може да повтори пропитата си с омраза клетва, защото трябва да излезе от порочния кръг, който обвързва насилието и властта.

та среща между двамата и тя става повод Виктор да приеме, че носи отговорност към живота, на който е дал начало: „Освен това за пръв път си дадох сметка за дълга на създателя към своето творение и че преди да започна да се оплаквам от него, трябва да го направя щастлив“ (Шели / Shelley 1981: 105). Щастието, разбира се, е непостижимо и за двамата. Правото на щастие е просвещенски отзвук, документиран от американската Декларация на независимостта (1776). Когато обаче петнадесетина години по-късно Томас Пейн пренася формулата в „Правата на човека“ (1791), щастието вече е отпаднало от текста. Пиесата не подема тематичната нишка за дълга към създаденото, а по-скоро подчертава, че Франкенщайн носи вина за съществуването му.

Предимство в отношенията може да бъде постигнато и с хитрост и Пийк предлага сцена пантомима на надхитряването, в която чудовището успява да открадне пистолета на Франкенщайн и това му дава власт над живота на Агата, застреляна зад кулисите. В последната сцена йерархията е онагледена по вертикала: чудовището се изкачва по планинския склон, а Франкенщайн е по-ниско. Изравняването идва със смъртта – в последвалата гоненица Виктор стреля два пъти и предизвиква лавина, която поглъща и двамата. Това изравняване е от съществено значение за митологемата и за извънлитературните употреби. То има своите основания в оригиналния текст, но сценичната реализация също допринася за „еманципацията“ на творението.

Без съмнение поставената през 1823 г. пиеса ускорява процеса на митологизиране на литературния сюжет. Стивън Фори я определя като една от трите мелодрами, отговорни не само за последвалите драматизации, но и за начина, по който романът се възприема от широката аудитория (Forry 1990: 3).⁷ Актьорската игра на Томас Потър Кук предизвиква засилен интерес към творбата на Шели, а до 1826 г. има поне петнайсет пиеси, в които се появяват герои и теми от нейното произведение (Forry 1990: 34). Кралският театър в Саутхемптън рекламира представление на 6 септември 1830 г. като последната поява на Кук в ролята на безименното създание в пиесата на Пийк (*Hampshire Advertiser* 1830: 1). Мелодрамата се използва и за реклама на бурлеската „Франкенщайн, или Прототипът“ от 1849 г. (Forry 1990: 62). Споменавам бурлеската от средата на XIX век, защото тя

⁷ Трите мелодрами, които посочва Фори, са: “Peake’s *Presumption* (1823), Jean-Toussaint Merle and Béraud Antony’s *Le Monstre et le magicien* (1826), and Henry Milner’s *The Man and the Monster* (1826)” (Forry 1990: 3).

извежда на преден план образованието – чудовището се държи като чудовище, докато не получава образование. В оригинала създанието е самоуко – неговите познания не са системни и не са доброволно предложени, за да бъде то цивилизовано, те са „подслушани“, „откраднати“, „намерени“. Викторианската постановка интерпретира образованието като средство за опитомяване. В непосредствена хронологическа близост до създадения от Мери Шели текст Байрон вече е заложил на познанието да разграничи човешкото и извънчовешкото – Манфред достига до своя статут в йерархията на битието и придобива власт над духовете благодарение на непозволено знание. Възвисеността на Байроновия герой не е просто изражение на божествената искра, тя е и съпротива срещу установения ред, и трансформация на знанието във власт:

*С години после всяка нощ се ровех
В науки, дето само в старо време
Са следвали и тъй, чрез дълъг труд
и страшни изпитания и мъки,
които върху въздуха добиват
надмощие, чрез духовете, властни
над въздуха, земята и всемира,
и цялата населена безкрайност,
аз погледа си с Вечността сродих,
тъй както Маговете преди мене... (Байрон / Byron 2020: 2.2).*

За разлика от Байрон Мери Шели не обективизира властта на познанието, а я поставя под въпрос.

Театралните превъплъщения подчертават нестабилността в дефинирането на силния и слабия на деня, на виновника и жертвата, на чудовищното и човешкото. Те подпомагат излизането на образите на създателя и създанието от конкретния текст в културното пространство и приравняването им под името „Франкенщайн“. Първоначално събития и личности от ежедневието биват сравнявани с героите на Мери Шели, но не след дълго преносът на значения става метафоричен и метонимичен. Публикациите във вестниците документират явленията още през 20-те години на XIX век и първите примери изваждат пред скоби значения, свързани с власт и контрол: като коментира слухове за политическо споразумение между Русия (от една страна) и Англия, Австрия и Франция (от друга) при евентуална война с Ви-

соката порта, репортер сравнява Русия с чудовището на Франкенщайн и изразява опасения, че Северният колос ще излезе извън контрола на западните сили (*Morning Chronicle* 1822: 3). Притесненията за контрола проблематизират йерархията между творец и творение и задават модел на публицистична апроприация на образите, който извежда на преден план чудовищното.

На първо четене Франкенщайн се осмисля като създател на чудовища, които се обръщат срещу него, и политическата арена се оказва много подходяща за такава семантична интерпретация. В рубрика, посветена на парламентарните дебати, се коментира как националната привилегия да се пишат петиции, може да се обърне срещу хората, които отстояват това свое право – като чудовището на Франкенщайн, което заплашва да погълне създателя си (*Westmorland Gazette* 1830: 6). Ако петициите са един вид демократична заявка, властимащите през XIX век сякаш отстояват своите привилегии и наказват онези, които се оплакват – или поне такова впечатление оставя сравнението в публикацията.

Вината на създателя е експлицитно заявена в необичайната позиция, че лихварят е чудовище, а длъжникът – Франкенщайн, и ние трябва да съчувстваме на лихваря (*Empire News & The Umpire* 1898: 1). Авторът на статията не споменава „Престъпление и наказание“, но романът на Достоевски вече е преведен на английски език през 1885 г. Философията на литературното произведение обаче не е свързана с пазарна интерпретация на отношенията при даване на заем, където търсенето създава предлагането. Метафоричното назоваване преобръща читателската представа за властовите обвързаности между кредитодател и кредитополучател.

През XIX век се налага и метонимичната употреба на името Франкенщайн за чудовищното. В съдебната хроника четем историята на крадец, който не може да бъде осъден поради липса на доказателства. Делото приключва със съвет към обвиняемия да напусне града, защото властите няма да пожелаят сили да докажат вината му. Репортерът не е сигурен дали съветът ще освободи „виновните родители“ от присъствието на сина им и сравнява положението им с това на „създателя на Франкенщайн“ – „сътворили са човека, но какво, по дяволите, да правят с него“ (*Exeter and Plymouth Gazette* 1830: 3). Тук името обозначава творението и отношенията между героите на Шели са приравнени на тези между родители и деца с намек за патриархалната йерархия в семейството и прилежащото ѝ разпределение на отговорността. Можем да търсим обяснения за метонимията в това, че

обичайно децата носят фамилията на родителите, или в необходимостта да се назове безименното, или пък в чудовищността на Виктор Франкенщайн.

Чудовищното взривява нормалността, установения ред и обичайните практики. Америка е дамгосана като „франкенщайнска демокрация“ (*Morning Post* 1849: 2), защото примерът на презокеанската република заплашва статуквото на властта, а страхът изразява себе си с метафората, уловила непредвидимите последствия от отказа от монархическо управление. Статуквото и страхът са в основата и на ирландските употреби от средата на XIX век. Гладните години в Ирландия (1845 – 1852) водят до множество примери на визуално и вербално идентифициране на гладуващото население с „Франкенщайн, от когото чорбаджиите се плашат и крият“ (*Standard of Freedom* 1850: 9).

Политическите употреби на Франкенщайн не могат да се характеризират като леви или десни – метафората се използва в израз и на консервативни, и на радикални пристрастия. Ако в единия край на политическия спектър гладните и бедните са визуализирани като кръвожаден разбойник на име Франкенщайн, в другия пазарната конкуренция е дефинирана като чудовище, което дребните търговци Франкенщайновци сами са създали и са му вдъхнали живот, а то сега ги преследва да ги погълне (*Reynolds's Newspaper* 1850: 1). През призмата на новите образи се чете и историята – самият Кромуел е представен като същество, което бавно и сигурно се разраства до размерите на Франкенщайн и унищожава своите създатели и господари (*Hampshire Advertiser* 1851: 4).

Властта, присъща на силовите институции, също намира допирни точки с героите на Шели. Полицията на Лондон е наречена „Франкенщайн – чудовище, което заплашва да погълне свободите, в чието име е създадена“ (*Weekly Dispatch* 1888: 9). Тук енергията е насочена срещу злоупотребите с правата, дадени за поддържане на реда. Диаметрално противоположна е интерпретацията, публикувана няколко месеца по-късно, според която „ужасно чудовище – социалистически, революционен Франкенщайн – се е заело да демонстрира некомпетентността на нашата полиция и се подиграва с нашите детективи“ (*Long Eaton Advertiser* 1888: 4). Несъмнено полицейският контрол е приемлив само заради страха от престъпниците (Foucault 1980: 47) и при нарушен баланс се търсят виновните.

Не е известно дали Мери Шели си е представяла Франкенщайн като друго име за чудовищно творение, което излиза извън контрол, но освен с литературната си обвързаност героят ѝ присъства в Окс-

фордския речник на английския език с точно това значение. Думата влиза във второто издание на многотомния речник от 1989 г. (том 6). Дадените примери се връщат към употреби от XIX век, но лексикографската система реагира бавно на промените в езика: първото издание, което излиза поетапно между 1884 и 1928 г. (в частност том 4 от 1913 г.) не включва Франкенщайн като нарицателно... Паралелно с тези употреби съществува и алтернативна семантична вселена, в която Франкенщайн е синоним на разнообразие, въображение, научно развитие и творчески заряд, но там честотността е по-ниска и тези нюанси не са стигнали до речниците. Това обаче не пречи на износа на нюанси зад граница и българският читател с учудване вижда такива употреби във вестниците от 90-те години на XX век.

За българския XIX век доминантата е независима България и литературни произведения, които не могат да бъдат функционализирани за каузата, не представляват интерес. Освен това творбата на Мери Шели дълго отсъства от канона на световната литература. Разбира се, канонът не е фиксиран веднъж завинаги – различни стимули влияят върху преосмислянето му и 70-те години на XX век се оказват такъв преломен момент за „Франкенщайн“. Макар че идеологията на социализма не се интересува от готически сюжети, появилият се през 1965 г. първи превод на романа на руски език дава зелена светлина за внос и у нас. На български той е публикуван през 1981 г., а с него пристига и метафората. Предговорът на Димитри Иванов пренася политическия дискурс около Франкенщайн и го илюстрира чрез охладнелите отношения с Китайската народна република: „Културната революция“ в Китай беше едва в началото си, когато в световния печат се появи снимката на великия кормчия под заглавие, че маоизмът е сътворил своя Франкенщайн“ (Шели / Shelley 1981: 9). Българската преса през 80-те години обаче не подема тази стилистика – прегледът на изданията от това десетилетие показва, че с едно-две изключения заглавията на в. „Работническо дело“ все още са в духа на „романтиката на социалистическия труд“.

В края на 90-те години метафората „Франкенщайн“ е вече интегрирана в журналистическия дискурс и през 1999 г. се забелязват две диаметрално противоположни употреби. От едната страна е традиционната асоциация с чудовищното, от другата се прокрадва онова алтернативно значение на колажност и творчески потенциал. В този първоначален етап българската преса повтаря семантичните посоки

на английския XIX век. Изненадващо оптимизмът на метафората в български контекст се изчерпва докъм 2008 г. Това, което прави впечатление у нас в края на второто – началото на третото десетилетие на новия век, е семантична редукция до речниковите значения на Франкенщайн. Това не е така в англоезичните публикации – при сравнителен анализ става ясно, че там многообразието от значения не отстъпва на заряда на романтичeskото и постромантичeskото въображение.

Основните събития, дали отражение у нас в последните няколко години, са световната пандемия от 2020 г., политическата криза в България, довела до серия от избори, и войната в Украйна. В противовес на отвореното общество, с което и българските граждани вече бяха свикнали след падането на Берлинската стена, светът започна да се затваря, държавите – да се изолират, и не само вследствие на наложените локдауни. Позатихна и употребата на метафората „Франкенщайн“. На коронавируса и дебатите покрай него вероятно не им отиваше аналогията с чудовище от XIX век. В самото начало на здравната заплаха отпратката към Франкенщайн преповтаря формулата за властта – героят на Шели иска да установи контрол над живота и смъртта:

Коронавирусът сякаш дойде да възстанови естественото статукво, да дискредитира и ореже изкуствените постижения на западното здравеопазване, чиято медицина отдавна е фармазависима и е обладана от Франкенщайн-манията да коригира и надгражда природата (Камбуров / Kamburov 2020).

С други думи, природата отвърща на удара. Интерпретацията е в полето на науката, но изважда на повърхността и обвинения във финансови зависимости. Другата пандемична изява на Франкенщайн е свързана с дебата „за и против ваксините“, който пък води към теории на конспирацията и контрола над масите, но асоциацията е игриво-неконвенционална, а акцентът е върху извлечената полза от преживения уплах и дискомфорт:

Ходих да се ваксинираме заедно с една манекенка, та се разсипахме от селфита за Инстаграм. [...] И вечерта като ме раздруса тая ми ти ваксина – викам си лелееее, верно я ваКСАхме (sic!) работата. Цяла нощ треперих и се тресох като Чудовището на Виктор Франкенщайн, когато отива на Северния полюс с много леко облекло. Треска, треска, ама сега мога да си обходя от полюс до полюс света! (Балев / Valev 2021).

С риск да свръхинтерпретираме лековатия текст, може да привидим в него учения в позиция на силата и пациента в ролята на почти киборг. Дали защото вирусът пристига от Китай или по друга причина, но разминаването със западната метафора е налице. Вместо това наложената двувековна политическа употреба установява привиден контакт с темата на деня в публикация на Георги Господинов в *Deutsche Welle*, преведена в българския печат:

Този вирус ще се окаже машина на времето. Трябва само да помним, че миналото никога не е невинно. Винаги може да се намери някой политически Франкенцайн, който да ни обещае един нов свят, съчленен от носталгиите ни по вчера. И да ни обещае, че лесно може да ни направи отново щастливи (make us happy again). Някога идеологиите се легитимираха с бъдещето, сега все повече ще се легитимират с миналото. Най-лесните легитимации. Нещо като подписване на празен чек (Господинов / Gospodinov 2020).

Политическото говорене внася международни употреби и създава свои собствени. Устойчива асоциация с експеримента на литературния герой е концепцията за цяло от несъвместими елементи, което се разпада на съставните си части – на това залага Господинов, това е отнесено и към контестацията на Доналд Тръмп срещу изборния резултат през 2020 г. (В Пенсилвания / V Pennsylvania 2020). Проектът на Виктор Орбан против либералната демокрация в Европа е наречен „коалиция Франкенцайн“ с акцент върху неговата неприемливост (Кръстев, Холмс / Krastev, Holms 2020). Този детайл се появява в публикувания във вестник „Дневник“ откъс от книгата на Иван Кръстев и Стивън Холмс „Имитация и демокрация“, спечелила наградата „Лайфнъл Гелбър“. Оценката е израз на проевропейски ценности и подчертава как демокрацията сама създава своето отрицание.

Политическата криза у нас, започнала през 2021 г., е съпътствана от разнопосочни обвинения в чудовищност. Употребите идват и от участници в политическото противопоставяне, и от коментатори, но винаги са прицелени във властта, независимо дали Франкенцайн е създателят, или творението. Тук ще илюстрирам с няколко примера. В очакване на предстоящите парламентарни избори, насрочени за 4 април 2021 г., Кузман Илиев коментира подготовката на партиите: „...общото „коалиционно споразумение“ ще бъде подобие на Франкенцайн – от всекиго по нещо, така че накрая да не прилича на нищо“ (Илиев / Iliev 2021). Изборите се провеждат и през април, и отново през юли – отново първите две сили не успяват да излъчат прави-

телство и на този фон се появява мнението на заместник-председателя на ГЕРБ: „...кабинет с третия мандат би бил политически Франкенщайн“ (Христова, Димитрова / Hristova, Dimitrova 2021), такова едно развитие би било против интересите на неговата партия. След поредните избори през ноември анализаторите прогнозираят поведението на така нареченото „ново мнозинство избиратели“ с помощта на стереотипната отпратка: „Остане ли и сега разочаровано, то е в състояние да вкара в парламента политически Франкенщайн“ (10 изненади / 10 iznenadi 2021). Редовно правителство е съставено, но това не пречи на ГЕРБ да реанимира клишето: „За нас този кабинет е политически Франкенщайн“ (Атанасова: Няма да подкрепяме / Atanasova: Nyama da podkrepyame 2021). След няколкомесечно управление на сформираната коалиция на ПП, БСП, ИТН и ДБ идва и призивът на Недялко Недялков: „Г-н президент, вържете си Франкенщайна!“ (Недялков / Nedyalkov 2022). Президентът е възприеман като създател на това иначе парламентарно правителство и в този смисъл журналистът го държи отговорен за управлението. След последните засега избори на 2 април 2023 г. анализаторите отново прибягват до старата метафора: „...кабинет на ротационен принцип: тип „Франкенщайн“, брак по сметка, но неизбежен“ (Анализатори / Analizatori 2023). Последната илюстрация, която предлагам, е изказването на лидера на БСП от парламентарната трибуна по повод на одобреното правителство на коалицията ПП – ДБ и ГЕРБ – СДС на 6 юни 2023 г.: „Това, което родихте днес, е еднорък и двуглав Франкенщайн“ (Корнелия Нинова: Паралелната държава / Korneliya Ninova: Paralelnata darzhava 2023). Хрониката на властта показва, че метонимичната употреба е предпочитана, че в политически план Франкенщайн означава заплаха и се използва за опонент в силна или потенциално силна позиция; че клишираната метафора у нас изнася властовата йерархия извън двойката *творец – творение* и я прикачва към отношенията между говорещ и назован. Тази тенденция не е повсеместна, но прави впечатление – тя е неочаквана и е вероятно временна реакция на социално-политическия контекст. Осъзнатото безсилие пред процеси, които се развиват извън нас и въпреки нас, ни връща в митологичното измерение на бинарната опозиция „чудовищата срещу нас“.

По дългия път от оригиналния текст (концептуализиран от едно осемнадесетгодишно момиче, което отчаяно иска да докаже, че е достойно за своите именити родители), през многобройните превъплъщения на сюжета, до кодифицирането на името „Франкенщайн“ като

нарицателно в Оксфордския речник на английския език властовата йерархичност е неизменна част от разбирането за образите. Това е налице както в метафоричните употреби в британската преса, така и в по-големия дял от българските ѝ варианти. Добавената семантика на неовладения хаос, който застрашава говорещия, е психологическа реакция на контекст, в който нормите не уреждат битието, а чудовищното дебне иззад ъгъла.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- 10 изненади 2021: 10 изненади на вота. Ще има ли кабинет? – *Стандарт*, 15.11.2021. [10 iznenadi 2021: 10 iznenadi na vota. Shte ima li kabinet? – *Standart*, 15.11.2021.]. <<https://www.standartnews.com/izbori-2-v-1/10-iznenadi-na-vota-shche-ima-li-kabinet-476742.html>>, retrieved on 11.06.2023.
- Анализатори 2023: Анализатори за кабинет на ротационен принцип: тип „Франкенщайн“, брак по сметка, но неизбежен. – *24 часа*, 22.05.2023. [Analizatori 2023: Analizatori za kabinet na rotatsionen printsip: tip “Frankenstein”, brak po smetka, no neizbezhen. – *24 chasa*, 22.05.2023.]. <<https://www.24chasa.bg/bulgaria/article/14509193>>, retrieved on 11.06.2023.
- Атанасова: Няма да подкрепяме 2021: Атанасова: Няма да подкрепяме премиер, нарушил Конституцията. – *Маруца*, 12.12.2021. [Atanasova: Nyama da podkrepyame 2021: Atanasova: Nyama da podkrepyame premier, narushil Konstitutsiyata. – *Maritsa*, 12.12.2021.]. <<https://www.marica.bg/balgariq/obshtestvo/atanasova-nqma-da-podkrepqme-premier-narushil-konstituciqta>>, retrieved on 11.06.2023.
- Байрон 1992: Байрон, Дж. Г. *Каин*. Прев.: Ст. Медникаров. Велико Търново: Елпис, 1992. [Byron 1992: Byron, G.G. *Cain*. Prev.: St. Mednikarov. Veliko Tarnovo: Elpis, 1992.].
- Байрон 2020: Байрон, Дж. Г. *Манфред*. Прев.: Ал. Шурбанов. Пловдив: Жанет 45, 2020. [Byron 2020: Byron, G. G. *Manfred*. Prev.: Al. Shurbanov. Plovdiv: Zhanet 45, 2020.]. ISBN 978-619-186-601-4.
- Балев 2021: Балев, И. „Новини с добавена стойност“: Колко вида паспорти насъбрах. – *Дневник*, 28.02.2021. [Balev 2021: Balev, I. “Novini s dobavena stoinost”: Kolko vida pasporti nasabrah. – *Dnevnik*, 28.02.2021.]. <https://www.dnevnik.bg/analizi/2021/02/28/4180265_novini_s_dobavena_stoinost_kolko_vida_pasporti_nasubrah/>, retrieved on 11.06.2023.
- В Пенсилвания 2020: В Пенсилвания отхвърлиха обвиненията за изборна измама. – *Маруца*, 22.11.2020. [V Pennsylvania 2020: V Pennsylvania othvarliha obvineniyata za izborna izmama. – *Maritsa*, 22.11.2020.].

- <<https://www.marica.bg/svqt/v-pensilvaniq-othvarliha-obvineniqta-za-izborna-izmama>>, retrieved on 11.06.2023.
- Господинов 2020: Господинов, Г. Вирусът на миналото. – *Дневник*, 31.05.2020. [Gospodinov 2020: Gospodinov, G. Virusat na minaloto. – *Dnevnik*, 31.05.2020.]. <https://www.dnevnik.bg/analizi/2020/05/31/4073707_virusut_na_minaloto/>, retrieved on 11.06.2023.
- Илиев 2021: Илиев, К. С чужда пита помен – рецепта за успех на изборите. – *Труд*, 11.02.2021. [Iliev 2021: Iliev, K. S chuzhda pita pomen – retseptta za uspeh na izborite. – *Trud*, 11.02.2021.]. <<https://trud.bg/с-чужда-пита-помен-рецепта-за-успех-на-изборите>>, retrieved on 11.06.2023.
- Камбуров 2020: Камбуров, Д. Пришествието на (натур)симулакрума и Covid-рулетката на (свръх)естественния отбор. – *Дневник*, 15.05.2020. [Kamburov 2020: Kamburov, D. Pirshestvoto na (natur)simulakruma i Covid-ruletkata na (svrah)estestveniya otbor. – *Dnevnik*, 15.05.2020.]. <https://www.dnevnik.bg/analizi/2020/05/15/4066939_prishestvieto_na_nat_ursimulakruma_i_covid-ruletkata_na/>, retrieved on 11.06.2023.
- Корнелия Нинова: Паралелната държава 2023: Корнелия Нинова: Паралелната държава се прегрупира, за да възкръсне и да продължи да управлява. – *Труд*, 6.06.2023. [Kornelia Ninova: Paralelnata darzhava 2023: Kornelia Ninova: Paralelnata darzhava se pregrupira, za da vazkrasne i da prodalzhi na upravlyava. – *Trud*, 6.06.2023.]. <<https://trud.bg/корнелия-нинова-паралелната-държава-се-прегрупира-за-да-възкръсне-и-да-продължи-да-управлява/>>, retrieved on 11.06.2023.
- Кръстев, Холмс 2020: Кръстев, Ив., Холмс, Ст. Популизмът на власт не се уповава на интелекта: Из „Имитация и демокрация“ от Иван Кръстев и Стивън Холмс. – *Дневник*, 9.10.2020. [Krstev, Holmes 2020: Krstev, Iv., Holmes, St. Populizmat na vlast ne se upovava na intelekta: Iz “Imitatsiya i demokratsiya” ot Ivan Krstev i Stephen Holmes. – *Dnevnik*, 9.10.2020.]. <https://www.dnevnik.bg/knigi/2020/10/09/4124424_populizmut_na_vlast_ne_se_upovava_na_intelekta/>, retrieved on 11.06.2023.
- Лукиан 1971: Лукиан. *Диалози*. Прев.: Ал. Ничев. София: Народна култура, 1971. [Lucian 1971: Lucian. *Dialozi*. Prev.: Al. Nichev. Sofia: Narodna kultura, 1971.].
- Милтън 1981: Милтън, Джон. *Изгубеният рай*. Прев.: Ал. Шурбанов. София: Народна култура, 1981. [Milton 1981: Milton, J. *Izgubeniya ray*. Prev.: Al. Shurbanov. Sofia: Narodna kultura, 1981.].
- Недялков 2022: Недялков, Н. Г-н президент, вържете си Франкенщайна! – *Труд*, 23.04.2022. [Nedyalkov 2022: Nedyalkov, N. G-n prezident, varzhete si Frankensteina. – *Trud*, 23.04.2022.]. <<https://trud.bg/г-н-президент-вържете-си-франкенщайна/>>, retrieved on 11.06.2023.
- Фуко 2016: Фуко, М. Сексуалност и власт. Лекция. Прев.: Р. Ташева. В: *Е-същност*, 2016. [Foucault 2016: Foucault, M. Seksualnost i vlast. Lektsiya. Prev.: R. Tasheva. V: *E-sashtnost*, 2016.]. <<http://e-sustnost.com/архив/>>

- есеистика/2016/01/09/ сексуалност-и-власт-мишел-фуко>, retrieved on 11.06.2023.
- Христова, Димитрова 2021: Христова, А., Димитрова, Т. Политическото напрежение: ГЕРБ върна втория мандат неизпълнен (хронология). – *Дневник*, 20.08.2021. [Hristova, Dimitrova 2021: Hristova, A., Dimitrova, T. Politicheskoto naprezhenie: GERB varna vtoriya mandat neizpalnen (hronologiya). – *Dnevnik*, 20.08.2021.]. <https://www.dnevnik.bg/bulgaria/2021/08/20/4244817_politicheskoto_naprejenie_gerb_varna_vtoriia_mandat/>, retrieved on 11.06.2023.
- Чосър 1980: Чосър, Дж. *Кентърбърийски разкази*. Прев.: Ал. Шурбанов. София: Народна култура, 1980. [Chaucer 1980: Chaucer, J. *Kentarbariyski razkazi*. Prev.: Al. Shurbanov. Sofia: Narodna kultura, 1980.].
- Шели 1981: Шели, М. *Франкеницайн*. Прев.: Ж. Георгиева. София: Народна култура, 1981. [Shelley 1981: Shelley, M. *Frankenstein*. Prev.: Zh. Georgieva. Sofia: Narodna kultura, 1981.].
- Empire News & The Umpire 1898: *Empire News & The Umpire*, Sunday, 27 March 1898. *The British Newspaper Archive*. <<https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/>>, retrieved on 11.06.2023.
- Exeter and Plymouth Gazette 1830: *Exeter and Plymouth Gazette*, Saturday, 28 August 1830. *The British Newspaper Archive*. <<https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/>>, retrieved on 11.06.2023.
- Feldman 1987: Feldman, P. R. and D. Scott-Kilvert (eds). *The Journals of Mary Shelley: 1814 – 1844*. Oxford: Clarendon Press, 1987, ISBN 978-019-812-571-6. – Mary Shelley's Reading: *Alphabetical List*. // *Romantic Circles*. <<https://romantic-circles.org/editions/frankenstein/MShelley/readalph>>, retrieved on 11.06.2023.
- Forry 1990: Forry, St. E. *Hideous Progenies: Dramatizations of "Frankenstein" from the Nineteenth Century to the Present*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1990. ISBN 9781512802030.
- Foucault 1980: Foucault, Michel. *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other writings 1972–1977*. Transl. by C. Gordon, L. Marshall, J. Mephram, K. Soper. New York: Pantheon Books, 1980. ISBN 0-394-51357-6.
- Gordon 2015: Gordon, Ch. *Romantic Outlaws: The Extraordinary Lives of Mary Wollstonecraft and Mary Shelley*. New York: Random House Publishing Group, 2015. ISBN 0812996518.
- Hampshire Advertiser 1851: *Hampshire Advertiser*, Saturday, 18 January 1851. *The British Newspaper Archive*. <<https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/>>, retrieved on 11.06.2023
- Long Eaton Advertiser 1888: *Long Eaton Advertiser*, Saturday, 06 October 1888. *The British Newspaper Archive*. <<https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/>>, retrieved on 11.06.2023.

- Morning Chronicle 1822: *Morning Chronicle, Friday, 17 May 1822. The British Newspaper Archive*. <<https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/>>, retrieved on 11.06.2023.
- Morning Post 1849: *Morning Post, Wednesday, 30 May 1849. The British Newspaper Archive*. <<https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/>>, retrieved on 11.06.2023.
- OED 1913: Oxford English Dictionary. Vol. 4. Oxford: Clarendon Press, 1913.
- OED 1989: Frankenstein. Oxford English Dictionary. Vol. 6. Oxford: Clarendon Press, 1989.
- Reynolds's Newspaper 1850: *Reynolds's Newspaper, Sunday, 20 October 1850. The British Newspaper Archive*. <<https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/>>, retrieved on 11.06.2023.
- Standard of Freedom 1850: *Standard of Freedom, Saturday, 21 December 1850. The British Newspaper Archive*. <<https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/>>, retrieved on 11.06.2023.
- Weekly Dispatch 1888: *Weekly Dispatch, Sunday, 22 January 1888. The British Newspaper Archive*. <<https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/>>, retrieved on 11.06.2023.
- Westmorland Gazette 1830: *Westmorland Gazette, Saturday, 19 June 1830. 6. The British Newspaper Archive*. <<https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/>>, retrieved on 11.06.2023.

Associate Prof. Vitana Kostadinova, PhD

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Plovdiv, Bulgaria

e-mail: vitana@uni-plovdiv.bg

<https://orcid.org/0000-0001-6549-1371>

ЛИНГВИСТИКА

LINGUISTICS

Guglielmo CINQUE

(Ca' Foscari University, Venice)

THE HIDDEN RULES OF WORD ORDER VARIATIONS

Abstract. *The present article addresses the question of cross-linguistic word order variation, considering the partial regularities found in the languages of the world and the non-existence of certain expected orders. It proposes that movement is at the basis of a restrictive theory of word order variation.*

Keywords: *word order, cross-linguistic variation, regularities, movement*

Резюме. *В статията се разглежда въпросът за словоредните различия между езиците и се обсъждат частичните съвпадения между словоредните модели, както и причините, поради които някои словоредни редици са теоретично възможни, но никога не се реализират в естествения език. Предлага се обяснение от гледна точка на генеративния синтаксис под формата на рестриктивна теория за словоредните различия, в основата на която стои движението на централния конституент на всяка изреченска проекция.*

Ключови думи: *словоред, междуезикови различия, съвпадения между словоредните модели, движение на централния конституент*

1. Introduction

The principal goal of the present article is to sketch a restrictive theory of the variation in word order that is found across languages.¹

For example, a Japanese sentence like (1)b. appears to differ dramatically in the order of words from the corresponding Bulgarian sentence ((1)a.); and this despite the virtual identity in meaning between the two sentences:

¹ The article reproduces the content of an oral presentation of the same general topic at the Collège de France on June 30 2023. I wish to thank Adriana Belletti, Carmen Dobrovie-Sorin, Iliyana Krapova, Salikoko S. Mufwene and Luigi Rizzi for their questions and observations.

- (1)a. Bulgarian (SVO – Iliyana Krapova, pers. comm.)
 Az kazah [če toj može da napravi tova dobre]
 I said [COMP he can do that well]
- b. Japanese (SOV – Endo Yoshio, pers. comm.)
 Watasi-wa [kare-ga sore-o zyoozuni okona-e-ru to] it-ta.
 I-Top [he-Nom it-Acc well do-Mod-Present COMP] say-Past
 ‘I said that he can do it well.’

Apart from the position of the subjects of the main and the embedded clause, which are initial in their respective clauses in both languages, in Bulgarian the finite complement clause follows the matrix verb, is introduced by an initial subordinator, has a modal which precedes the embedded verb, which in turn precedes its object and the manner adverb, while the Japanese matrix verb follows its finite complement clause, which is introduced by a final subordinator, has the modal following the embedded verb, itself preceded by its object and manner adverb: an almost complete mirror image of Bulgarian.

To give another example of the bewildering variation in word order that is found cross-linguistically without any meaning difference, consider some of the different orders of the four elements demonstrative, numeral, adjective and noun, which will be taken up later in more detail:

- (2) **Demonstrative Numeral Adjective Noun** (Bulgarian)
tezi tri hubavi kotki (Iliyana Krapova: pers. comm.)
 ‘these three nice cats’

- (3) **Noun Adjective Numeral Demonstrative**
 (Mbum – Niger-Congo)
yón im húnáké dóà àí (Hagège 1970: 238)
 calabasse beer big two these
 ‘these two big calabasse beers’

- (4) **Noun Demonstrative Numeral Adjective**
 (Abu’ Arapesh – Papuan)
ba-kuh a-kuha bia-kuh afu-kuhi (Lynch 1998: 171)
 stick-CLASS this-CLASS two-CLASS good-CLASS
 ‘these two good sticks’

- (5) **Demonstrative Noun Adjective Numeral**
 (Burmese – Sino-Tibetan)
dí lú jī θòun yaw? (Jones 1970: 5)

these person big three clf.
 ‘these three big persons’

(6) Demonstrative Noun Numeral Adjective

(Maasai – Nilo-Saharan)
kuló payaní oáre tasát’í (Payne 2020: 330)
 these men two old
 ‘these two old men’

When referring to word order one must distinguish *canonical*, or *neutral*, orders (those which do not require special linguistic contexts and can be uttered ‘out of the blue’) from orders which are used to highlight a specific constituent (to put it in focus, or to make it the topic of the discussion). For example, in Bangla (Syed 2015) and Chinese (Zhang 2015), which have, like Bulgarian, Demonstrative > Numeral > Adjective > Noun as a neutral order, adjectives can also appear before the demonstrative for emphatic/focus reasons. See (7):

- (7)a. [**joghonyok** oi du-To biskut (Bangla – cf. Syed 2015: 337)
 disgusting those two-Cl_a biscuit
 ‘those **disgusting** two biscuits.’
- b. **hong yanse de** na si ge panzi (Chinese – Zhang 2015: 378)
 red color DE that four CL plate
 ‘those four **red** plates’

These orders should not be considered, as they are not neutral orders. Now, the question is: are there principled limits on the variation of the canonical, neutral orders?

To start, one can observe the existence of partial regularities (see §2 below), and, even more importantly, the non-existence of certain orders (see §3) (both have been prominently pointed out by Joseph Greenberg).

2. Partial regularities

Greenberg (1963), and, after him, Dryer (1992) and Sheehan, Biberauer, Roberts, and Holmberg (2017), among others, have shown the existence of partial correlations between the order of the verb with its complements and the order of other pairs. These are stronger within the same extended projection (see (8) to (10))²

² Cf. Dryer (1992: 94, 100, 103).

- (8) a. OV and V modal: 29 genera
b. VO and modal V: 42 genera
c. OV and modal V: 10 genera
d. VO and V modal: 4 genera

- (9) a. OV and VAux: 36 genera
b. VO and AuxV: 28 genera
c. OV and AuxV: 3 genera
d. VO and VAux: 4 genera

- (10) a. OV and IP Subordinator: 38 genera
b. VO and Subordinator IP: 59 genera
c. OV and Subordinator IP: 17 genera
d. VO and IP Subordinator: 1 genus

and weaker across different extended projections (see, for example, (11)):

- (11) a. OV and GEN N: 434 languages
b. VO and N GEN: 352 languages
c. VO and GEN N: 113 languages
d. OV and N GEN: 30 languages

In certain languages the extended projections of the verb (the clause) and that of the noun (the nominal phrase) behave in opposite ways. In the Papuan language Bargam (Hepner 2006: §4.1) the clause is head-final (AdvP Subj PP Obj V) while the nominal phrase is head-initial (N AP NumP DemP). The Mayan language Tzutujil (Dayley 1981: §8.2.3 and §8.1.1) shows the converse situation. The clause is head-initial (V Obj Subj AdvP PP) while the nominal phrase is head-final (DemP NumP AP N).

One should also add that consistent head-final and head-initial languages are actually a minority among the languages of the world, and never totally consistent. Possibly each language differs from every other language in word order type.

3. Non attested orders

Consider now the non-existence of certain orders. In Greenberg (1963) only languages with the orders degree adverb Adj N ((12)a.) (11 langs), N Adj degree adverb ((12)b.) (8 langs) and N degree adverb Adj ((12)c.) (2 langs) are reported as attested (cf. his table 7 and Universal 21).

The order Adj degree adverb N ((12)d.) is also attested, even if rarely (Davies 2020: §2.2), but the others (12)e. and f. are not attested:

- (12)a. degree adverb **A N** (English,..) (e.g. *very tall men*)
 b. **N A** degree adverb (Daai Chin (Sino-Tibetan),..) *aang-ki boo:k sa:* ‘Lit. shirt white very’) (So-Hartmann 2009: 113)
 c. **N** degree adverb **A** (Italian,..) (*un uomo molto alto* ‘Lit. a man very tall’)
 d. **A** degree adverb **N** (Sakha (Turkic),..)(*bu kirakij bayaji deriebine-tten*) ‘Lit. this tiny very village-ABL’ (Stapert 2013: 244)³

e. *A N degree word

f. *degree word N A

Another case, observed by Greenberg (1972: 185), concerns the attested orders of N(oun), Num(eral), and Numeral Classifier (CLF). Of the six potential orders (factorial of 3 = 6), only four are attested:

- (13)a. Num **CLF N** (Chinese,..) (*san ben shu* ‘three CLF book’ (Her 2017a: ex.(1))
 b. **N CLF Num** (Tetun Dili (Austronesian),..)(*feto na’in neen* ‘Lit. woman CLF.HUM six’) (van Engelenhoven and Williams-van Klinken 2005: 758)
 c. **N Num CLF** (Lii (Tai-Kadai),..) (*paa saam too* ‘Lit. fish three CLF’) (Conklin 1981: 108)
 d. **CLF Num N** (Rongga (Austronesian),..) (*esa zhua mbo* ‘CLF two house’) (Arka 2008: 2)

e. *CLF N Num

f. *Num N CLF

We will see other such cases of non-attested orders.

The task of a theory of word order variation is to derive the possible (attested/attestable) word orders, both when they maximally conform to the “head-final” or “head-initial” types and when they depart from them to

³ Also see Chuluu (1994: 29) for an example from the Mongolic language Monguor, and Davies 2020: §2.2 for few more languages that instantiate it.

varying degrees; **and this without deriving the impossible (unattested/unattestable) ones.**

The value of a theory is not how much it allows, but how much it disallows (without excluding what is actually found).

The first step in developing a theory of word order is to see what could be at the basis of it. I argue that the driving force responsible for the different word orders attested is **movement**.

4. An argument that movement is at the basis of word order variation.

The adjective order in the languages of the world has been argued to respect a particular semantic/cognitive hierarchy: adjectives that denote more **absolute** (Martin 1969, Frawley 1992), or **objective** (Hetzron 1978; Scontras, Degen, & Goodman 2017), or **inherent** (Dryer 2018: 816f, and references cited there), properties occur closer to the noun.⁴

Consider the three adjective classes of **color, size and value** (the term ‘value’ used here corresponds to what others call ‘subjective comment’ – Scott 2002 – or ‘quality’):

- (14) **A_{value} A_{size} A_{color} N**
 English (Plank 2003: 11)
A beautiful big red ball

- (15) **N A_{color} A_{size} A_{value}**
 Indonesian (Plank 2003: 11)
bola merah besar tjantik
 ‘Lit. ball red big beautiful’

These orders, which respect the principle of relative distance of the distinct adjectives (A_{color} A_{size} A_{value}) from the noun, pre- or post-nominally, are by far the most frequent (listed here are only few of the many languages instantiating these orders):

A_{value} A_{size} A_{color} N

⁴ Hetzron (1978) phrases it as follows: “the major rule is to place the more objective and undisputable qualifications closer to the noun, and the more subjective, opinion-like ones farther away.” (p. 178).

I abstract away here from the questions of how to establish the precise degree of objectivity/subjectivity of each adjectival class, of why this particular hierarchy/order should hold and what principles it could be made to follow from.

Bangla (Syed 2015:337); **Hungarian** (Hetzron 1978:70,73); the Papuan languages **Awa** (Loving 1973:§4.2), **Gimi** (McBride and McBride 1973:83), **Kewapi** (Yarapea 2006:154); the Tibeto- Burman language **Magar** (Grunow-Hårsta 2008:364), **Turkish** (Bayırlı 2018:§2), etc.

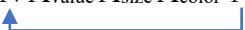
$N A_{color} A_{size} A_{value}$

The Austronesian language **Javanese** (Ishizuka 2008:§3.3); **Basque** (Artiagoitia 2006:§1); the Kwa language **Akan** (Afriyie 2014:§4.2); the Papuan languages **Golin** (Bunun 1974: §2.2.1.1), **Maybrat** (Dol 1999:142f), **Urim** (Hemmilä and Luoma (1987:122); the Semitic languages **Soqotri** (Makhashen, Shuib and Che Lah. 2008:13), **Zahrani Arabic** (Alzahrani 2015:234); the Tibeto-Burman language **Lolo** (Fu 1997:191); the Kam-Tai language **Tai Phake** (Morey 2005:260); the Niger- Congo language **Yorùbá** (Ajíbóyè 2005:16); the language isolate **Trumai** (Guirardello 1999:17), etc.

Nonetheless there are few languages with post-nominal adjectives that seem to violate this principle (see (16)). This was noted by the eminent typologist Frans Plank, who also noted that this principle (which is never violated pre-nominally (see (17)) could be retained if one assumed movement of the noun, as shown in (18):

(16) $N A_{value} A_{size} A_{color}$
 Maltese (Plank 2003:12)⁵
balloon sabiħ kbir aħmar
 ‘Lit. ball beautiful big red’

(17)* $A_{color} A_{size} A_{value} N$ (Plank 2003:12)

(18) $N A_{value} A_{size} A_{color} N$

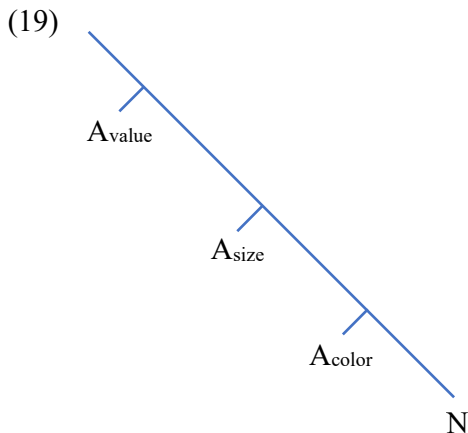
“It is only on such an abstract analysis that the iconic explanation of the relative distance of semantic classes of adjectives from nouns can be upheld.” (Plank 2003:13).

Of course the movement approach involved in the derivation of these different orders must be constrained to derive the actually attested

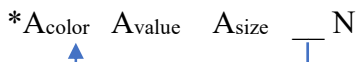
⁵ This order is also found in the Niger-Congo, Kwa, language Leteh (Akrofi Ansah 2014:12).

orders without deriving the unattested ones (such as the *A_{color} A_{size} A_{value} N of (17) above, or other orders, like the unattested pre-nominal orders: *A_{size} A_{color} A_{value} N, or *A_{value} A_{color} A_{size} N.

The restriction on movement which appears to discriminate between the possible (attested) from the impossible (unattested) orders is that only the Head of the constituent, the ‘engine’ of the movement, here the N, can move, along the hierarchy which respects the relative distance from the noun:

If the adjectives could move independently of the N we would get unattested orders, like

If only the Head of the nominal constituent, the N, can move, what are the possible ways it can move?

From *wh*-movement (the movement of a relative or interrogative category) we know that the ‘engine’ of the movement, here the *wh*-category, can move by itself, as in (20)a., or by dragging along a constituent containing non-*wh*-material below the N, as in (20)b., or above it, as in (20)c.:

- (20)a. Aylan, [who] you have certainly seen [pictures of []],..
- b. Aylan, [[whose] pictures] you have certainly seen [],..
- c. Aylan, [pictures of [whom]] you have certainly seen [],..

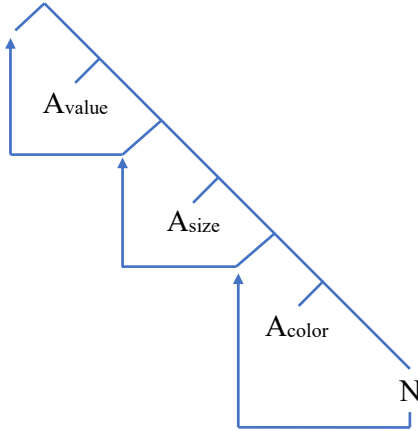
The movements in (20)b. and c. are called pied pipings (recalling the pied piper of Hamelin): *whose-pictures* and *pictures-of-whom* pied piping, respectively.

N can move likewise: by itself, of via one of the pied piping modes.

If it moves to the top of the hierarchy by itself (without pied pipings), as in (21), the order that is obtained is the order of Maltese: N

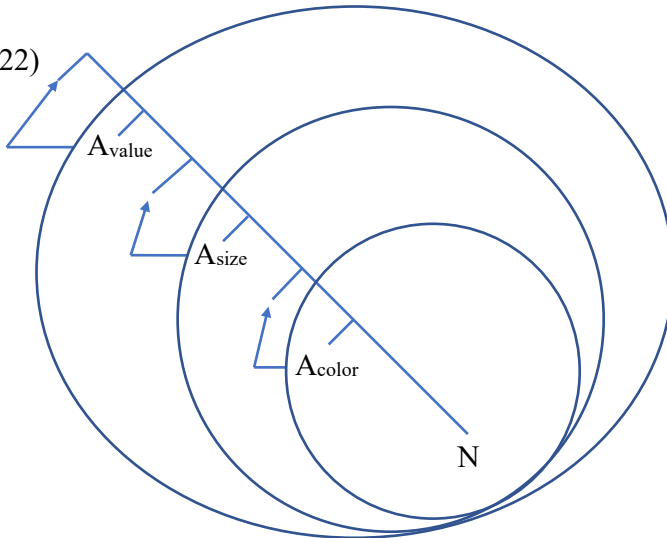
A_{value} A_{size} A_{color}:

(21)

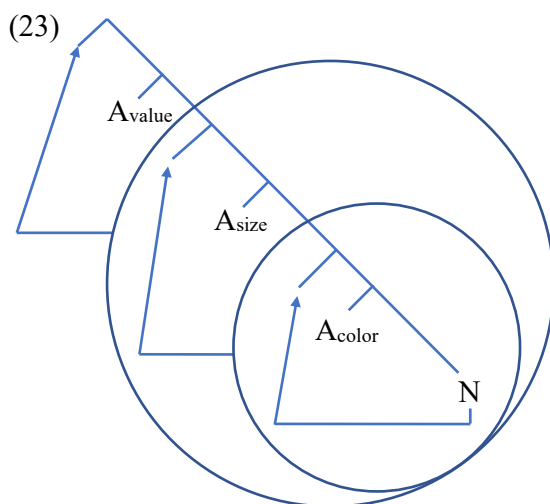

If it moves in the *pictures-of-whom* pied piping mode, whereby the noun drags along material immediately above it (see (22)), the order that is obtained is the order of Bangla and other head-final languages: A_{value} A_{size} A_{color} N, in which the relative scope, and order, of the different adjectives is not altered.

(22)

If the noun moves in the *whose-pictures* pied piping mode, as in (23), the order that is obtained is N A_{color} A_{size} A_{value}, the mirror-image of the order of Bangla and other consistent head-final languages, in which the order of the different adjectives is altered (this is apparently the most frequent order):

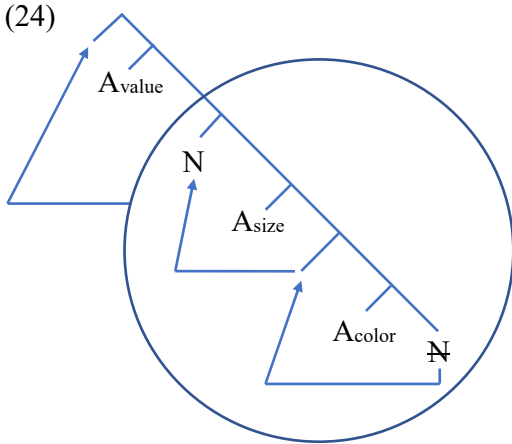

The picture is actually more complex, but in ways that do not affect the conclusion drawn above.

While pre-nominally only one order is possible ($A_{value} > A_{size} > A_{color} > N$), post-nominally more than two orders are actually possible. In addition to $N > A_{value} > A_{size} > A_{color}$ and $N > A_{color} > A_{size} > A_{value}$ other orders are found, which can only be derived by movement if we want to retain the principle of relative distance of the adjectives from the noun, just as we have seen with the Maltese order $N A_{value} A_{size} A_{color}$.

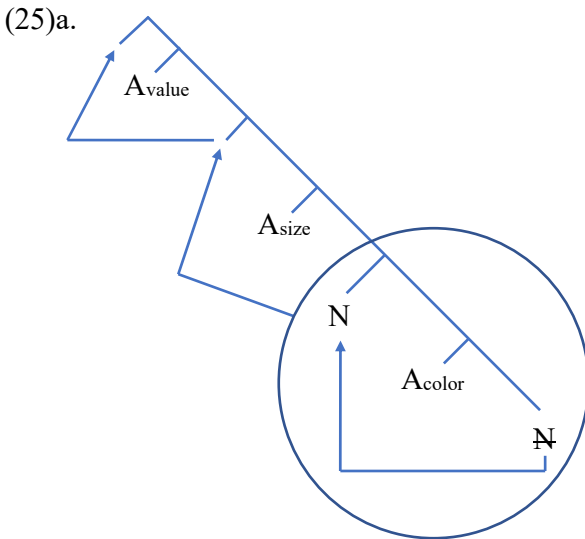
For example the order $N A_{size} A_{color} A_{value}$ of the Austronesian language Tatana' (Dunn and Peck 1988:211)⁶ (as well as of the Niger-Congo, Gur, language Kasem – Danti 2007:122, and Welsh –Flanagan 2014:§8.2.2) can be derived by first moving the noun by itself, without pied piping, above A_{color} and above A_{size} , and then moving the whole constituent [$N A_{size} A_{color}$] above A_{value} via the *whose-pictures* pied piping option:

⁶ “Any change in the order of modifiers was quickly rejected by speakers of the language, indicating that they had a definite order for the adjectives.” (Dunn and Peck 1988:211).

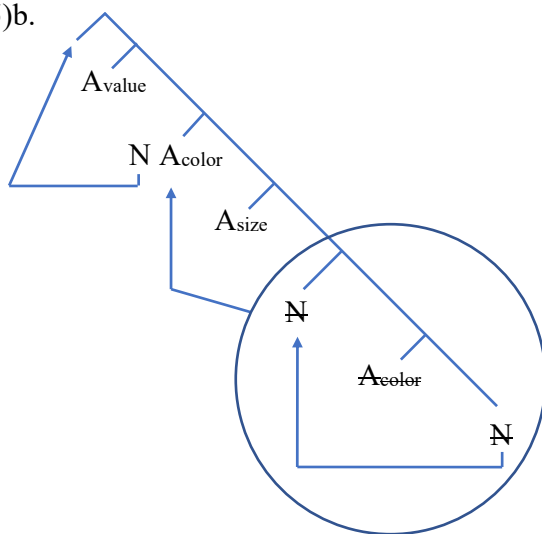
The order $N A_{color} A_{value} A_{size}$ of Selepet (Papuan, Finisterre-Huon – McElhanon1972: 81; Dixon 1982: 26fn27) and of the West Caucasian language Abkhaz (Hewitt 1989: 59), as well as the order $N A_{value} A_{color} A_{size}$ of Umbu-Ungu (Papuan, Chimbu – Head 1976: 67) are two more orders which must be derived by movement if we want to retain the principle of relative distance of $A_{value} A_{size} A_{color}$ from the noun.

For the order $N A_{color} A_{value} A_{size}$ the noun moves above A_{color} and then the whole constituent $[N A_{color}]$ moves by itself, without pied piping, above A_{size} and A_{value} (see (25)a.):

For the order $N A_{\text{value}} A_{\text{color}} A_{\text{size}}$ the noun must move step-wise with the *whose-pictures* pied piping mode above A_{color} and A_{size} , reversing their order, and then move by itself above A_{value} (see (25)b.):

(25)b.

This approach to word order variation in the cross-linguistic ordering of adjectives may appear not to be the only account possible, but there are several considerations that support it:

First: It allows to derive all of the attested orders from one and the same hierarchy that respects the semantic/cognitive principle of relative distance of modifiers from the Head (Frans Plank's point).

Second: With the important restriction that only the Head of the projection, here the Noun, can move, in one of the possible ways that movement can take place, it allows the discrimination of possible from impossible orders.

Third: The movement options that it involves are, as we have seen, independently motivated by other clear cases of movement (like *wh*-movement).

Fourth (and foremost): The movement approach naturally carries over to the different syntactic domains that display the same pattern of possible and impossible orders (one order to the left and several orders to the right of a Head).

Other domains displaying the same pattern (of a single order to the left of the Head, and (at least) two orders to the right of the Head) are, for

example, the order of adverbs (see (26)), and that of circumstantial PPs (see (27)):

Order of adverbs: (Cinque 1999: 42f; Rackowski and Travis 2000; Pearson 2000)

- (26)a. Adv_{no longer} > Adv_{always} > Adv_{completely} > V (English, Chinese,..)
 b. *Adv_{completely} > Adv_{always} > Adv_{no longer} > V 0
 c. V > Adv_{no longer} > Adv_{always} > Adv_{completely} (Italian, (main clause) German,..)
 d. V > Adv_{completely} > Adv_{always} > Adv_{no longer} (Malagasy, Niuean,..)

Limiting ourselves to circumstantial Time, Place and Manner PPs, whose order has been investigated from a cross-linguistic perspective by Boisson (1981), and Lu and Wen (2022) (also see Hinterhölzl 2001, Schweikert 2005, Cinque 2006), we find exactly the same pattern:⁷

Order of circumstantial PPs

- (27)a. Time > Place > Manner > V (Basque – Lu and Wen 2022:399)⁸
 b. *Manner > Place > Time > V 0
 c. V > Time > Place > Manner (Otomí (Oto-Manguéan) – Boisson 1981:76)⁹
 d. V > Manner > Place > Time (Vietnamese, Yorùbá – Lu and Wen 2022:399)

The same pattern is also attested in the order of Demonstrative, Numeral, Adjective, and Noun (Greenberg 1963; Cinque 1996, 2005, 2023, among many others)¹⁰

- (28)a. Dem > Num > A > N (English, Malayalam,..)
 b. *A > Num > Dem > N 0
 c. N > Dem > Num > A (Abu‘ Arapesh, Kikuyu,..)
 d. N > A > Num > Dem (Gungbe, Thai,..)

⁷ On the irrelevant interference of focus on the canonical order of circumstantial PPs and possible diagnostics for the canonical order, see Schweikert (2005), Cinque (2006), Lu and Wen (2022: fn3).

⁸ Another language displaying this order is Nambikuára (Nambiquaran, Brazil – Krocker 2001:3)

⁹ Another language displaying this order is Tanga (Melanesian – Bell 1977:x)

¹⁰ For additional domains in which one finds the same pattern I refer to Cinque (2009).

This case is even more telling as we have exhaustive evidence of all the possible and impossible combinations of these four elements (from a sample of over 2200 languages).

Out of the 24 mathematically possible orders (factorial 4) only 14 are actually attested (Cinque 2005, 2023).¹¹ See (29):

(29)	[languages]	[genera]
a. N A Num Dem	631	136
b. Dem Num A N	446	115
c. Dem N A Num	204	89
d. Dem Num N	186	76
e. Num N A Dem	242	50
f. N A Dem Num	103	35
g. N Num A Dem	70	34
h. Dem N Num A	52	29
i. Dem A N Num	50	27
l. N Dem Num A	83	25
m. Num A N Dem	55	21
n. N Dem A Num	33	17
o. A N Num Dem	33	13
p. A N Dem Num	21	9
	Tot:	2.209

The boldfaced orders (29)a., b., l are derived in the same way as the orders seen above of N A_{color} A_{size} A_{value}, A_{value} A_{size} A_{color} N, and N A_{value} A_{size} A_{color}. The remaining 11 orders of the 14 attested ones (those not in boldface in (29)) are derivable via different combinations of the three possible movement options seen above. See Cinque (2005, 2023).

¹¹ Dryer (2018) claims that some of the orders that Cinque's (2005) account of Greenberg's (1963) Universal 20 ruled out are actually attested in at least few languages. But this does not appear to be right as these languages also have orders which are among the 14 allowed in Cinque's (2005) account. A real counterexample would be a language with only one order which is not among the 14 admitted. See Cinque (forthcoming) for relevant discussion.

Crucially, the 10 orders which are unattested (those in (30)) are underivable under the condition that only the Head N(P) can move (by itself or in one of the two pied piping modes):

- (30)a. *Dem A Num N
 b. *Num A Dem N
 c. *A Num Dem N
 d. *Num Dem A N
 e. *A Dem Num N
 f. *A Num N Dem
 g. *A Dem N Num
 h. *Num Dem N A
 i. *Num N Dem A
 l. *N Num Dem A

The restriction that only the Head of the projection can move within its projection thus proves instrumental in deriving the 14 attested orders (out of the 24 potential ones) of demonstrative, numeral, adjective and noun without deriving the 10 unattested ones.¹²

The restriction that **only** the Head of a projection can move within its projection can also account for the two missing orders of Degree Adverb A N and Numeral Classifier N ((12) and (13), seen above, and repeated here without examples and references as (31) and (32)), under the plausible assumptions that Degree Adverb and A and Numeral and Classifier form constituents that modify the N:¹³

- (31)a. [[degree adverb A] N]
 b. [N [A degree adverb]]
 c. [N [degree adverb A]]
 d. [[A degree adverb]N]
-
- e. *A N degree adverb
 f. *degree adverb N A

¹² As already noted, adjectives, numerals and demonstratives cannot move by themselves, except, irrelevantly, for focus reasons (or for scope reasons, as with the movement of English APs to a superlative high position in front of numerals, as in *The black*(est) two dogs that I've (ever) seen* – Kayne 2008:fn15).

¹³ For the case of Numeral and Numeral Classifier see Greenberg (1975:29).

- (32)a. [[Numeral **Classifier**] N]
 b. [N[**Classifier** Numeral]]
 c. [N [Numeral **Classifier**]]
 d. [[**Classifier** Numeral] N]
-

- e. *Classifier N Numeral
 f. *Numeral N Classifier

A movement approach to word order also promises to shed light on the numerosity of certain orders and the rarity of other orders. Recall the three modes in which the noun can move: by itself and via the *whose-pictures* and the *pictures-of-whom* pied pipings.

That the *pictures-of-whom* pied piping mode is more marked than the *whose-pictures* pied piping mode is shown, for example, by the following contrasts in English *wh*-interrogatives and restrictive relatives:

- (33)a. Whose pictures do you keep in your wallet?
 b. *?Pictures of whom do you keep in your wallet?

- (34)a. I wonder whose pictures they published yesterday.
 b. *I wonder pictures of whom they published yesterday.

- (35)a. Here is someone whose pictures have always appealed to her.
 b. *Here is someone pictures of whom have always appealed to her.

This may be at the basis of the fact that orders derived by the *whose-pictures* pied piping mode are more frequent than the orders derived by the *pictures-of-whom* pied piping mode. See for example the fact that the languages and genera of the order N A Num Dem (which is derived via a consistent application of the same *whose-pictures* pied piping mode) outnumber those with the order Dem Num A N (derived with a consistent application of the same *pictures-of-whom* pied piping mode). See (29) above.¹⁴

¹⁴ The orders that mix the three different modes in which N(P) moves (the non-boldfaced orders of (29)) are progressively rarer, possibly depending on the different costs associated with the various types of mixtures (movement without pied piping appears to be the most marked option).

This is plausibly also at the basis of the fact that orders derived through a change from a *whose-pictures* pied piping (the less marked one) in an inner projection to a *pictures-of-whom* pied piping (the more marked one) in an outer projection is more costly (hence rarer) than changing mode in the opposite direction (from a *pictures-of-whom* to a *whose-pictures* pied piping mode).

In the orders of degree adverb Adj and N seen above, there is a decline in numerosity. (36)a., with a consistent application of the *whose-pictures* pied piping and (36)b., with a consistent application of the *pictures-of-whom* pied piping are more frequent; then follows (36)c., which involves a change from a *pictures-of-whom* pied piping to the less marked *whose-pictures* pied piping. (36)d., which involves a switch from a *whose-pictures* pied piping to the more marked *pictures-of-whom* pied piping, is the absolute rarest (recall that Greenberg did not record its existence):

- (36)a. [[N [Adj degree adverb] N] (both Adj and N move with the *whose-pictures* pied piping)
- b. [[degree adverb Adj] N] (both Adj and N move with the *pictures-of-whom* pied piping)
- c. [N [degree adverb Adj]] (Adj moves with the *pictures-of-whom* pied piping in the inner projection and N moves with the *whose-pictures* pied piping in the outer projection)
- d. [[Adj degree adverb] N] (Adj moves in the inner projection with the *whose-pictures* pied piping and in the outer projection N moves with the *pictures-of-whom* pied piping)

The same is true with the orders of Numeral, Classifier, and N:

(37)d. which involves a change from a *whose-pictures* pied piping mode (the unmarked one) to a *pictures-of-whom* pied piping mode (the marked one), is the absolute rarest.

- (37)a. [[Num CLF] N] (both N and CLF move with *pictures-of-whom* pied piping mode)
- b. [N [CLF Num]] (both N and CLF move with *whose-pictures* pied piping mode)
- c. [N [Num CLF]] ((CLF moves in the inner projection with the *pictures-of-whom* pied piping mode and N in the outer projection with the *whose-pictures* pied piping mode)
- d. [[CLF Num] N] ((CLF moves in the inner projection with the *whose-pictures* pied piping mode and N in the outer projection with the *pictures-of-whom* pied piping mode)

Change of mode from the less marked to the more marked pied piping may also explain the extreme rarity of the exceptions to two well-known constraints discussed in the literature, the Final-Over-Final Condition (Holmberg 2000 and Sheehan, Biberauer, Roberts, and Holmberg 2017) and the Head-Final Filter (Williams 1982), which display the exact same pattern.

The Final-Over-Final Condition was proposed to disallow structures where a head-initial phrase is contained in a head-final phrase in the same projection, though certain exceptions exist (see (38)d., (39)d. and fns.15 and 16, 17.

- (38)a. **[[O V] AUX]** (Hindi, Turkish, Yukaghir, etc.)
 b. **[AUX [V O]]** (English, Italian, Niuean, etc.)
 c. **[AUX [O V]]** (Guébie, Tunen, West Flemish, etc.)
 d. **%[[V O] AUX]** (Gumuz, Kokama-Kokamilla)¹⁵
- (39)a. **[[O V] COMP]** (Japanese, Malayalam, Marathi, etc.)
 b. **[COMP [V O]]** (Arabic, English, Italian, etc.)
 c. **[COMP [O V]]** (German, Georgian, Hindi, etc.)
 d. **%[[V O] COMP]** (Hkongso¹⁶; East !Xóõ¹⁷)

The same holds for the Head-Final Filter, which was proposed to rule out cases like (40)d., ungrammatical in English.¹⁸ But that case is not unattested. It is only extremely rare cross-linguistically (note that we have here exactly the same pattern as the one seen so far):

¹⁵ For references and discussion see Cinque (2023:§5.2). The 4 genera which are reported as instantiating VOAux in Dryer (1992:100) should also be looked at.

¹⁶ “The sole instance in my database of a VO language with final complementizer is Hkongso, a Tibeto-Burman language of Burma.” (Dryer 2012:76fn8).

¹⁷ Güldemann (2004:7) reports a sentence that exemplifies the order V O C, confirming in personal communication (January 16, 2010) that “the language indeed is an exception to the supposed universal SVO → initial complementizer”.

¹⁸ Williams’ (1982) original proposal was meant to rule out in English cases like **[a proud of his children] man*, which is “unacceptable because the pronominal modifier (*proud of his children*) does not end in its head (*proud*.” (p.160) [as opposed to the corresponding Dutch case (40)b., which is grammatical]. Other names for the phenomenon are the “recursion restriction” (Emonds1976), the “consistency principle” (Giorgi and Longobardi 1991), the “adjacency requirement” (van Riemsdijk 1998), and the “edge effect” (Haider 2000).

- (40)a. [N [A PP]] (a [man [proud of his children]]) (English)
 b. [[PP A] N] (een [[op zijn vader] trotse] man])
 (Dutch) (Neeleman 1994:233)
 ‘Lit. A of his father proud man’
- c. [N [PP A]] madar-an-e [[be farzand-an-e xod] moftaxar]
 (Persian)
 ‘Lit. mother-PL-LNK [in child-PL-LNK own] proud’
 (from Alexeyenko and Zeijlstra 2021:53 after Zahra Mirrazi, p.c.)
- d. [[A PP] N] [gordiyat [sās svoeto dete]] băsta]
 (Bulgarian) (Iliyana Krapova, p.c.)
 ‘Lit. proud.the with SELF.the child father’
 ‘the father proud of his child’

5. A restrictive theory of word order variation.

In the end, let me sketch how the requirement that only the Head of a projection can move within its projection (by itself or with pied piping) may contribute to build a restrictive theory of (canonical) word order (recall that a restrictive theory is measured in how much it excludes without excluding what is actually found).

Consider the addition of a fifth element, the numeral classifier, to the elements demonstrative, numeral, adjective and noun.

Factorial 5 (demonstrative, numeral, numeral classifier, adjective and noun) is $1 \times 2 \times 3 \times 4 \times 5 = 120$ possible combinations. But if only 14 orders of demonstrative, numeral, adjective and noun are possible (as we saw in (29) and (30) above), and we multiply this number by two, due to the possibility for each of the 14 orders to vary according to whether the numeral classifier Head comes to precede or to follow its modifier (the numeral), we get not 120 but just 28 possible orders.

See (41) below, where only two of the 28 expected orders are not (yet) documented, no other order being found distinct from those in (41), as far as I could ascertain. (I refer to Cinque 2023 for reference to the relevant sources for each language mentioned).

- (41)a. Dem Num CLF A N (Mandarin and Cantonese - Sinitic)
 a’ Dem CLF Num A N (Upper Necaxa Totonac - Totonacan)
- b. Dem Num CLF N A (Yao - Hmong-Mien)

- b' Dem CLF Num N A (Nêlêmwa and Zuanga - Oceanic)
- c. Dem N Num CLF A (Lahu - Sino-Tibetan)
- c' Dem N CLF Num A (Hakha Chin - Sino-Tibetan)
- d. N Dem Num CLF A (Stiêng - Mon-Khmer)
- d' N Dem CLF Num A (Kiriwina - Oceanic)
- e. A N Dem Num CLF (Yunnan Bai - Sino-Tibetan)
- e' A N Dem CLF Num(?)**
- f. N A Dem Num CLF (Kayan Lahta - Sino-Tibetan)
- f' N A Dem CLF Num (Awara and West Makian - Papuan)
- g. Dem A N Num CLF (Newari and Dulong - Sino-Tibetan)
- g' Dem A N CLF Num (Mising and Nyishi - Sino-Tibetan)
- h. Dem N A Num CLF (Burmese and Maru - Sino-Tibetan)
- h' Dem N A CLF Num (Apatani - Sino-Tibetan)
- i. N Dem A Num CLF (Nias Selatan – Malayo-Polynesian)
- i' N Dem A CLF Num (Diola-Fogny – Atlantic-Congo)
- l. Num CLF A N Dem (Tojolab'al – Mayan)
- l' CLF Num A N Dem (Q'anjob'al – Mayan)
- m. Num CLF N A Dem (Vietnamese – Austro-Asiatic)
- m' CLF Num N A Dem (Rongga – Malayo-Polynesian)
- n. N Num CLF A Dem (Kele and Lele – Oceanic)
- n' N CLF Num A Dem (Buglere and Teribe – Chibchan)
- o. A N Num CLF Dem (?)**
- o' A N CLF Num Dem (Galo and Mising-Sino-Tibetan)
- p. N A Num CLF Dem (Thai and Lao-Tai-Kadai)
- p' N A CLF Num Dem (Abun – Papuan; Sudest-Oceanic)

The addition of another element, by taking Num to be a complex cardinal numeral (e.g. 'three hundred'), composed of a multiplier ('three') and a base ('hundred'), would yield 720 possible combinations (factorial 6). Yet, if the multiplier and base form a constituent (cf. Kayne 2005: §9, and others), and if only the base can move within its constituent as it is the

Head of that constituent, at most 56 (rather than 720) orders are expected to be attested (the 28 possibilities of (41) multiplied by the two possible orders between base and multiplier in each of the 28 orders). This expectation awaits to be documented.

The factorial numbers stemming from the combinations of n elements (which with 10 elements arrive at over three and a half millions of possible orders if no restrictions are introduced) are drastically reduced (to less than one thousand) if word order variation is confined within each projection, and if only the Head of that projection can move within it in one of the possible ways.

6. Conclusion: the hidden rules of word order variation.

The hidden rules of word order variation to which I have referred in the title can thus be summarized in the following three points:

- (42)a. (Canonical) word order variation is a function of movement, in one of the forms that movement can take place (with or without pied piping).
- b. The Head, and only the Head, of each (sub-)projection (N(P), A(P), V(P), CLF(P), Num(P), etc.) can move within its projection.
- c. Kayne's (1994) Linear Correspondence Axiom, which applies to hierarchies (linearizing higher constituents to the left of lower ones).

REFERENCES

- Afriyie 2014: Afriyie, Juliana. 2014. *Syntagmatic Relations of Noun Modifiers in Akan*. MPhil. Thesis, University of Ghana. http://ugspace.ug.edu.gh/bitstream/123456789/7494/1/Juliana%20Afriyie_%20%20Syntagmatic%20Relations%20of%20Noun%20Modifiers%20in%20Akan_2014.pdf
- Ajibóyè 2005: Ajibóyè, Oládíipò Jacob. 2005. *Topics in Yoruba Nominal Expressions*. Ph.D. Dissertation, University of British Columbia. <https://open.library.ubc.ca/cIRcle/collections/ubctheses/831/items/1.0092961>
- Akrofi Ansah 2014: Akrofi Ansah, Mercy. 2014. The Morphosyntax of the Leteh Simple Noun Phrase. *California Linguistic Notes* 39 https://english.fullerton.edu/_resources/pdfs/CLN_MercyAnsahPAGINATED.pdf
- Alexeyenko and Zeijlstra 2021: Alexeyenko, Sascha and Hedde Zeijlstra. 2021. (Dis)obeying the Head-Final Filter. *Proceedings of the 37th West Coast Conference on Formal Linguistics*. 50 – 58. Somerville, MA: Cascadilla.

- <http://www.lingref.com/cpp/wccfl/37/paper3514.pdf> (ISBN 978-1-57473-477-5)
- Alzaharani 2015: Alzaharani, Salih Jamaan. 2015. *Topics in the Grammar of Zahrani Spoken Arabic*. Ph.D. Dissertation, Newcastle University, Australia. <https://nova.newcastle.edu.au/vital/access/manager/Repository/uon:19763>
- Arka 2008: Arka, I Wayan. 2008. Classifiers in Rongga. *Studies in Philippine Languages and Cultures*. 18: 1 – 17 https://www.sil.org/system/files/reap_data/13/59/13/135913778944838096119610787285170940952/1_Arka.pdf (ISSN 0119-6456)
- Artiagoitia 2006: Artiagoitia, Xabier. 2006. Basque adjectives and the functional structure of the noun phrase. Ms., University of the Basque Country. <https://artxiker.ccsd.cnrs.fr/file/index/docid/87305/filename/adjective-heads.pdf>
- Bayırlı 2018: Bayırlı, İsa Kerem. 2018. Does Turkish have adjective ordering restrictions? *IULC Working Papers* 18 (2): 1 – 26 <https://scholarworks.iu.edu/journals/index.php/iulcwp/article/view/26051> (ISSN 1524-2110)
- Bell 1977: Bell, F. L. S. 1977. *Tanga-English, English-Tanga Dictionary* (Oceania Linguistic Monographs, 21). Sidney: University of Sydney. <https://archive.org/details/tangaenglishengl0000bell>
- Boisson 1981: Boisson, Claude Pierre. 1981. Hiérarchie universelle des spécifications de temps, de lieu, et de manière. *Confluents* (Centre d'études Anglaises et Nord-américaines, Université Lyon 2) 7 (2): 69 – 126.
- Bunn 1974: Bunn, Gordon. 1974. Golin grammar. *Workpapers in Papua New Guinea languages* 5. Ukarumpa: Summer Institute of Linguistics. <https://www.sil.org/resources/archives/23729>
- Chuluu 1994: Chuluu, Üjiyediin. 1994. Introduction, Grammar, and Sample Sentences for Monguor. *Sino-Platonic Papers* (Department of East Asian Languages and Civilizations, University of Pennsylvania) 57: 1 – 31 http://sino-platonic.org/complete/spp057_monguor_language.pdf
- Cinque 1996: Cinque, Guglielmo. 1996. The antisymmetric programme: theoretical and typological implications. *Journal of Linguistics* 32:447-464 (ISSN 0022-2267)
- Cinque 1999: Cinque, Guglielmo. 1999. *Adverbs and Functional Heads. A cross-linguistic perspective*. New York: Oxford University Press. (ISBN 9780195115277)
- Cinque 2005: Cinque, Guglielmo. 2005. Deriving Greenberg's Universal 20 and Its Exceptions. *Linguistic Inquiry* 36: 315 – 332 (ISSN: 0024-3892) <https://iris.unive.it/handle/10278/30426>
- Cinque 2006: Cinque, Guglielmo. 2006. Complement and Adverbial PPs: Implications for Clause Structure. In G. Cinque *Restructuring and Functional Heads*. 145 – 166. New York: Oxford University Press. (ISBN 9780195179545)

- Cinque 2023: Cinque, Guglielmo. 2023. *On Linearization. Toward a Restrictive Theory*. Cambridge, MA: MIT Press. <https://direct.mit.edu/books/book/5553/On-LinearizationToward-a-Restrictive-Theory> (ISBN 978-026-254-495-5).
- Cinque forthcoming: Cinque, Guglielmo. (forthcoming) *Again on the Order of Demonstrative, Numeral, Adjective, and Noun*.
- Conklin 1981: Conklin, Nancy Faires. 1981. *The Semantics and Syntax of Numeral Classification in Tai and Austronesian*. Ph.D. Dissertation, The University of Michigan.
- Danti 2007: Danti, Alexis L. 2007. The Kasem Adjective Phrase Structure. In M. E. Kropp Dakubu, G. Akanlig-Pare, E. K. Osam and K. K. Saah, eds., *Studies in the Languages of the Volta Basin 4*. 116 – 126. Legon: Linguistics Department, University of Ghana.
- Davies 2020: Davies, Imogen 2020. *The use of 'as' as a post-adjectival intensifier in British English*. M.A. Thesis, University of Cambridge. https://lagb.org.uk/resources/Documents/Davies_Diss.pdf
- Dixon 1982: Dixon, R. M. W. 1982. *Where have all the adjectives gone? And other essays in semantics and syntax*. Berlin: Mouton. (ISBN: 978-902-793-309-6)
- Dol 1999: Dol, Philomena Hedwig. 1999. *A grammar of Maybrat: a language of the Bird's head, Irian Jaya, Indonesia*. Rijksuniversiteit te Leiden.
- Dryer 1992: Dryer, Matthew S. 1992. The Greenbergian word order correlations. *Language* 68: 81 – 138 (ISSN 00978507) <http://www.acsu.buffalo.edu/~dryer/DryerGreenbergian.pdf>
- Dryer 2018: Dryer, Matthew S. 2018. On the Order of Demonstrative, Numeral, Adjective, and Noun. *Language* 94 (4): 798 – 833 (ISSN 00978507)
- Dunn and Peck 1988: Dunn, Phyllis and Charles Peck. 1988. Noun Phrases in Tatana'. In C. Peck, ed., *Borneo Language Studies I: Sabah Syntax Papers*. 206-227. Dallas: Summer Institute of Linguistics.
- Emonds 1976: Emonds, Joseph. 1976. *A Transformational Approach to English Syntax: Root, structure preserving and local transformations*. New York: Academic Press. (ISBN-10 0122385500)
- Evans 2022: Evans, Jonathan P. 2022. Classifiers before numerals. Origin of an atypical morpheme order. *Linguistics of the Tibeto-Burman Area* 45: 1 – 21 (ISSN: 0731-3500) https://www.academia.edu/56600295/CLASSIFIERS_BEFORE_NUMERALS_ORIGIN_OF_AN_ATYPICAL_MORPHEME_ORDER1?auto=download&email_work_card=download-paper
- Flanagan 2014: Flanagan, Paul James. 2014. *A Cross-Linguistic Investigation of the Order of Attributive Adjectives*. Ph.D. Dissertation, Edge Hill University. https://research.edgehill.ac.uk/ws/portalfiles/portal/20511511/Flanagan_Paul_Thesis_Input_Final_2014_03.pdf
- Frawley 1992: Frawley, William. 1992. *Linguistic semantics*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum. (ISBN 9780805810752)

- Fu 1997: Fu, Maoji. 1997. A descriptive grammar of Lolo. *Linguistics of the Tibeto-Burman Area* 20 (1): 1 – 242. (ISSN: 0731-3500)
- Giorgi and Longobardi 1991: Giorgi, Alessandra and Giuseppe Longobardi. 1991. *The Syntax of Noun Phrases*. Cambridge: Cambridge University Press. (ISBN: 9780521379021)
- Greenberg 1963: Greenberg, Joseph H. 1963. Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. In *Universals of language*, ed., J.Greenberg, 73 – 113. Cambridge (Mass.): MIT Press. (ISBN 9780262570084)
- Greenberg 1975: Greenberg, Joseph H. 1975. Dynamic aspects of word order in the numeral classifier. In C. N. Li, ed., *Word Order and Word Order Change*. 28 – 45. Austin: University of Texas Press. (ISBN 0292790023)
- Grunow-Hårsta 2008: Grunow-Hårsta, Karen A. 2008. *A Descriptive Grammar of Two Magar Dialects of Nepal: Tanahu and Syangja Magar. Vol. I*. Ph.D. Dissertation, University of Wisconsin-Milwaukee.
- Guirardello 1999: Guirardello, Raquel. 1999. *A reference grammar of Trumai*. Ph.D. Dissertation, University of Houston.
- Hagège 1970: Hagège, Claude. 1970. *La langue Mbum de Nganha (Cameroun)*. *Phonologie-Grammaire II*. Paris: SELAF.
- Haider 2000: Haider, Hubert. 2000. OV is more basic than VO. In P.Svenonius, ed., *Derivation of VO and OV*. 45 – 67. Amsterdam: Benjamins. (ISBN 9789027227522)
- Head 1976: Head, June. 1976. *A grammar of Umbu-Ungu*. Ukarumpa: Summer Institute of Linguistics. <https://pnglanguages.sil.org/resources/archives/42774>
- Hemmilä and Luoma 1987: Hemmilä, Ritva and Pirkko Luoma. 1987. *Urim Grammar*. Ukarumpa: Summer Institute of Linguistics. <https://www.sil.org/resources/archives/31244>
- Hetzron 1978: Hetzron, Robert. 1978. On the Relative Order of Adjectives. In H. Seiler, ed., *Language Universals*. 165 – 184. Tübingen, Gunter Narr Verlag. (ISBN-10 3878081111)
- Hewitt 1989: Hewitt, George. (in collaboration with Z. K. Khibia). 1989. *Abkhaz*. London: Routledge.
- Hinterhölzl 2001: Hinterhölzl, Roland. 2001. Event-related Adjuncts and the OV/VO Distinction. In *Proceedings of the 20th West Coast Conference on Formal Linguistics*. 276–289. Somerville, Mass.: Cascadilla Press. (ISBN 978-1-57473-143-9)
- Holmberg 2000: Holmberg, Anders. 2000. Deriving OV order in Finnish. In P.Svenonius, ed. *Derivation of VO and OV*. 123 – 152. Amsterdam: Benjamins. (ISBN 9789027227522)
- Ishizuka 2008: Ishizuka, Tomoko. 2008. Deriving the order of constituents in the Javanese DP. Ms., University of California, Los Angeles. <http://ling.auf.net/lingBuzz/000769>

- Jones 1970: Jones, Robert B. 1970. Classifier constructions in Southeast Asia. *Journal of the American Oriental Society* 90:1 – 12 (ISSN 00030279)
- Kayne 1974: Kayne, Richard S. 1994. *The Antisymmetry of Syntax*. Cambridge, MA: MIT Press. (ISBN 9780262611077)
- Kayne 2005: Kayne, Richard S. 2005. Some notes on comparative syntax, with special reference to English and French. In G. Cinque and R. Kayne, eds., *Oxford Handbook of Comparative Syntax*. 3 – 69. New York: Oxford University Press. (ISBN: 9780195136517)
- Kayne 2008: Kayne, Richard S. 2008. Some Preliminary Comparative Remarks on French and Italian Definite Articles. In R. Freidin, C. P. Otero, and M. L. Zubizarreta, eds., *Foundational Issues in Linguistic Theory: Essays in Honor of Jean-Roger Vergnaud*. 291 – 321. Cambridge, Mass.: MIT Press (reprinted in 2010 in R.S.K. *Comparison and Contrasts*. 3 – 28. New York: Oxford University Press). <https://as.nyu.edu/content/dam/nyu-as/linguistics/documents/kayne-publications/Kayne1004DefiniteArticles.pdf> (ISBN 978-026-206-278-7)
- Kroeker 2001: Kroeker, Menno. 2001. A Descriptive Grammar of Nambikuara. *International Journal of American Linguistics* 67: 1 – 87 (ISBN 0020-7071)
- Loving 1973: Loving, Richard. 1973. An Outline of Awa Grammatical Structures. In H. McKaughan, ed., *The Languages of the Eastern Family of the East New Guinea Highland Stock. Vol.1*. 65 – 87. Seattle: University of Washington Press. (ISBN-10 029595132X)
- Lu and Wen 2002: Lu, Bingfu and Zhisheng (Edward) Wen. 2022. Short-term and working memory capacity and the language device: Chunking and parsing complexity. In J. Schwieter and Z. Wen, eds., *The Cambridge Handbook of Working Memory and Language*. 393 – 18. Cambridge: Cambridge University Press. (ISBN 9781108955638)
- Lynch 1998: Lynch, John. 1998. *Pacific Languages. An Introduction*. Honolulu: University of Hawai'i Press. (ISBN 9780824842581)
- Makhashen, Shuib and Lah 2008: Makhashen, Kaled Awad, Munir Shuib and Salasiah Che Lah. 2008. The noun phrase structure in Soqotri. Paper presented at the International Conference on Moribund Languages and Cultures, 14 – 16, October 2008. Kuala Lumpur, University of Malaysia. Ms., University Saine Malaysia.
- Martin 1969: Martin, James E. 1969. Semantic Determinants of Preferred Adjective Order. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 8: 697-704 (ISSN: 0022-5371)
- McBride and McBride 1973: McBride, Sam and Nancy McBride. 1973. *Notes on the Essential Features of the Gimi Language, Eastern Highlands*. Ukarumpa: Summer Institute of Linguistics. <https://www.sil.org/resources/archives/58630>

- McElhanon 1972: McElhanon, Kenneth A. 1972. *Selepet grammar, part I: From root to phrase*. Canberra: Pacific Linguistics. <https://www.sil.org/resources/archives/22828> (ISBN 0 85883 086 8)
- Morey 2005: Morey, Stephen D. 2005. *The Tai Languages of Assam - a grammar and text*. Canberra: Pacific Linguistics (Australian National University). (ISBN-10 0858835495)
- Payne 2020: Payne, Doris L. 2020. Robust argument phrases (DPs) but unruly NPs in Maa. In T. Ono and S. A. Thompson, eds., *The 'Noun Phrase' across Languages. An emergent unit in interaction*. 329-362. Amsterdam: Benjamins. (ISBN 9789027261519)
- Pearson 2000: Pearson, Matthew. 2000. Two types of VO languages. In *The Derivation of VO and OV*, ed. P. Svenonius. 327 – 363. Amsterdam: Benjamins. (ISBN 9789027227522)
- Plank 2003: Plank, Frans. 2003. Noun Phrase Structure: An und für sich, in time and space. In F. Plank, ed., *Noun Phrase Structure in the Languages of Europe*. 3–33. Berlin: Mouton de Gruyter. (ISBN 9783110157482)
- Rackowski and Travis 2000: Rackowski, Andrea and Lisa Travis. 2000. V-initial Languages: X or XP Movement and Adverbial Placement. In *The Syntax of Verb Initial Languages*, eds. A. Carnie and E. Guilfoyle. 117 – 141. New York: Oxford University Press. (ISBN 9780195132229)
- Riemsdijk 1998: Riemsdijk, Henk van. 1998. Head Movement and Adjacency. *Natural Language and Linguistic Theory* 16: 633 – 678 (ISSN 0167-806X)
- Schweikert 2005: Schweikert, Walter. 2005. *The Order of Prepositional Phrases in the Structure of the Clause*. Amsterdam: Benjamins. (ISBN 9789027228079)
- Scontras, Degen and Goodman 2017: Scontras, Gregory, Judith Degen, and Noah D. Goodman. 2017. Subjectivity predicts adjective ordering preferences. *Open mind: discoveries in cognitive science*. 1: 53 – 66 https://alpslab.stanford.edu/papers/2017_ScontrasDegenGoodman.pdf (ISSN 2470-2986)
- Scott 2002: Scott, Gary-John. 2002. Stacked adjectival modification and the structure of nominal phrases. In G. Cinque, ed., *Functional structure in DP and IP*. 91 – 120. Oxford: Oxford University Press. (ISBN 9780195148800)
- Sheehan, Biberauer, Roberts, Holmberg 2017: Sheehan, Michelle, Theresa Biberauer, Ian Roberts, Anders Holmberg. 2017. *The Final-Over-Final Condition: A Syntactic Universal*. Cambridge, MA: MIT Press. (ISBN 9780262534161)
- So-Hartmann 2009: So-Hartmann, Helga. 2009. *A Descriptive Grammar of Daai Chin*. Berkeley: University of California (STEDT Monograph 7). https://stedt.berkeley.edu/pubs_and_prods/STEDT_Monograph7_Daai-Chin.pdf (ISBN 0-944613-46-2)
- Stapert 2013: Stapert, Eugénie. 2013. *Contact-Induced Change in Dolgan: An Investigation into the Role of Linguistic Data for the Reconstruction of a People's (Pre)History*. Ph.D. Dissertation, Rijkuniversiteit te Leiden. https://www.lotpublications.nl/Documents/336_fulltext.pdf

- Syed 2015: Syed, Saurov. 2015. Focus-movement within the DP: Bangla as a novel case. In U.Steindl, et al., eds. *Proceedings of the 32nd West Coast Conference on Formal Linguistics*. 332 – 341. Somerville, MA: Cascadilla. (ISBN 978-1-57473-466-9)
- Van Engelenhoven and Williams-van Klinken 2005: Van Engelenhoven, Aone, and Catharina Williams-van Klinken. 2005. Tetun and Leti. In S. Adelaar and N. Himmelmann, eds., *The Austronesian languages of Asia and Madagascar*. 735 – 768. London: Routledge. (ISBN 0-7007-1286-0)
- Yarapea 2006: Yarapea, Apoi Mason. 2006. *Morphosyntax of Kewapi*. Ph.D. Dissertation, The Australian National University. <https://digitalcollections.anu.edu.au/handle/1885/13226>
- Zhang 2015: Zhang, Niina Ning. 2015. Nominal-internal phrasal movement in Mandarin Chinese. *The Linguistic Review* 32 (2): 375 – 425 (ISSN 1613-3676)

Prof. Guglielmo Cinque

Ca' Foscari University

Venice, Italy

E-mail: cinque@unive.it

Ваня ЗИДАРОВА

(Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“)

КЛАСИФИКАЦИЯ И ВАРИАНТНОСТ НА УСТОЙЧИВИТЕ СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Резюме. Устойчивите словосъчетания са голяма, специфична и разнообразна група езикови единици. Това ги прави сериозно теоретично и лексикографско предизвикателство. В статията се прави преглед на досегашните класификации и се предлага нов модел, при който се разграничават ядро и периферия. Разглеждат се и проявите на структурна вариантност в две насоки: в езика и при речева реализация. Наблюденията се базират на корпуса в един от фразеологичните речници.

Ключови думи: устойчиво словосъчетание, фразеологизъм, класификация, вариантност

Vanya ZIDAROVA

(Paisii Hilendarski University of Plovdiv)

CLASSIFICATION AND VARIATION OF FIXED EXPRESSIONS IN BULGARIAN

Abstract. Fixed expressions comprise a large, specific and diverse group of linguistic units which makes them a serious theoretical and lexicographical challenge. This article offers a review of the existing classifications. There is also a new model proposed – one which distinguishes between a core and a periphery. Manifestations of structural variability are also considered in two directions: in language and in speech. The observations are based on the corpus in one of the Bulgarian phraseological dictionaries.

Keywords: fixed expressions, phraseme, classification, variation

Устойчивите словосъчетания представляват голяма и доста разнообразна по структура група, която е важна част от разговорната реч

на първо място. Въпреки своята популярност и сравнително ясната концепция за природата на тези словосъчетания те все още не са ясно очертани като обем и разновидности.

В българската лингвистика вече съществува значително количество изследвания в областта на фразеологията, но все още има редица спорни възгледи и територии, отнасящи се преди всичко до семантичните особености на устойчивите словосъчетания, до тяхната класификация и оттам – до обема на самото понятие „устойчиво словосъчетание“. Класификацията на устойчивите словосъчетания до голяма степен зависи от възгледа на автора по отношение на обема от словосъчетания, приемани за устойчиви, и от разбирането за същността на фразеологичната единица. Съществуват гранични или спорни по същността си устойчиви словосъчетания, които е трудно да бъдат локализиращи и/или приобщени в състава на българския фразеологичен фонд. Единство съществува само що се отнася до схващането, че устойчивите словосъчетания са езикови единици (подобно на лексемите) и имат номинативна (макар и специфична по отношение на номинативната функция при лексемите) функция. Това са социално утвърдени и приложими единици, които не се създават по индивидуален път, а се възпроизвеждат в готов вид, тъй като са част от колективния езиков запас. Както показва самото наименование, това са: 1) словосъчетания, т.е. имат разделна лексикална структура и включват повече от една лексема; 2) връзката между лексикалните единици е устойчива и възпроизводима. Семантиката на тези словосъчетания обаче е доста разнообразна по своята същност, което изисква при евентуална класификация да се вземе предвид и семантичният критерий – (не)задължителна образност и съответно конотация във фразеологичното значение. Ако приемем за определящ единствено критерия „устойчивост и възпроизводимост на словосъчетанието“, в обема на устойчивите словосъчетания ще се окажат различни видове словосъчетания, като разликата между някои от тях е твърде съществена. При едно широко разбиране на понятието „устойчиво словосъчетание“ в обема му ще влязат всички изрази с разделна, но възпроизводима структура. При по-тясно разбиране на понятието, когато се вземе предвид и наличието/отсъствието на образно преосмисляне, обемът очаквано ще се стесни. Ст. Калдиева-Захаријева разглежда признака „устойчивост“ като комплексен феномен, който се изразява чрез три важни стойности: цялостна обвързаност (независимо от степента на споеност), употреба в готов вид като единна цялост, исторически утвърдено присъствие в езика (Калдиева-

Захариева / Kaldieva-Zaharieva 2013: 31). Съгласни сме, че единството на тези три характеристики обединява различните типове устойчиви словосъчетания, чиято класификация и интерпретация обаче варира при различните изследователи. В българската фразеология преобладава тясното схващане за същността на устойчивите словосъчетания, при което значителни групи устойчиви словосъчетания не се включват в понятието „фразеологизъм“ и съответно не се смятат за предмет на фразеологията. За разграничител между същинските фразеологизми и спорните откъм принадлежност други устойчиви словосъчетания Ст. Калдиева-Захариева приема следните признаци, присъщи единствено на фразеологизмите: фразеологично значение (имплициращо оценъчност, експресия, познание), образност и номинативна функция от втори ранг, обединяваща номинация и конотация (Калдиева-Захариева/ Kaldieva-Zaharieva 2013: 32). Имайки предвид тези признаци, авторката основателно изключва от обема на фразеологията сложни съюзи, предлози и частици, чиято устойчивост не е съпроводена от образност.

В първото монографично изследване на устойчивите словосъчетания К. Ничева определено предпочита широкото схващане на понятието „устойчиво словосъчетание“, като вмести в обема му изключително разнообразни по природа изрази (Ничева / Nicheva 1987: 20 – 36). Класифицирайки видовете устойчиви словосъчетания с оглед на това дали те могат да бъдат определени като фразеологизми, или не, авторката обособява три основни групи изрази, излизащи от обема на понятието „фразеологизъм“:

1) устойчиви словесни комплекси, към които се отнасят описателни словосъчетания (перифрази) без семантична трансформация (*превъртам ключа = заключвам, отивам на дъното = потъвам, давам съвет = съветвам, вземам решение = решавам*), някои устойчиви сравнения¹, предложно-именни съчетания (*на вятъра, до шия*),

¹ Възгледите на К. Ничева са доста колебливи по отношение на устойчивите сравнения. Тя не ги приема като определен тип устойчиви словосъчетания, а внася диференциация сред тях, която според нас не е необходима. Например не приема за фразеологизирани сравненията, при които признакът е органично, обективно присъщ на обекта и съответно не е налице семантична образност (*бял като сняг, черен като въглен*). Ако има семантична трансформация, субективно приписване на признак, степента на фразеологизираност може да бъде по-ниска (*лъжа като циганин, ям като ламя*) или по-висока (*бял като на тенджерата дъното, сит като просяк*). При ироничните сравнения експресивността произтича от антонимното отношение *бял – черен, сит – гладен*.

сложни предлози и съюзи, съставни названия и термини (*майски бръмбар, адамова ябълка, момина сълза, плачеца върба*)², фразеосхеми (*град като град, от хубав по-хубав, срам не срам*);

2) устойчиви фрази със затворена структура (*вятър и мъгла, загубена работа, горе главата*);

3) фразеологизми от преходен тип, които заемат междинно положение между поговорките (въпреки че често имат структура на изречение) и фразеологизмите. Например: *плаши Пейо кокошките; ела, Вълчо, изяж ме; облякъл се Илия – пак в тия*. Преходен характер имат и същинските пословици и поговорки³ (*два остри камъка брашно не мелят, гладна мечка хоро не играе*), крилатите фрази (*буря в чаша вода, целта оправдава средствата, жребият е хвърлен*), цитатите и заглавията, добили общоизвестност (*мамино детенце, тежка е царската корона, мила родна картинка, изгубена Станка*). Обособяването на този „преходен тип“ е дело на К. Ничева и към тях тя отнася изрази, които заемат междинно положение и клонят към фразеологизация. Характерна особеност на този преходен тип според К. Ничева е семантизирането им с помощта на изрази от типа „употребява се, казва се когато, като...“.

Посочените дотук три основни групи устойчиви словосъчетания К. Ничева изключва от състава на същинските фразеологизми. Въпреки своята устойчивост и възпроизводимост тези изрази не се приемат за фразеологизми – мнение, което и ние споделяме, въпреки, че имаме някои съмнения относно природата на устойчивите сравнения и поговорките. За нас устойчивите сравнения и поговорките стоят много близо до фразеологизмите, тъй като споделят най-съществения белег на фразеологизмите – образна експресивност. Смятаме, че отношението „устойчиво словосъчетание“ – „фразеологизъм“ е йерархично от родово-видов порядък. Всички фразеологизми са устойчиви словосъчетания, но не всички устойчиви словосъче-

² Образността при тях е почти напълно избледняла и при тях доминира неутралната номинативна функция.

³ Отношението на пословиците и поговорките към фразеологичния фонд е дискусивно до днес. Те биват включвани или изключвани спрямо групата на фразеологизмите в зависимост от становището на конкретния автор. Най-често се изтъква, че тези изрази, принадлежащи по принцип на фолклора, имат структура на завършено изречение и съдържат някаква поука, което ги отдалечава от същинските фразеологизми. Това, което ги сближава, е наличието на образност.

тания са фразеологизми. С други думи – фразеологизмите са вид устойчиво словосъчетание. В зависимост от по-тясното или по-широкото разбиране за науката фразеология тя може да се определи като наука за устойчивите словосъчетания или като наука за фразеологизмите. Българската фразеология прилага по-скоро тясното схващане за предмета на фразеологията, оставяйки извън обема на науката разнообразни по тип устойчиви словосъчетания. Този подход е приемлив, защото позволява да се концентрира вниманието върху сравнително обозрим кръг езикови единици, обединени от общи свойства.

В най-новото изследване върху българската фразеология Ст. Калдиева-Захариева също класифицира устойчивите словосъчетания с оглед на принадлежността им към фразеологията (Калдиева-Захариева / Kaldieva-Zaharieva 2013: 33 – 52). Извън рамките на фразеологизмите авторката поставя следните устойчиви словосъчетания:

1) сложни названия и термини, при които липсва образност или е напълно заличена (*морска сол, лунно затъмнение, научен съвет, попова лъжичка, детска градина*)⁴;

2) пословици и поговорки (паремии). Те са фолклорен жанр и съответно обособена категория изрази със специфични характеристики, невинаги съвпадащи с тези на фразеологизмите (изреченска структура, логическо съждение, наличие на поука или съвет в семантиката). Например: *който не работи, не трябва да яде, бий желязото, докато е горещо, два остри камъка брашно не мелят*. Поради ясно изразената им експресивност обаче те могат да заемат преходно положение и да преминават понякога в групата на фразеологизмите;

3) крилати фрази (*жребият е хвърлен, след нас и потоп*), които авторката поставя на границата между паремииите и колокациите⁵. И при тях, както при паремииите, е възможна фразеологизация в разволя им (*минавам Рубикон*);

4) благословии, пожелания, клетви (*златни ти уста, Бог да те поживи, да спи зло под камък, босилек да ти занесат*), които имат

⁴ Примерите са на авторката във всички разглеждани групи устойчиви словосъчетания.

⁵ За термина „колокация“ виж по-нататък.

старинен фолклорен характер⁶. Повече или по-малко, те съдържат метафоричност в семантиката си и както и при други групи устойчиви словосъчетания е възможно да настъпи фразеологизация. Според наблюденията на Л. Крумова-Цветкова метафоричността е по-широко застъпена при клетвите, при които отрицателната оценъчност намира израз в ярки образи (Крумова-Цветкова / Krumova-Tsvetkova 2010: 129);

5) устойчиви сравнения (*твърд като камък, ясно като бял ден, кротък като агне, мъж като скала*), които са изключително голяма и разнообразна група устойчиви словосъчетания. Те са специфични по структура устойчиви словосъчетания, които могат да се разглеждат като преходна група или като самостоятелен обект на специфични изследвания (Кювлиева-Мишайкова / Kyuvlieva-Mishaykova 1986a). Безспорно устойчивите сравнения притежават всички черти, присъщи на фразеологизмите – разделна оформеност, образно-експресивен характер, устойчив лексикален състав, и при едно по-широко схващане за предмета на фразеологията биха били включени във фразеологичния фонд. Дори и при едно по-тясно разбиране за фразеологизмите някои устойчиви сравнения показват очевидни признаци на фразеологизация. Според В. Кювлиева-Мишайкова това са тези устойчиви сравнения, при които първоначалната ограничена съчетаемост е преодоляна и семантичното поле е разширено (*стоя, слушам, ходя, оставам* като попарен; *говоря, ям, викам, работя* като разпран);

6) колокации, които са нова група устойчиви словосъчетания, въведена от Ст. Калдиева-Захариева, заети като термин от англоезичната и френската лингвистика. Обяснявайки термина, Ст. Калдиева-Захариева го тълкува по следния начин: „...думи, свързани по „съседство“ на разположение, изразяващи минимален свързан текст, които са получили в резултат на честа употреба трайна връзка помежду си и възпроизводимост в речта“ (Калдиева-Захариева / Kaldieva-Zaharieva 2013: 48). Като колокации се разглеждат устойчиви словосъчетания, които в по-ранни изследвания са били отделни групи. Такива са: устойчиви словосъчетания, при които само единият компонент е подложен на семантична трансформация (*мечешка услуга, висок гост, люта зима, дълбока тишина*), перифрази на глаголи (*вземам решение* – реша-

⁶ Подробен и задълбочен анализ на този жанр е направен в изследването на Л. Крумова-Цветкова „Българските благословии, пожелания и клетви – част от националната самобитност и културното наследство“ (2010).

вам, *давам съвет* – съветвам, *вдигам въстание* – въставам), съкратени сравнения (*очи-череша, планина човек*), речеви клишета (*моля за извинение, моля за разрешение, на добър час, за много години*). Както се вижда, в групата на колокациите се поместват доста разнородни по характер словосъчетания. Според нас обединяването им в обща група не е напълно основателно, тъй като те са видимо твърде различни по характер. Например при някои има частична метафоризация, при други има лексикален еквивалент, при трети – исторически установен модел.

Сравнението на двете класификации – на К. Ничева и на Ст. Калдиева-Захаријева, показва, че между вижданията на двете авторки има както сходни позиции (обособяване на едни и същи групи словосъчетания), така и различия. Най-очевидното различие е в отделянето на група „*преходни словосъчетания*“ (К. Ничева) и „*колокации*“ (Ст. Калдиева-Захаријева). Общото е, че и двете авторки допускат възможност за фразеологизация на словосъчетания, които към момента са извън състава на фразеологизмите.

Споделяйки характерното за българската фразеология тясно схващане за същността на тези езикови единици, ние приемаме, че обект на фразеологията са само фразеологичните единици (фраземи, фразеологизми). Останалите устойчиви словосъчетания имат собствена специфика, не споделят всички признаци, присъщи на фраземи-те, поради което трябва да бъдат обособени и евентуално да бъдат обект на отделни научни изследвания, както е направено по отношение на групите устойчиви сравнения, поговорки и пословици, пожелания, благословии и клетви. При структурирането на групата „*устойчиви словосъчетания*“ смятаме за подходящо тази група да се представи като поле съответно с ядро и периферия. Приемаме, че ядро на полето са фразеологизмите, които дефинираме по следния начин: фразеологизмът представлява социално осъзната и възпроизводима в речта езикова единица с разделно оформена структура, устойчива синтактична връзка, относително постоянен лексикален състав и цялостна семантика, съчетаваща номинация и задължителна конотация. Например: *от кол и въже, през просото, с две леви ръце, девета дупка на кавала; от дъжд на вятър; крия си главата в пясък; под път и над път; цепен косъма на две; свиря първа цигулка; вкарвам си автогол; на час по лъжичка; клетя си краката*. Експресивно преосмислената семантика приемаме за задължителен и най-съществен признак по отношение на словосъчетания, определяни като фразеологизми. В периферията поставяме онези устойчиви сло-

восъчетания, по отношение на които не са изпълнени всички от посочените в дефиницията езикови характеристики и най-вече семантичната трансформация. Те съответно не следва да се разглеждат като фразеологизми. Периферията се формира от следните видове устойчиви словосъчетания:

- ✓ Описателни названия (съставни думи, съставни термини), които се отличават с липса на образност или с частична образност (*черна дъска, нощна лампа, вземам решение, вземам участие, имам намерение, пускат тока, вдигам масата, вдигам телефона, пускам телевизора, мечешка услуга, меден месец*). В тази група словосъчетания е налице устойчив синтактичен модел, разделна лексикална структура, но в семантично отношение доминира първичната номинативна функция, а образността е силно избледняла. Границата между словосъчетанията, определяни като съставни думи (*нощна лампа, кабелна телевизия, помощен персонал, черна дъска, маршрутно такси, момина сълза, натриев хлорид, захарна болест*) и като описателни названия (*давам си сметка, развалям пари, ям бой, златна среда*), е изключително тънка и е почти невъзможно да се отнесе категорично даден израз към едната от двете групи;
- ✓ Устойчиви сравнения, които стоят най-близо до фразеологичното ядро (*хитър като лисица, седя като на тръни, повтаря като папагал, катери се като коза, студен като лед, спя като заклан*). Въпреки че в тях една от думите не е преосмислена (*хитър, седя, повтарям, студен, спя, катеря се*), като цяло устойчивите сравнения се отличават с ярко изразена експресивност, дължаща се на образа, заложен при тяхната номинация. Образността на устойчивите сравнения произтича от прехвърлянето на даден признак от един денотат върху друг. В някои случаи образността е доста очевидно мотивирана (*бял като сняг, черен като въглен, червен като домат*), но има и такива сравнения, при които образността се отличава с подчертана експресивност и оригиналност (*точат се като народна песен, обичат се като куче и котка, прилича му като на свинче звънче, навързани като свински черва*);
- ✓ Фразеосхеми, които са особено специфичен вид устойчиви словосъчетания, тъй като при тях устойчивост се наблюдава само по отношение на синтактичната конструкция, но не и

по отношение на лексикалния състав (*от хубав по-хубав, от нов по-нов; ученото си е учено, новото си е ново; къщата му къща, работата му работа; хубав не, ами хубав; кино, та кино, море, та море*);

- ✓ Фрази от речевия етикет, при които всъщност липсва образност, но те са се наложили като устойчиви конструкции в исторически и културен план (*добър вечер, лека нощ, на добър час, за много години, честит празник, живот и здраве*);
- ✓ Пожелания, благословии и клетви (*бял ден да не види, да пукне дано, голям да порасне, да е жив и здрав*). Това са исторически утвърдени словосъчетания, чиято ономаσιологична същност е доста прозрачна, но въпреки това те се употребяват като компактни единици;
- ✓ Поговорки и пословици, които (наред с устойчивите сравнения) формират групата на може би най-спорните устойчиви словосъчетания, тъй като, от една страна, представляват специфична в структурно и семантично отношение група, но от друга страна, притежават присъщата на фразеологизмите образност и експресивност. Конкретно поговорките и пословиците например имат структура на изречение и семантика от типа на съждение, която е свързана с определен тип ситуация и поука от нея (*насила хубост не става; една лястовичка пролет не прави; от всяко дърво свирка не става; кучетата си лаят, керванът си върви; всяка жаба да си знае гъола*);
- ✓ Цитати и крилати фрази, които имат относително познат произход, получили са социална известност и биват включвани в контекст и ситуация, различни от оригиналните (*мила родна картинка; има нещо гнило в Дания; орел, рак и цука; целта оправдава средствата, минавам Рубикон, жребият е хвърлен*). Характерно за тази група е, че фразите или имат конкретен автор, или са родени в конкретна историческа ситуация, но впоследствие са се откъснали от първоначалния контекст (фолклорен, литературнохудожествен, исторически), а авторството им (ако е съществувало) е избледняло и днес тези фрази битуват в колективната говорна практика и се възпроизвеждат като част от общия езиков фонд.

Подобен полеви модел използва и В. Кювлиева, която разграничава *същински фразеологизми*, при които има цялостно преосмисляне на значението, и *периферни фразеологизми*, при които има само частично преосмисляне на значението (Кювлиева / Kyuvlieva: 1986б).

Вторият проблем, на който ще обърнем внимание, е възможността за вариантност при устойчивите словосъчетания, които по подразбиране на тяхната устойчивост не би трябвало да допускат различни варианти на реализация. Все пак, въпреки че устойчивото словосъчетание представлява неразруσιμο единство от форма и значение, а основна негова езикова характеристика е именно установеността, повторемостта на структурния и лексикалния модел, съществува възможност и за вариантност. По тази тема бихме отбелязали студията на Кр. Чолакова „Към въпроса за формата на фразеологичната единица“ (Чолакова/Cholakova 1967) и статията на същата авторка „За някои видоизменения във формалната структура на фразеологичните единици“ (Чолакова/Cholakova 1968). Сериозно внимание на въпроса за вариантността при фразеологизмите отделят и авторките на монографични изследвания К. Ничева (Ничева / Nicheva 1987) и Ст. Калдиева-Захариева (Калдиева-Захариева / Kaldieva-Zaharieva 2013). Разделната структура на устойчивото словосъчетание позволява в структурата му да се вмъкнат или от нея да изпаднат определени лексеми, без това да се отрази на семантиката. Включването в дискурса също води до структурни промени, отнасящи се главно до граматичната адаптация на израза спрямо контекста. Кр. Чолакова и С. Спасова в увода към Фразеологичния речник на българския език говорят за формална вариантност (*като свят – като света*), т.е. замяна на една граматична форма с друга, и за лексикална вариантност, при която бива заменена една лексема с друга, обикновено неин синоним (*седя със скръстени ръце – стоя със скръстени ръце*) (Спасова, Чолакова, Ничева / Spasova, Cholakova / Nicheva 1974 – 1975). В монографията си К. Ничева разграничава „абсолютни варианти“, които са идентични по качество и количество на значенията си, но с разлика в лексикалния състав и словоформите, и „частични варианти“, при които има разлика в броя на значенията и в стилистичната характеристика (Ничева / Nicheva 1987: 143). Наред с това същата авторка различава „формална вариантност“, при която е налице разлика в граматичните форми и която се среща най-често при фразеологизми, включващи глагол, и „лексикална вариантност“, при която се заменя една лексема с неин синоним (Ничева / Nicheva 1987: 145). Ст. Калдиева-Захариева предлага свое виждане за видовете вариантност при фразеологизмите, уместно отбелязвайки, че става дума за своеобразно противоречие: от една страна, фразеологизмът е устойчива, непроменлива единица, а от друга, в плана на изразяване могат да се

осъществяват различни промени. Тези промени са възможни на първо място поради разделната лексикална оформеност на фразеологизма, която позволява замяна на един компонент с друг. Авторката свежда вариантността до три типа: граматична, позиционна и лексикална (Калдиева-Захариева / Kaldieva-Zaharieva 2013: 178 – 180). Граматичната е сравнително ограничена откъм проява, защото Ст. Калдиева-Захариева не приема за такава граматичната адаптация към контекста (например по лице, число, време, вид при глаголите (*хвърлям прах в очите на.../хвърля прах в очите на.../хвърлил прах в очите на...*)), а приема само случаите, в които редуването на форми (предимно именни) е проява на вариантност в езиков план (*оплитам в мрежата си/оплитам в мрежите си*). Според нас всяка вариация във формално отношение (независимо дали се дължи на участие в конкретен контекст, или е езикова вариация) представлява граматична вариантност. Но може да се въведе разграничение по линията речеви варианти (промяна, дължаща се на контекста) и езикови варианти (речникови разновидности на фразеологизма). Лексикалната вариантност у Ст. Калдиева-Захариева се изразява в отнемане (или добавяне) на лексема, като добавеният елемент има факултативен характер (*никнат като гъби <след дъжд>*), или в замяна на една лексема с друга (*падам в ръцете на някого/падам в лапите на някого*). Замяната по принцип включва лексеми, сходни по значение или принадлежащи към едно тематично поле.

Когато разглеждаме формалната страна на фразеологизма, не можем да избегнем т.нар. екзоелементи, които като структурен елемент имат задължителен характер, но като лексикален елемент се реализират под различна форма. Задължително съпровождащи могат да бъдат различни лексеми – съществителни имена, собствени имена, местоимения (*правя нещо до спукване, затягам въжето около шията на някого, правя нещо за четирима, скривам шайбата някому, някой е дялан камък, не цепя басма никому, хвърлям камъни в нечия градина, слагам рога на някого, в нечи уста съм, бия дупката на някого*). Екзоелементи има при фразеологизмите с отворена структура, които се адаптират към условията на речевия акт, за разлика от фразеологизмите със затворена структура, които имат завършен, установен вид и се възпроизвеждат по един и същ начин независимо от контекста (*през просото, от дъжд на вятър, девета дупка на кавала*). Екзоелементите са лексикографско предизвикателство, защото, от една страна, те са продукт на контекстовата употреба, но от друга страна, без тях фразеологизмът няма завърше-

ност. Като екзоелемент се разглежда понякога и *tertium comparationis* (признак на сравняването) в устойчивите сравнения, който е задължително съпровождащ елемент в устойчивото сравнение: *(остър) като четина, (глава) като шиник, (слаб) като щиглец, (вреца) като яре* (Анкова-Ничева / Ankova-Nicheva 1993).

В българската лингвистична литература вариантността се теоретизира като вид структурна трансформация, присъща на фразеологизмите. В широк смисъл тя е разглеждана като всяка промяна във формата на утвърдени фразеологизми – граматична, лексикална, позиционна, количествена, структурна. В по-тесен смисъл се приема само лексикалната вариантност, замяна на един лексикален компонент с друг без промяна в семантиката и образа. Тук ще разгледаме вариантността в структурата (граматична и лексикална) на два типа устойчиви словосъчетания – фразеологизми и устойчиви сравнения. За удобство ще употребяваме родовото (устойчиви словосъчетания) и видовото (фразеологизми) понятие като синоними. От периферията на фразеологичното поле избираме именно устойчивите сравнения, защото те стоят най-близо до фразеологизмите, като споделят основните признаци – образност, устойчив синтактичен строеж, възпроизводимост в речта. Като база за ексцерпция сме използвали „Нов фразеологичен речник на българския език“ (Анкова-Ничева / Ankova-Nicheva 1993). Всъщност този речник към момента не би могъл да се определи като „нов“, защото датира от преди тридесет години. Но по-нов фразеологичен речник не е изготвен, а и по-голямата част от материала е исторически утвърден и в този смисъл е актуален и към днешна дата. К. Анкова-Ничева разграничава и съответно включва в корпуса два вида устойчиви словосъчетания – фразеологизми и т.нар. от авторката „фразеологизми от преходен тип“, които имат структура на изречение и стоят близо до поговорките и пословиците. В речника обаче са включени и поговорки, и устойчиви сравнения, които авторката не отбелязва специално, от което съдим, че тя ги третира като фразеологизми въпреки спорния им характер. Съдържанието на речника включва устойчиви словосъчетания, взети от тълковни речници, двутомния фразеологичен речник, лични архиви, диалектни ресурси, монографични изследвания, фолклорни сборници. В увода към речника К. Анкова-Ничева представя начина, по който са обработени вариантите на устойчивите словосъчетания, като различава съответно следните видове варианти: структурни (*вари го, печи го/вари го, печи го, с ориз тъпчи го, пак е рак*), позиционни (*на брашното еттин, на триците скъп/на*

триците скъп, на брашното евтин), лексикални (*показвам/разкривам истинското си лице*).

Ще продължим с наблюдения над вариантите при фразеологизмите и устойчивите сравнения, представени в речника, като ще обособим два основни вида вариантност – речева и езикова.

В речника поради неговия системно езиков характер не се отбелязва граматичната вариантност, която се проявява при включване на фразеологизма в определен дискурс, изискващ граматическа съгласуваност на глаголните и местоименните лексеми. В речев план устойчивите словосъчетания се променят по граматичните категории род, лице, число (местоименията), време, лице, число (глаголите). Тази граматична адаптация не е същинска вариантност, тъй като не засяга на практика лексикалния състав на ФЕ и фразеологичното значение – *пепел (му, ти, ѝ) на езика, бия (му, ѝ) дузната, падам (паднах) в очите на някого, ще пия (ще пием, тих, тихме) една студена вода, лапам (лапа, лапат) мухи, надувам (надух, наду, надул) гайдата, свиря (свири) втора цигулка*. В езиков и лексикографски план тази вариантност не се отбелязва, поради което, както посочихме по-горе, някои изследователи не я приемат за същинска. Но с оглед на функционирането на фразеологизма в речта граматичните промени не може да не бъдат отбелязани. Специфично е положението по отношение на категорията вид на глагола, която има лексикално-граматичен характер. Видовото редуване е включено в речника като вариант, което подсказва, че аспектиалните форми се приемат за различни езикови единици (*вдигам/вдигна мерника на някого, падам/падна в очите на някого, виждам/видя бели вълци по пладне, пращам/пратя за зелен хайвер, предавам/предам фронта*), *влизам/вляза под кожата на някого*.

Елиптичните варианти също имат речев характер и се реализират при включване на фразеологизма в конкретен речев акт. При утвърдени и разпознаваеми фразеологични единици може да настъпи елипса на част от конструкцията. Това се дължи на стремеж към икономия и когато изразът е добре познат, част от него се изпуска, като се подразбира. Особено характерна е тази елипса при поговорките, които са общоизвестни изречения. *Всичко Мара втасала (само се не сресала), Прав ти път (крива ти пътека), Казали на лисицата (тя на опашката си), Думам ти, дъще (сещай се, снахо), Роди ме, мамо, с късмет (па ме хвърли на смет), Вода газии (жаден ходи)*. Елипса се среща и при някои устойчиви сравнения: *като сардели, като на шегга, като мухи на мед, като изваден от възглавница* (Калдиева-

Захариева / Kaldieva-Zaharieva 2013: 44). Като проява на елипса могат да се разглеждат и примерите, определяни като структурна (количествена) вариантност, от типа *меля като (празна) воденица, по никое (си) време, пада като (зряла) круша*.

В системата на езика фразеологичната вариантност се изразява преди всичко в редуването на лексеми и бива отбелязвана в почти всички дефиниции и изследвания на устойчивите словосъчетания. Редуващите се лексеми най-често са синоними, но са възможни и други редувания.

- ✓ Редуване на книжовен и диалектен вариант (или два книжовни/диалектни варианта) – *армасвам за църноземско юначе/годя се за черноземско юначе; бел като арапин/бел като егюптин; дрънкам като празна воденица (жерка, мелница); захванал от аз, че не изкарал до буки/забрътвил от аз, че не изкарал до буки; захлупвам под връшник (връшина); жълт като каун (типон); бия като котка (мачка) о дирек; мъж искам, днес го искам/мъж сакам, сега го сакам; обичаме се като куче и котка/обичаме се като мачка и поганец; спори ми като на костенурка (желка) през угар;*
- ✓ Редуване на лексеми от общо семантично гнездо (синоними) – *умът (акълът) ми е в краката; аман съм казал (викнал/рекъл); белея се (лъция/светя) като тиган на месечина; вземам (тегля) на буксир; грея (светя) като ясно слънце; дяля се като крастава (шугава) овца от стадото; вадя думите с кука (с ченгел) от устата; залепям се като лепка (репей); излезе на ачик (наяве, на бял свят); изскочи ми (изхвъркна ми, изпари ми се, изфиряса ми) от главата; бия тъпана (барабана); вървя (ходя) като през турски гробища; къща като палат (дворец, сарай); меря (тегля) на своя кантар; наредих се като куче в кола (каруца); шуква ми (изпарява ми се, изскача ми) от главата;*
- ✓ Редуване на лексеми от общо понятийно гнездо – *виж му акъла, па му крой шапка (калпак, капа, гугла); до стотинка (до петак); като патка (пате, гъска) в мъгла; черен гологан (грош) не се губи; кротък като муха (божа кравичка); викам като говедар (овчар, поляк, пъдар); кой те пита бръсне ли се кадията (попът, владиката); не се знае от кой храст (от коя трънка) ще изскочи заек;*

- ✓ Редуване на лексеми от общо словообразователно гнездо – *вдигам (повдигам, свивам) рамене; държа яката (яко); като ударен от гръм (като гръмнат); захвърлям (изхвърлям, хвърлям) на боклука; златни ти ръце (златна ти ръчица); и аз съм от майка роден (и мен ме е майка раждала); лепвам се (залепвам се) като гербова марка; проливам (лея) сълзи; и кучетата (кучките) не ме лаят; като змии в змиярник (змиярница);*
- ✓ Редуване на напълно различни лексеми – *бия вода да пусне мляко/бия вода да пусне масло; болен Божко за кокошка/ болен Тошко за кокошка; виждам бял вълк по пладне/виждам бял бивол по пладне; вързан в устата/вързан в езика; гладя с паче перо/гладя с пауново перо; глупости на търкалета/красавици на търкалета; гракнали на него като на бяла врана/гракнали връз него като връз бял гарван; (дъжд вали, слънце грее) мечка (лисицата, заекът, таралежът) се жени; оплачи се на владиката (на арменския поп); женски Пейо (Дойно, Райно); за една бълха цяла черга (юрган) изгарям; връзвам парата в три възела/една пара в девет възела връзвам; какъвто гостът, такава и чорбата (млинът); калесал съм с червена (жълта) бъклица; псува като хамалин (каруцар); кълна като мащеха (свекърва); кметът (царят) дава, пъдарят не дава; кога върба роди круши (грозде, дренки); лежа като паша (селски чорбаджия); лъв с миша (овча) опашка; гладък (мазен) като таралеж; работата не е заек (сърна) да избяга; само на едно куче не викат Шаро (Караман); търся под дърво и камък/търся под трън и габер.*

Според нас различните лексикални варианти са възникнали или по различно време, или на различно място. Те съществуват паралелно, а не са производни един от друг. Особено често се проявява ролята на диалекта – в различни диалектни ареали се употребяват различни варианти. При устното предаване на устойчиви словосъчетания от фолклорен тип е възможна различна интерпретация при възпроизвеждането. Въпреки че вариантността, макар и посочвана, никога не е изследвана системно, наблюденията ни над материала в „Нов фразеологичен речник“ сочат, че вариантността е доста широко застъпена във фразеологичния фонд. От съдържащите се в лексикографския корпус над 9000 устойчиви словосъчетания почти при половината се

наблюдава някакъв вид вариантност. Най-често промяната засяга глаголи, съществителни имена и прилагателни имена. Въпреки че при различните варианти метафоричният образ (съответно и фразеологичното значение) се запазва един и същ, остава открит въпросът дали вариантите трябва да се разглеждат като синоними, или като фразеологични дублети. А конкуренцията между вариантите следва да бъде обект на специално изследване.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Анкова-Ничева 1993: Анкова-Ничева, К. *Нов фразеологичен речник на българския език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1993. [Ankova-Nicheva 1993: Ankova-Nicheva, K. *Nov frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik*. Sofia: UI Sv. Kliment Ohridski.]
- Калдиева-Захаријева 2013: Калдиева-Захаријева, Ст. *Българска фразеология*. София: АИ „Марин Дринов“, 2013. [Kaldieva-Zaharieva 2013: Kaldieva-Zaharieva, St. *Balgarska frazeologiya*. Sofia: Marin Drinov.]. ISBN 978-954-322-699-3.
- Крумова-Цветкова 2010: Крумова-Цветкова, Л. *Българските благословии, пожелания и клетви – част от националната самобитност и културното наследство*. София: Емас, 2010. [Krumova-Tsvetkova 2010: Krumova-Tsvetkova, L. *Balgarskite blagoslovii, pozhelaniya i kletvi – chast ot natsionalnata samobitnost i kulturnoto nasledstvo*. Sofia: Emas.]. ISBN: 978-954-357-199-4.
- Кювлиева-Мишайкова 1986а: Кювлиева-Мишайкова, В. *Устойчивите сравнения в българския език*. София: БАН, 1986. [Kyuvlieva-Mishaykova 1986a: Kyuvlieva-Mishaykova, V. *Ustoychivite sravneniya v balgarskiya ezik*. Sofia: BAN.].
- Кювлиева-Мишайкова 1986б: Кювлиева-Мишайкова, В. *Фразеологизмите в българския език*. София: Народна просвета, 1986. [Kyuvlieva-Mishaykova 1986b: Kyuvlieva-Mishaykova, V. *Frazeologizmite v balgarskiya ezik*. Sofia: Narodna prosveta.].
- Ничева 1987: Ничева, К. *Българска фразеология*. София: Наука и изкуство, 1987. [Nicheva 1987: Nicheva, K. *Balgarska frazeologiya*. Sofia: Nauka i izkustvo.].
- Спасова, Чолакова, Ничева 1974 – 1975: Спасова, С., Чолакова, Кр., Ничева, К. *Фразеологичен речник на българския език*. София: БАН. [Spasova, S., Cholakova, Kr., Nicheva, K. *Frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik*. Sofia: BAN.].
- Чолакова 1967: Чолакова, Кр. Към въпроса за формата на фразеологичните единици. – *Известия на Института за български език*, 15 (1967), 139 –

171. [Cholakova 1967: Cholakova, Kr. Kam vaprosa za formatata na frazeologichnite edinitsi. – *Izvestiya na Institutata za balgarski ezik*, 15 (1967), 139 – 171.]. ISSN 0323-9934 (print).

Чолакова 1968: Чолакова, Кр. За някои видоизменения във формалната структура на фразеологичните единици. – *Известия на Института за български език*, 16 (1968), 703 – 711. [Cholakova 1968: Cholakova, Kr. Za nyakoi vidoizmeneniya vav formalnata struktura na frazeologichnite edinitsi. – *Izvestiya na Institutata za balgarski ezik*, 16 (1968), 703 – 711.]. ISSN 0323-9934 (print).

Prof. Vanya Zidarova DSc

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Plovdiv, Bulgaria

e-mail: zidarova_v@uni-plovdiv.bg

Христо САЛДЖИЕВ

(Тракийски университет – Стара Загора)

ЗА ЕТИМОЛОГИЯТА НА СТАРОБЪЛГАРСКАТА ТИТЛА ЦЪСАРЬ/ЦЪСАРЬ

Резюме. Статията разглежда етимологията на старобългарската титла цъсарь/цъсарь, която до този момент е била обект на различни хипотези и коментари, но през втората половина на XX век преобладава мнението за нейния готски произход. На първо място са представени критичните аргументи в съвременните езиковедски изследвания, които оспорват тази хипотеза. Представена е нова хипотеза, свързваща произхода на титлата в двата ѝ фонетични варианта, познати в старобългарските паметници, с късноантичното латиноезично население от Мизия, съвременна Западна България и Източна Сърбия. Неговият език е относително добре познат и проучен благодарение на големия брой късноантични надписи от тези райони, датирани към V – VI в. Разгледани са голям брой антропоними и топоними, както и някои романски заемки в старобългарския език, чиято фонетична структура издава съществуването на езикови контакти между югоизточните славяни и късноантичното латиноезично население на Балканите. Двата фонетични варианта на титлата са обяснени в контекста на фонетичните промени в късните латински говори.

Ключови думи: цъсарь/цъсарь, старобългарски, късни латински балкански говори

Hristo SALDZHIEV

(Trakia University – Stara Zagora)

THE ETYMOLOGY OF THE OLD BULGARIAN TITLE ЦЪСАРЬ/ЦЪСАРЬ

Abstract. This article deals with the etymology of the Old Bulgarian (Slavonic) title цъсарь/цъсарь which has been a matter of discussion and different hypotheses for a long time. In the second half of the 20th century most authors accepted the Gothic hypothesis according to which the title appears to be a Gothic loan – from *Káisar*.

It is attested in the Gothic transcription of the New Testament made by the Gothic bishop Ulfilla in the 4th century in Moesia. However, this hypothesis is problematic too – it cannot explain the different phonetic variants of the title in the Old Bulgarian (Slavonic) records and modern Slavic languages as well as the lack of labialization of the final short -a in Káisar. The article introduces a new hypothesis insisting on the connection of the title and its variants with the Late Latin vernaculars spread in Moesia and modern Western Bulgaria and Eastern Serbia and attested in a relatively big number of inscriptions dated back to the 5th and 6th century. A large number of anthroponyms, toponyms and some of the Romance loanwords in the Old Bulgarian language, whose phonetic structure indicates contacts between South Eastern Slavs and the Late Antique Latin speaking population in the Balkans are examined. The Old Bulgarian (Slavonic) variants of the title are explained in the context of the phonetic changes in the Late Latin vernaculars.

Keywords: *цѣсарь/цѣсарь, Old Bulgarian (Slavonic), Late Latin Balkan vernaculars*

I. Постановка на проблема

В своя етимологичен и правописен речник на българския език Стефан Младенов (ЕПРБКЕ / ЕРРВКЕ 1941: 674) дава доста ограничена информация върху етимологията на старобългарската титла цѣсарь. Както и всички останали езиковеди преди и след него, той не поставя под съмнение латинската протоформа Caesar, но оставя без коментар междинните етапи до цѣсарь. Единственото, което отбелязва, е, че титлата се явява в старобългарските паметници във вариантите цѣсарь и цѣсарь и че старобългарската кесарь произхожда от ст. вис. немското keisar и гръцкото kaíсар. Последното само по себе си не дава отговор за етимологията на цѣсарь.

Доста по-обстоятелствен в това отношение е Макс Фасмер в своя етимологичен речник на руския език. Той последователно отхвърля опитите за етимологизация на гръцка и народнолатинска основа, както и извеждането на титлата от хипотетичната готска форма *Kaisāreis. Фасмер се спира на засвидетелствания в готските евангелски преводи на епископ Улфила вариант Káisar като евентуалния източник на цѣсарь. Същевременно трябва да се отбележи, че единствената причина, заради която Фасмер отхвърля директен произход от латинското Caesar, е отсъствието на такава дума в румънски и албански (ЭСРЯ / ESRY 1987: 290 – 291).

През втората половина на XX век мнението на езиковедите по този въпрос се консолидира именно около засвидетелстваната в превода на Улфила мизийско-готска форма Kaisar. В това отношение

показателна е „Грамматика на старобългарския език“, в която усвояването на мизийско-готското *Kaisar* в епохата на късния праславянски не се поставя под съмнение и дори се дава като пример за втори тип палатализация **k > ts* след монофтонгизирането на праславянския дифтонг **ai* към *ě* (Илчев / Пчев 1991: 116). Едно излязло през 2013 г. изследване върху германските заемки в славянските езици представя доста подробно проблемите пред тази етимологизация, макар и авторката (С. Пронк-Тиетхоф) да не предлага алтернатива на готската и най-общо на германската хипотеза. Тя намира за проблематична връзката с *Kaisar* най-вече с оглед на вокализма на началната сричка: *цѣсарь* не е единственият фонетичен славянски вариант на титлата. Според нея в „староцърковнославянските“ източници тя се появява в два варианта: с *-ě* и *-e*, като от първия произлизат съвременните чешки и украински *-i* форми, а сръбските, хърватските и словенските *-e* форми произлизат от начален *-e* вариант, тъй като *-ě* дава в сръбски и хърватски *-je*. Отделен проблем представлява адаптацията на последната гласна *-a* от готската *Kaisar*, доколкото в протославянски адаптацията на краткото *-a* става посредством *-o*. Въз основа на това противоречие С. Пронк-Тиетхоф заключава, че е възможно титлата да е усвоена след VII век, при това в три различни варианта от отделните славянски племена: **cěsarjъ*, **cesarjъ* и **cъsarjъ*. За последното тя намира основание не само в срещаните в църковнославянския записи *цѣсарь*, но и съкратената форма *царь* в български и руски, която тя очевидно приема като резултат от отпадането на еровите гласни в неударена позиция. Отново според С. Пронк-Тиетхоф северозападните славяни са възприели варианта с *-ě*, предшествениците на днешните сърби, хървати и словенци – този с *-e*, а тези на българи, сърби¹ и руси – с *-ъ*. Тя също така заключава, че готската основа на славянската титла е съмнителна, но и че останалите познати германски форми също не могат да се считат за нейни донори и че произходът на титлата е неизвестен (Pronk-Tiethoff 2013: 100 – 102).

Без съмнение възраженията на С. Пронк-Тиетхоф имат основания, доколкото тезата за първоначална адаптация на *Kaisar* посредством протославянския дифтонг **ai* впоследствие монофтонгизиран до

¹ С. Пронк-Тиетхоф на два пъти споменава сърбите – веднъж като приели варианта с „*e*“ и втори път – варианта с „*ъ*“. Съдейки от логиката на нейните разсъждения, споменаването на сърбите при варианта с „*ъ*“ или е грешка, или е резултат от това, че и в сръбския съществува думата „*цар*“ – т.е. в езика на средновековните сърби трябва да са съществували две дублетни форми.

-ѣ, не е в състояние да обясни вариантите с -е и с -ъ. Тук обаче трябва да се отбележат и някои несъответствия между сведенията на С. Пронк-Тиетхоф и другите източници: т. напр. речникът на старобългарския език дава данни основно за вариант с -ѣ (СБ / SB 2009: 1179 – 1184) и един пример от Супрасълския сборник с -ъ: цъсароу (СБ / SB 2009: 1179 – 1184), който трябва да е развитие от форма с -ъ вследствие на регресивна асимилация $\text{ъ} > \text{ъ}$. Последното се потвърждава и от съобщението на Стефан Младенов за втора форма в старобългарски с -ъ, а не с -е (ЕПРБКЕ / EPRBKE 1941: 674). Очевидно -е вариантът е изведен по-скоро по дедуктивен път от сръбско-хърватско-словенските форми.

Допълнително объркване предизвиква и тезата на С. Пронк-Тиетхоф за адаптирането на думата от различни славянски общности. Така например според нея славянските предци на руснаците и българите са адаптирали титлата с -ъ, на украинците и чехите – с -ѣ, а на сърбите, хърватите и словенците – с -е. Подобно разпределение едва ли е възможно с оглед на добре известните разделения в славянската езикова общност, които не предполагат подобно „прескачащо“ заимстване – т. напр. трудно може да се обясни украинският „клин“ между руснаци и българи, особено като се има предвид, че предците и на руснаците, и на украинците през Ранното средновековие са едни и същи източнославянски племена.

В настоящата статия ще се опитам да представя една различна хипотеза относно езика донор на цъсарь / цъсарь и географския регион на нейното заимстване. За такъв език донор приемам народния латински и неговите диалекти от Мизия и Централните Балкани, отразени в редица антични надписи от IV – VI век. Този език по редица свои белези съществено се е различавал от проторумънския и е взаимодействал с преселилите се на юг от Дунав славянски племена от т. нар. „българска група“.

II. Средновековни български антропоними, топоними и лексеми, издаващи контакти с балкански романоезични групи от непроторумънски произход

Исходният модел, по който ще се опитам да анализирам наличните езикови следи, се базира на фонетичните различия между езика на латински надписи от Мизия и проторумънския съгласно с общоприетите реконструкции на последния.

1. Особенности на проторумънския език

Проторумънският се отнася към т. нар. апенино-балканска група на романските езици, към която се числят още далматинският и италианските диалекти/езици от централните и южните части на Апенинския полуостров, като всички те произхождат от т. нар. източен латински (Íllyés 1992: 125). Негови особености във вокалната система са съхраняването на дифтонга -au в ударена позиция и редуцирането му до -a, ако е следван от сричка, съдържаща -a или -u, и съхраняването на краткото латинско -ŭ, т.е. характерният за западните романски езици преход -ŭ > o не се наблюдава в проторумънския. В консонантната система като обща особеност на източния латински се отбелязва отпадането на крайното -s, неозвучаването на интервокалните беззвучни оклузивни -p, -t, -k, както и промяната на консонантните групи – -ct към -pt или -ft и -cs към -ps или -fs (Íllyés 1992: 198 – 200).

При прехода от източен народнолатински към проторумънски – около V – VI век, се реализира серия от фонетични промени, които обуславят трансформацията на проторумънския в отделен романски език, ясно разграничим от останалите романски езици.

В областта на вокалите се наблюдава дифтонгизация на краткото латинско -e под ударение към -ie и на неудареното кратко -i към -e (Íllyés 1992: 203). Всъщност последната промяна е на практика повсеместна и е регистрирана в народния латински, говорен в различни райони на Късната римска империя (Herman 2000: 31, 34).

При консонантите се наблюдава поредица от палатализации и асибиляции пред предните гласни -e/-i: -c + e/i > č, но в арумънски и мегелнорумънски -ts; -t + e/i > ts; -d + e/i > z (в румънски) и dz (в арумънски), -g + e/i > dž. Други характерни черти на проторумънската консонантна система е ротацизмът на -l (l > r) в интервокална позиция, промяната на -v към -b и изчезването на интервокалните -v и -b в някои случаи (Íllyés 1992: 203 – 204).

Проторумънският език е споделял и някои общи фонетични черти с албанския, приписвани обикновено на спорен балкански субстратен език, който може да се обозначи и като протоалбански и притежаващ предполагаеми, но неизяснени връзки с тракийския, мизийския или илирийския – -lv > lb, -rv > rb (Íllyés 1992: 227).

2. Регистрирани фонетични особености на латинските надписи от Мизия

Латинските надписи от Мизия представят някои сходства, но и съществени различия с гореописаните промени.

Вокали: добре застъпена е промяната на краткото *-ĭ* към *-e* в ударено и неударено положение (Козарова / Kozarova 1987: 172 – 173). Както подчертахме по-горе, това явление е широко застъпено на територията на целия латиноезичен свят. Съществуват данни за поява на особен звук между *-e* и *-i* на мястото на старото дълго *-ē* след изчезването на квантитета – т.е. след сливането му с краткото *-e* (Козарова / Kozarova 1990: 178 – 179). Наблюдава се и елизия на *-i* преди и след гласни под ударение: *legionis* > *legon*, *Antoniae* > *Antonae*, *filiis* > *filis* (Козарова / Kozarova 1994: 171 – 173).

В късните латински надписи се регистрира и една типична за западния латински черта – преход на краткото ударено *ĭ* към *o* (Бояджиев / Boyadzhiev 2008: 141). Съществуването на „*o*“ латински диалект на Балканите се доказва и от някои латински заемки в албанския, съдържащи необичайно *-o* вместо *-ĭ* (Orel 2000: 29). Тази черта обаче е неприсъща за проторумънския и неговите разклонения. При късните надписи се наблюдава пълно изчезване на старите дифтонги и очевиден преход към монофтонги, както и изчезване на квантитета (Бояджиев / Boyadzhiev 2008: 199).

Сред особеностите на консонантната система на надписите трябва да се споменат съхраняването на лабиала *-b* и липсата на регистрирани преходи *-b* > *v*. Вместо това са налице случаи на поява на *-b* на мястото на *-v* (Козарова / Kozarova 1990: 179 – 180). В покъсните надписи обаче от V – VI век са налични и редица обратни случаи на замяна на *-b* с *-v*, като дори според Д. Бояджиев „двете съгласни са станали неразличими в обикновения говор“ (Бояджиев / Boyadzhiev 2008: 179). Беззвучният дентал *-t* в изгласна позиция изпада, а в отделни примери пред *-i* се палатализира, за което свидетелства изписването му като *-tz*, но тези случаи не са повсеместни. При това в регистрираните примери *-tz* „все още няма статута на фонема, а е позиционен вариант на фонемата *t*“ (Козарова / Kozarova 1996: 118). Наблюдава се промяна *-ct* > *t* (Козарова / Kozarova 1996: 118), както и отпадане на *-n* пред *-s* в късните надписи (Бояджиев / Boyadzhiev 2008: 120 – 121). Езикът на тези надписи споделя и редица общи черти с народния латински, като отпадане на началното *-h* и

акузативното окончание по първо склонение -m (Бояджиев / Boyadzhiev 2008: 117, 200).

Предвид ограниченията в обема на статията ще се спра само на малка част от топонимите и антропонимите, които издават контакти между югоизточните славяни и носителите на езика, отразен в късните мизиолатински надписи.

3. Топоними и антропоними с преход на кратко ѝ към о

- **Ѓгоста** – среднобългарски запис и название на река Огоста. Хидронимът произхожда от името на римската крепост Augustae, построена на устието на тази река в Дунав и спомената няколко пъти в античните извори (Бешевлиев / Beshevliev 1955: 284). В румънските диалекти е съхранена думата *agust*, произхождаща от *augustus* (Iliyéс 1992: 199). Очевидно е, че българският хидроним не произлиза от проторумънски. В него е отразена именно промяната -ѝ > -о, регистрирана в късните латински надписи по нашите земи. По отношение на началната гласна може да се предположи типичната за източния латински свят промяна *au* > *a* и последвала лабиализация на -а при усвояването на хидронима в славянски.

- **Маторне горн**: средновековното българско название на централната част на Стара планина (БЕР / BER 1986: 686). В района на Севлиево е открит и среднобългарски надпис, съобщаващ за построяването на манастир, посветен на Света Богородица Маторска (Иванова / Ivanova 1946: 136). Първият компонент очевидно произхожда от народнолатинското **mator/*matora* от *mātūrus/mātūra* посредством промените -ū > ѝ > о. Думата „матор“ е добре позната в българските диалекти със значение на „стар, възрастен“ (Младенов / Mladenov 2008: 251). Тя присъства и в старобългарския речников фонд посредством глагола *зматорѣти* – „остарявам“ (СБ / SB 1999: 523).

- **Роснта** – среднобългарски запис на името на река Росица. Античното име на реката не е запазено в изворите, но според изричното сведение на Владислав Граматик през XV век местното население нарича реката Росита (Ивановъ / Ivanov 1936: 80). Всъщност този хидроним се среща в писмените извори дори и в епохата на Възраждането. Хидронимът се състои от два компонента – корен -*ros* и наставка -*nta*, които насочват към късна народнолатинска адаптация. Коренът най-вероятно има палеобалкански произход, подобно на хидронима *Rhusion*, чието значение се обяснява като „бавно течение“ (Дуриданов / Duridanov 1976: 47). В този случай имаме пример за нов

преход на -u > -o и вероятно народно преосмисляне посредством латинската дума *ros* – „роса“, но също и „влага, вода“ (ЛБР / LBR 1971: 615).

- **Потѣ** – название на местност, известно със своите минерални и топли извори, близо до Кюстендил. Записано е от Йордан Иванов в края на XIX век, по време на неговите теренни проучвания в Северна Македония (Ивановъ / Ivanov 1906: 9). Най-вероятно названието произхожда от латинското *puteus* – „кладенец, цистерна“ (ЛБР / LBR 1971: 574). В румънски и арумънски същата дума дава съответно *puț* и *puts* (пуц).

- **Плодѣвъ** – една от старобългарските адаптации на мизийския и къснолатинския ойконим *Pulpudeva* (Пловдив). Този ойконим е регистриран в изворите през VI век и се обяснява като мизийско калкиране на гръцкото *Φιλίππουπόλις* (Дуриданов / Duridanov 1976: 115). Вариантът **Плодѣвъ** е засвидетелстван в апокрифната българска летопис от XIII век, като мястото на нейното съставяне се определя някъде около София (Петканова / Petkanova 1992: 333). Промяната -u > -o и съкращаването на втората сричка насочва към народнолатински диалект, говорен вероятно в днешна Западна България.

- **Таворъ** – име на селище близо до Скопие, засвидетелствано във *Виргинската грамота на Константин Асен* – средата на XIII век (Даскалова & Райкова / Daskalova & Raykova 2005: 373). Името произхожда от латинското *Tauresium* и по-точно от негов вариант, претърпял промяната -u > -o. За сравнение латинското *taur* дава в румънски *taur* (Șliuș 1992: 199).

- **Скопѣ** – среднобългарски запис във *Виргинската грамота* (Даскалова & Райкова / Daskalova & Raykova 2005: 352), от латинското *Scupi* през промяна u > o.

4. Топоними и антропоними с отпадане на -i пред гласна

Както се спомена по-горе, отпадането на -i в хиатус след ударена гласна се регистрира няколко пъти в латинските надписи от Мизия:

- **Арчаръ** – топонимът е споменат за пръв път в житието на свети Теодосий Търновски, съставено през втората половина на XIV век, като название на манастир във *Видинско* (Патриарх Калист / Patriarh Kalist 1986: 445 – 446), а понастоящем се явява име на река и селище от същия район. Няма никакво съмнение, че Арчар произхожда от латинското *Ratiaria*. Топонимът носи следите на дълго развитие в

романо-славянска среда. Синкопата на гласната -i пред -a в *Ratiaria* > *Ирчаръ* съвпада с описаните от Ст. Козарова идентични явления в мизийските латински надписи. Отделно преходът -t > щ, който трябва да се е реализирал преди изпадането на -i, напомня за съобщеното от авторката изписване на -tz вместо -t пред гласна -i (вж. по-горе), което е индикация за започнал процес на палатализация на -t.

- *Доџетѣ* (Домета) – име на български управител през IX в. в днешна Югозападна Македония и Южна Албания (*Theophylactus Achridensis* 1994: 31). Антропонимът произхожда от латинското име *Domitianus*, многократно срещано в латинските надписи от Мизия. Преходът -i > -e, както и отпадането на -i пред a свидетелстват за произход от народния латински. Вариантът Домета трябва да е славянизирана съкратена форма на **Dometan(us)*, по модела на Гавра от Гавраил от X – XI век и вероятно Дристра от началото на X век.

- **Лола* – името се възстановява от битов преславски надпис, датиран към X век: *Лолни праслен* (Гошев / *Goshev* 1961: 80). Най-вероятен източник на този антропоним се явява женският вариант на латинското име *Lollius* – *Lollia* с изпадане на -i.

5. Отпадане на -n пред s

Както бе посочено по-горе, според Д. Бояджиев това е един от типичните белези на езика на късните латински надписи от Мизия. Като илюстративен пример в това отношение той дава антропонима *Sōstantīnus* (Бояджиев / *Boyadzhiev* 2008: 80).

Костадинъ – името е регистрирано няколко пъти в българските средновековни паметници от XIII – XV век, в т.ч. и като народно име на българския цар Константин Асен (Писарев / *Pisarev* 1981: 200). Далечната връзка с езика на късните латински надписи от Мизия проличава не само от отпадането на -n пред -s, но и от озвучаването на интервокалното -t в позиция между две гласни, което е добре засвидетелствано в същите тези надписи (Козарова / *Kozarova* 1996: 114).

Представените примери са само ограничена част от многобройните топоними и антропоними, засвидетелствани в средновековните български паметници, във византийските и в османските извори, както и в българската топонимия и народната антропонимия от къснола-

тински или латинизиран балкански произход², които дават основание произходът на титлата цѣсарь и нейният вариант цѣсарь да се търсят именно в езиковите контакти между носителите на югоизточните славянски говори, преселили се на Балканите през VI – VII в., и представителите на късноантичното латинско или латинизирано население на полуострова³.

III. Народнолатинската хипотеза за произхода на цѣсарь

В късните латински надписи от Мизия титлата *caesar* многократно се използва за обозначаване на владетеля или владетелите в Римската империя – т.е. в значение на император (Бояджиев / Boyadzhiev 2008: 168, 169, 174, 176, 184, 190, 196, 197), като в семантично отношение тя напълно съвпада с по-късното значение на цѣсарь в старобългарския език.

1. Произходът на -ѣ в цѣсарь:

В късния латински език дифтонгът *-ae* претърпява монофтонгизация до отворено *-e* (Herman 2000: 31) – т.е. класическото латинско *Caesar* напълно закономерно би могло да даде формата **Ceasar* в някои или във всички от тези говори. Всъщност тази промяна е засвидетелствана в късните мизийски надписи посредством дативната форма в мн. ч. – *Cesaribus*, в която старият дифтонг *-ae* е заместен от *-e* (Бояджиев / Boyadzhiev 2008: 191 – 192). В този контекст усвояването на отвореното *-e* посредством ѣ изглежда напълно възможно, още повече че има и конкретни примери, в които дори неотвореното *-e* в топоними и заемки от гръцки и латински се адаптира на старобългарски посредством ѣ: Σέρρες > Сѣръѣ > Сяр; *Serdica* > Сѣрдѣицѣ, Сѣрдѣицѣ, Сѣрдѣицѣ; κλιβερτίτѣ – „слуга, роб“ (СБ / SB 1999: 724) < *collibertus*

² Голяма част от тях съм разгледал в отделни публикации на английски език, издадени у нас и в Германия.

³ Трябва да се спомене, че съгласно с някои съвременни интерпретации на ранносредновековни некрополи от Северозападна България от езическия период в погребенията с инхумация се отчита определено влияние на християнския ритуал, което заедно с широката употреба на амфорна керамика, дава основания за хипотезата, че в тях са погребани потомци на късноантичното население (Стайков / Staykov 2020: 38 – 43), а то в този регион определено е било латиноезично. Континуитет между Ранното средновековие и Късната античност в погребалните практики е силно изразен и в некрополите от днешна Югозападна България (Грозданова / Grozdanova 2018: 153 – 155, 161 – 162).

(„другар по освобождение“ – за освободени роби), *μῆτρικον* – „тържище“ (СБ / SB 1999: 872), от латинското *mercator* („търговия“, старобългарското окончание издава гръцко посредничество) и др.

2. Произходът на крайното -ъ

Не може да се изключи стандартното обяснение за уподобяване с наставката за *nomina agentis* -арь, но трябва да се вземе под внимание и обстоятелството, че в късния латински, засвидетелстван в мизийските надписи, класическата латинска падежна система се разпада и в първа деklinация винителният падеж след отпадането на -m поема функциите на общ падеж. Във втора деklinация също се наблюдава съвпадение между акузатива и датива вследствие на фонетични промени при акузатива и поемането от тази нова форма на ролята на общ падеж (Бояджиев / Boyadzhiev 2008: 150 – 154, 200 – 201, 209, 126, 163). За трета деklinация, към която се отнася и *Caesar*, положението не е толкова ясно, но и тук не може да се изключи развитието към обща форма **Cesare* от акузатива *Caesarem* или **Cesari* от датива *Caesari*, което да обясни и появата на ь в ауслаута на цѣсарь.

3. Произход на интервокалното -с

За разлика от езиците на проторумънската група, в които -s пред е/і обикновено се изяснява към -щ, в езика на късните латински надписи от Мизия етимологичният латински сибилант -s пред предна гласна и в интервокална позиция не показва промени. В този контекст усвояването на -s от **Cesar*/**Cesari* посредством -с в цѣсарь не буди никакви възражения, още повече че в български съществуват и други примери в това отношение – напр. босилек < *basilicum* (БЕР / BER 1971: 69), споменатият по-горе хидроним Росита и др.

4. Произход на началното -ц

На пръв поглед появата на -ц в начална позиция може да се отдаде на втората палатализация в праславянския⁴. Трябва да се има

⁴ Известно съмнение върху тази теза може да хвърли паралелната гръцка заемка Кесарь от гръцкото *Kaῖσαρ* (СБ / SB 1999: 721). В „Грамматика на старобългарския език“ тази заемка изрично е представена като книжовна (Илчев / Ilchev 1991: 115). Първата гласна -е обаче е индикация, че думата в старобългарски се явява не книжовна заемка от гръцки, а адаптация от говоримия гръцки, в който дифтонгът *αι* вече е бил дал -е. В противен случай би следвало да се очаква изписване *кансарь* по

предвид обаче, че палатализацията на -с пред предна гласна е добре познато явление и в романските езици. В езиците от проторумънски произход съществува известно разминаване в това отношение: в румънски и истрорумънски -с пред -е/ -і дава редовно -щ, което се счита за първичното състояние в проторумънски. В арумънски обаче на място на румънското -щ се регистрира -ts/-ц (İlliés 1992: 203), което засега трудно може да се обясни. Интересен и дори уникален е случаят на далматинския език. В него се наблюдава съхраняване на -с пред -е, докато пред -і той преминава в -щ. Съществуват индикации, че в балканските романски говори от непроторумънски произход също се е наблюдавало известно разнообразие в това отношение. Средновековни български антропоними и топоними дават основание да се счита, че в някои романски говори от Централна Македония -с пред предна гласна -е претърпял асибиляция, т.е. е преминал в -s – една особеност, която се наблюдава в някои западни романски езици.

- Αλουσίανος (Алусиан) – син на цар Иван Владислав – без съмнение от латинското Lucian(us) с протетично -а и преход -с > -s. Името Lucianus е добре засвидетелствано през античния период в надписи от Горна Мизия (Mirković, Dušanić, 1976: 163; Petrović 1979: 136).

- Васа̀нѣтъ – име, регистрирано в надпис от Търново, датиран към XIII век (Алексиев / Aleksiev 1984: 237), и явяващо се най-вероятно вторична балканска народнолатинска адаптация на гръцкото ὑάκινθος – с преход на -к > -s и -ι > -е.

- Сетина / Σέτινα – селище в съвременна Северозападна Гърция, чието име е променено на Σκολός през 1926 г. В края на X и началото на XI век в него се намира една от резиденциите на последната българска царска династия от Първото царство (Cedrenus & Skylitzes 1965: 289). Българският ойконим е вариант на добре известните от района на Западните Балкани селищни и речни названия „Цетина“. Сред тях са и бившата столица на Черна гора – Cetinje, която на гръцки се произнася като Κετίυνη, и река Cetina (Tsetina) в Южна Далмация. Топонимът се среща и на север от Балканите в Централна Европа, където също се явява с начално -к. Хърватските и черногорските „ц“ варианти трябва да се отдадат на процесите на

подобие на канѣ от Κάιν (СБ / SB 1999: 708). Още Бешевлиев в монографията си върху прабългарските надписи на гръцки език изрично отбелязва, че този дифтонг редовно се заменя с -е, което следва разволя в говоримия гръцки (Бешевлиев / Beshevliev 1992: 49).

палатализация на -к пред предни гласни най-вече в късния протославянски, доколкото далматинският в подобни случаи съхранява старото произношение. Българският „s“ вариант обаче издава влиянието на романския говор, донор на антропонимите Алусиан и Васенит.

Наред с описаните индикации за асибиляция съчинението на Прокопий Кесарийски „За строежите“ дава немалко примери за преход -с > -ts в района на днешна Източна Сърбия и Северозападна България още преди идването на славяните: Τζερτζενοούτζας, Μουτζιανικάστειλλον, Βιτζιαίαις и др. (Procopius Caesariensis 1958: 161 – 162).

Един топоним и един антропоним в български и старобългарски също дават известни основания да се счита, че в късния латински език в Мизия е била реализирана промяна -с > -ts преди идването на славяните:

- Цибър – име на река в Северозападна България. Античното име на реката е известно от името на станцията, построена на нейните брегове – Cebro (Itinerarium Antonini Augusti 1958: 31).

- Потръць – името на военен командир от края на XIV век. Името е записано в Синодика на цар Борил, параграф 168 (Попруженко / Popruzhenko 1928: 94). В зависимост от характера на еровата гласна -ъ оригиналният гласеж на името може да се реконструира като Потруц – в случай че наистина въпросната гласна е правилно поставена, т.е. тя е голям ер, или Потриц, в случай че еровите гласни са объркани, което е често явление в писмените паметници. В първия случай името би могло да има проторумънски произход и може да се свърже с румънското Rătruț, което е засвидетелствано и в съвременната българска антропонимия (Янев / Yanev 2009: 315). Лабиализацията на началната гласна обаче насочва към един ранен период на адаптиране на антропонима – преди XI век, и в такъв случай името би било единственият пример за толкова ранно заимстване на румънски антропоним, което като цяло изглежда съмнително. Освен това Rătruț най-вероятно е късно развитие на стандартното Petruț, като не е ясно дали през Ранното средновековие такова име изобщо е съществувало в антропонимната система на (прото)румънците, тъй като негови записи е трудно да се открият дори в османските и влахо-българските документи от XIV – XVI век. При втория вариант името лесно може да се етимологизира въз основа на латинското patricius, преминало през прехода -с > -ts пред -i. В този случай обаче не може да се изключи и влияние на третата палатализация в южнославянските езици.

В заключение появата на началното -ц в цѣсарь може да се отдаде както на действието на втората палатализация в славянски, така

и на вътрешно развитие в къснолатинските диалекти, евентуални донори на титлата.

IV. Народнолатинската хипотеза за цесарь

Ойконимът *Плодівъ* поставя един интересен въпрос – именно за прехода на крайната гласна -е към -і, който очевидно е настъпил от началната форма *Pulpudeva*. И. Дуриданов защитава тезата за тракийската основа на този преход, като счита, че той идва от тракийското -і, което се явява развитие от първоначално тясно -е (Дуриданов / Duridanov 1976: 115). Трябва обаче да се отбележи, че преход -е към -і се наблюдава и в българската дума тикла от латинската *tegula* (Младенов 2008: 261), в споменатия хидроним Цибър от *Sebro*, в оронима Им от *Naemus* (Дуриданов / Duridanov 1976: 37). За това, че Им произхожда от народен латински говор, ясно свидетелства отпадането на началния консонант -h – явление, характерно за народния латински и добре засвидетелствано в късните латински надписи от българските земи. В същото време имаме изрично свидетелство, че през VI век в езика на оцелялото тракийско население началното -h е било съхранено. Когато Йорданес говори за река Дунав, той изрично пише „*Qui lingua Bessorum Hister vocatur*“ – „която на езика на бесите се нарича Хистер“ (Sturm 2018: 60).

Допълнителна светлина върху проблема могат да хвърлят и няколко латински заемки в албанския, където вместо очакваната адаптация на краткото латинско *ĕ* посредством дифтонга -je или -e се явява -i, така както се усвоява краткото латинско -i, т.е. най-вероятно думите са били преминали през промяната -e > -i още в рамките на езика донор. Преценката на Владимир Орел – автор на едно подробно изследване върху развитието на протоалбанския, е, че тези думи са заимствани от „различен тип староромански“ (Orel 2000: 26). Всъщност този „различен тип староромански“ трябва да е някой романски говор от района на днешна Западна България, Източна Сърбия и северните части на Македония. Основания за такова заключение дават както семантиката, така и фонетичният облик на заемките: „*grigji* < лат. *gregem*, *gjinde* < лат. *gentem*, *mëshirë* < лат. *miseria*, *nip* < лат. *perōs*, *prifit* < лат. *presbyter*, *print* < лат. *parentem*“ (Orel 2000: 27). Думите *grigji*, *gjinde*, *print* са заимствани от техните акузативни форми след отпадането на акузативното окончание -m, а при *prifit* има очевиден преход -b > -v в изходната латинска форма – т.е. заимстването трябва да се е случило в периода на Късната античност. Към това ни

насочва и значението на две от думите: *prifit* – „презвитер“, и *grigji* – „стадо“, но също и „паство“ в религиозния/християнския смисъл на думата. Очевидно е, че думите са заимствани от християнско население, което е имало и своя църковна организация. Последното е времевата индикация за V – VI век, когато са създадени митрополията на Сердика и подчинената ѝ епископия на Ремисиана. Двете се намирили под властта на Рим, използвали са латинския за богослужебен език и са изиграли определена роля за християнизирването на траките. Не е изключено въпросните две думи да са се появили в албанския език като резултат от някакви ранни опити за християнизация на протоалбанците, чиито първоначални територии са се намирали или в диоцеза на Ремисиана и Сердика, или в непосредствена близост до тях.

Същевременно явлението $e > i$ донякъде е отразено и в латинските надписи от Мизия. Ст. Козарова открива специфична гласна между $-i$ и $-e$, която се явява на мястото на старото дълго $-ē$ след изчезването на квантитета и сливането с краткото $-ĕ$ (Козарова / Kozarova 1990: 178 – 179). Д. Бояджиев също говори за „смесвания на i -звук и e -звук“, като отбелязва наличието на подобни паралелни явления и в тракийския, но се въздържа от мнение доколко тези прояви в езика на късните латински надписи на Балканите са с тракийски произход (Бояджиев / Boyadzhiev 2008: 200). Един от изследваните от него надписи от Варна съдържа пример за промяната $-e$ към $-i$: *vixillatione* вместо *vexillatione*, но той изрично отбелязва и крайно неправилния език на надписа (Бояджиев / Boyadzhiev 2008: 156).

Прави впечатление, че както при Им, така и при албанската *prifit* $-i$ се появява на мястото на стария дифтонг $-ae$ (*Naemus / praesbiter*) – това навежда на мисълта, че преходът $-e > -i$ е обхванал и новото отворено $-e$, резултат от монофтонгизацията на $-ae$. Последното дава основания за хипотезата, че в Късната античност в Мизия и вероятно в други части на Централните Балкани по отношение на $-e$ са съществували два типа народен латински: един, който е стоял близо до развитието в другите части на латиноезичния свят, и друг, в който $-e$ се е редуцирало до $-i$. Възможно е зад втория наистина да стои местен балкански език, който е бил различен от протоалбански, евентуално тракийски. В този контекст не може да се изключи вероятността старобългарското **цѣсарь** да има за основа вариант на засвидетелстваното в мизийските надписи *Cesar* със силно редуцирано $-e$.

Що се отнася до сърбо-хърватско-словенския „ $-e$ “ вариант на титлата, тук трябва да се вземат предвид и да се проучат допълнително редица други фактори, като различните далматински диалекти, панонския

латински, влиянието на църковния латински върху хърватския и словенския. Под внимание трябва да се вземе и изричното сведение от началото на XV век на Константин Костенечки, че сръбските книжовници не разбирали смисъла на буквата „Ѣ“ и я подменяли с ѳ или с ъ (Константин Костенечки / Konstantin Kostenechki 1993: 32 – 33).

Проблемът за произхода на титлата е само елемент от по-широкия проблем за съдбата на късноантичното население по българските земи през Ранното средновековие, за езиковите взаимодействия между югоизточните славянски говори и езиците, разпространени в късноантичните Балкани. Същевременно тя е елемент и от „влашкия проблем“, който засяга историята на Второто българско царство, доколкото редица топоними и антропоними с романски произход от XIII век, както и съхранените в Норовския псалтир 12 глоси от „неизвестен език“ също издават далечни връзки с езика на късните мизиолатински надписи, а не с езиците, произлезли от проторумънския. Моето убеждение е, че без задълбочено изследване на тези връзки редица въпроси, засягащи историята на средновековна България и историята на българския език (например процесите на неговата „балканизация“), ще останат неизяснени.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Cedrenus & Skylitzes 1965: Cedrenus, G. & Skylitzes, I. *Historiarum compendium*. In: Tapkova, Z. (Ed.). *Fontes Graeci Historiae Bulgaricae IX*. Sofia: BAN, 198 – 340.
- Herman 2000: Herman, J. *Vulgar Latin*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press. ISBN: 978-0-271-02001-3.
- İllyés 1992: İllyés, E. *Ethnic Continuity in the Carpatho-Danubian Area*. Hunyadi ÖKS, Hamilton ON: Structura Press. ISBN 0-88033-146-1.
- Itinerarium Antonini Augusti 1958: *Itinerarium Antonini Augusti*. In: Gerov, B. (red.). *Fontes Latini Historiae Bulgaricae I*. Sofia: BAN, 28 – 38.
- Mirković & Dušanić 1976: Mirković, M., Dušanić, S. *Inscriptions de la Mésie Supérieure; vol. I, Singidunum et le nord-ouest de la province*. Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques.
- Orel 2000: Orel, V. *A Concise Historical Grammar of the Albanian Language, Reconstruction of Proto-Albanian*. Brill. ISBN: 978-90-04-11647-4.
- Petrović 1979: Petrović, P. *Inscriptions de la Mésie supérieure IV. Naisus - Remesiana – Horrerrum Margi*. Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques.

- Procopius Caesariensis 1958: Procopius Caesariensis. De aedificiis. In: Duychev, I. (Eds.). *Fontes Graeci Historiae Bulgaricae* II. Sofia: BAN, 154 – 178.
- Pronk-Tiethoff 2013: Pronk-Tiethoff, S. *The Germanic Loanwords in Proto-Slavic*. Amsterdam / New York: NY. ISBN: 978-90-420-3732-8.
- Sturm 2018: Sturm, R. *Jordanes: Die Geschichte der Goten: Übersetzt und eingeleitet*. Buch.
- Theophylactus Achridensis 1994: Theophylactus Achridensis. Vita S. Clementis Achridensis. In: Iliiev, I. (red.). *Fontes Graeci Historiae Bulgaricae* IX. Sofia: BAN, 10 – 41.
- Алексиев 1984: Алексиев, Й. Среднобългарски надписи и графити от Царевец (XIV). В: Гюзелев, В. (ред.). *Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов*. София: БАН, 236 – 238. [Aleksiev 1984: Aleksiev, Y. *Srednobałgarski nadpisi i grafiti ot Tsarevets (XIV)*. V: Gyuzelev, V. (red.). *Sbornik v pamet na prof. Stancho Vaklinov*. Sofia: BAN, 236 – 238.].
- БЕР = *Български етимологичен речник*. I. 1971. София: БАН [BER = *Balgarski etimologichen rechnik*. I. 1971. Sofia: BAN.].
- БЕР = *Български етимологичен речник*. III. 1986. София: БАН. [BER 1986 = *Balgarski etimologichen rechnik*. III. 1986. Sofia: BAN.].
- Бешевлиев 1955: Бешевлиев, В. Латинските местни имена в Мизия и Тракия. – *Известия на Археологическия институт. Сборник Гавраил Кацаров*. 19. БАН, 279 – 303. [Beshevliev 1975: Beshevliev, V. *Latinskite mestni imena v Mizia i Trakia*. – *Izvestiya na Arheologicheskiya institut. Sbornik Gavrail Katsarov*. 19. BAN, 279 – 303.].
- Бешевлиев 1975: Бешевлиев, В. Първобългарски и късни гръцки и латински надписи. – *Археология*, 1, 15 – 24 [Beshevliev 1975: Beshevliev, V. *Parvobałgarski i kasni gratski i latinski nadpisi – Arheologiya*, 1, 15 – 24.].
- Бешевлиев 1992: Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. София: БАН [Beshevliev 1992: Beshevliev, V. *Parvobałgarski nadpisi*. Sofia: BAN.].
- Бояджиев 2008: Бояджиев, Д. Езикът на късните латински надписи в България. В: Славова, М. (съст.) *Opera Minora Selecta*. София: Университетско издателство „Свети Климент Охридски“, 105 – 209. [Boyadzhiev 2008: Boyadzhiev, D. *Ezikat na kasnite latinski nadpisi v Balgaria*. V: Slavova, M. (sast.), *Opera Minora Selecta*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sveti Kliment Ohridski“, 105 – 209.]. ISBN: 978-954-07-2717-2.
- Гошев 1961: Гошев, И. *Старобългарски глаголически и кирилски надписи от IX и X в.* София: БАН. [Goshev 1961: Goshev, I. *Starobałgarski glagolicheski i kirilski nadpisi ot IX i X v.* Sofia: BAN.].
- Грозданова 2018: Грозданова, Г. Населението на Южна България VI – IX в. (по археологически данни). Дисертации. Том 12. София: Национален археологически институт и музей – БАН. [Grozdanova 2018: Grozdanova, G. *Naselenieto na Yuzhna Balgaria VI – IX v. (po arheologicheski dannii)*. Disertatsii. Tom 12. Sofia: Natsionalen arheologicheski institut i muzey – BAN.]. ISSN 2603-3100 (online); ISSN

- 2603-3097 (print); ISBN 978-954-9472-66-0 (print); ISBN 978-954-9472-67-7 (online).
- Даскалова & Райкова, 2005: Даскалова, А. Райкова, М. *Грамоти на българските царе*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“. [Daskalova & Raykova, 2005: Daskalova, A., Raykova, M. *Gramoti na balgarskite tsare*. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“]. ISBN 9543220344.
- Дуриданов 1976: Дуриданов, И. *Езикът на траките*. София: Наука и изкуство. [Duridanov 1976: Duridanov, I. *Ezikat na trakite*. Sofia: Nauka i izkustvo.].
- ЕПРБКЕ = Младенов, С. *Етимологически и правописен речник на българската книжовен език*. 1941. София: Христо Г. Дановъ. [EPRBKE = Mladenov, S. *Etimologicheski i pravopisen rechnik na balgarskiya knizhoven ezik*. 1941. Sofia: Hristo G. Danov.].
- ЭСРЯ = Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*. IV. 1986. Москва: Прогресс. [ESRY Fasmer, M. *Étimologicheskij slovar' russkogo yazyka*. IV. 1986. Moskva: Progress.].
- Ивановъ 1906: Ивановъ, Й. *Съверна Македония. Исторически издирвания*. София. [Ivanov 1906: Ivanov, Y. *Severna Makedonia. Istoricheski izdirvaniya*. Sofia.].
- Иванова, 1946: Иванова, В. *Два надписа от Асеновци – Батошевският и Врачанският*. – *Известия на Българския археологически институт*, 1946, XV, 135 – 137. [Ivanova, 1946: Ivanova, V. *Dva nadpisa ot Asenovtsi – Batoshevskiyat i Vrachanskiyat*. – *Izvestiya na Balgarskiya arheologicheski institut*, 1946, XV, 135 – 137.].
- Илчев 1991: Илчев, П. Влияние на предните гласни върху веларните съгласни: трите палатализации в праславянски и тяхното отражение в старобългарския език. В: Дуриданов, И. (ред.). *Грамматика на старобългарския език. Фонетика, морфология, синтаксис*, 113 – 119. София: БАН. [Ilchev 1991: Ilchev, P. Vliyanie na prednite glasni varhu velarnite saglasni: trite palatalizatsii v praslavyanski i tyahnoto otrazhenie v starobalgarskiya ezik. V: Duridanov, I. (red.). *Gramatika na starobalgraskiya ezik. Fonetika, morfologiya, sintaksis*, 113 – 119. Sofia: BAN.].
- Козарова 1987: Козарова, С. За някои промени на вокала і в латинските надписи от територията на Мизия (между р. Янтра и р. Искър). – *Научни трудове на Пловдивския университет „Паусий Хилендарски“*, том 25, кн. 1. Пловдив, 171 – 180. [Kozarova 1987: Kozarova, S. Za nyakoi promeni na vokala i v latinskite nadpisi ot teritoriyata na Mizia (mezhdur. Yantra i r. Iskar). – *Nauchni trudove na Plovdivskiya universitet „Paisii Hilendarski“*, том 25, кн. 1. Plovdiv, 171 – 180.].
- Козарова 1990: Козарова, С. За някои вокални промени в народния латински от нашите земи (върху епиграфски материал). – *Научни трудове на Пловдивския университет „Паусий Хилендарски“*, том 28, кн. 1. Пловдив, 178 – 182. [Kozarova 1990: Kozarova, S. Za nyakoi vokalni

- promeni v narodniya latinski ot nashite zemi (varhu epigrafski material. – *Nauchni trudove na Plovdivskiya universitet „Paisii Hilendarski“*, tom 28, kn. 1. Plovdiv, 178 – 182.].
- Козарова 1994: Козарова, С. Синкопа и апокопа на предни гласни в латинските надписи от областта между реките Искър и Янтра. – *Научни трудове на Пловдивския университет „Паусий Хилендарски“*, том 32, кн. 1. Пловдив, 169 – 174. [Kozarova 1994: Kozarova, S. Sinkopa i apokopa na predni glasni v latinskite nadpisi ot oblastta mezhdru rekite Iskar i Yantra. – *Nauchni trudove na Plovdivskiya universitet „Paisii Hilendarski“*, tom 32, kn. 1. Plovdiv, 169 – 174.].
- Козарова 1995: Козарова, С. Вокалът а в латинския език по нашите земи (върху епиграфски материал от областта между реките Искър и Янтра). – *Научни трудове на Пловдивския университет „Паусий Хилендарски“*, том 33, кн. 1. Пловдив, 35 – 39. [Kozarova 1994: Kozarova, S. Vokalata a v latinskiya ezik po nashite zemi (varhu epigrafski material ot oblastta mezhdru rekite Iskar i Yantra). – *Nauchni trudove na Plovdivskiya universitet „Paisii Hilendarski“*, tom 33, kn. 1. Plovdiv, 35 – 39.].
- Козарова 1996: Козарова, С. Особености в консонантизма на латинските надписи от територията между реките Искър и Янтра. – *Научни трудове на Пловдивския университет „Паусий Хилендарски“*, том 34, кн. 1. Пловдив, 111 – 119. [Kozarova 1996: Kozarova, S. Osobenosti na konsonantizma na latinskite nadpisi ot teritoriyata mezhdru rekite Iskar i Yantra. – *Nauchni trudove na Plovdivskiya universitet „Paisii Hilendarski“*, tom 34, kn. 1. Plovdiv, 111 – 119.].
- Константин Костенечки 1993: Константин Костенечки. *Съчинения*. София: Славика. [Konstantin Kostenechki 1993: Konstantin Kostenechki. *Sachineniya*. Sofia: Slavika.].
- ЛБР = Войнов, М. & Милев, А. *Латинско-български речник*. 1971. София: Наука и изкуство. [LBR = Voynov, M. & Milev, A. *Latinsko-balgarski rechnik*. 1971. Sofia: Nauka i izkustvo.].
- Младенов 2008: Младенов, М. *Ареална характеристика на романски елементи в българските диалекти. Диалектология. Балканистика. Етнолингвистика*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. [Mladenov 2008: Mladenov, M. *Arealna harakteristika na romanski elementi v balgarskite dialekti. Dialektologiya. Balkanistika. Etnolingvistika*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.]. ISBN: 978-954-07-2684-7.
- Патриарх Калист 1986: Патриарх Калист. *Пространно житие на Теодосий Търновски*. В: Иванова, К. (ред.). *Стара българска литература, IV. Житиеписни творби*. София: Български писател, 443 – 467. [Patriarh Kalist 1986: Patriarh Kalist. *Prostranno zhitie na Teodosiy Tarnovski*. V: Ivanova, K. (red.). *Stara balgarska literatura, IV, Zhitiepisni tvorbi*. Sofia: Balgarski pisatel, 443 – 467.].

- Петканова 1992: Петканова, Д. *Старобългарската литература IX – XVII в.* София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ [Petkanova 1992: Petkanova, D. *Starobalgarskata literatura IX – XVII v.* Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“].
- Писарев 1980: Писарев, А. Още за новооткрития занаятчийски квартал на хълма Царевец. В: Петров, П. (ред.). *Средновековният български град.* София: Българско историческо дружество, 205 – 213. [Pisarev 1980: Pisarev, A. Oshte za novootkritiya zanayatchiyski kvartal na halma Tsarevets. V: Petrov, P. *Srednovekovniyat balgarski grad.* Sofia: Balgarsko istorichesko druzhestvo, 205 – 213.].
- Попруженко 1928: Попруженко, Г. *Синодик царя Борила.* Български старини. Книга VIII. София: Държавна печатница. [Popruzhenko 1928: Popruzhenko, G. *Sinodik tsarya Borila.* Balgarski starini. Kniga VIII. Sofia: Darzhavna pechatnitsa.].
- Стайков 2020: Стайков, В. Етно-културни връзки по Долен и Среден Дунав през Ранното средновековие, VII – IX в. (по данни на некрополите). *Автореферат на дисертация.* София, 2020. [Staykov 2020: Staykov, V. Etno-kulturni vrazki po Dolen I Sreden Dunav prez Rannoto srednovekovie, VII – IX v. (po danni na nekropolite). *Avtoreferat na disertatsiya.* Sofia, 2020.].
- СР = Старобългарски речник. I. София: Валентин Траянов. 1999 [SR = Starobalgarski rechnik. I. Sofia: Valentin Trayanov. 1999.]. ISBN: 9549928039.
- СР = Старобългарски речник. II. София: Валентин Траянов, 2009 [SR = Starobalgarski rechnik. II. Sofia: Valentin Trayanov, 2009.]. ISBN: 9789549928389.
- Янев 2009: Янев, Б. *Система на личните имена в българския и немския език.* Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“. [Yanev 2009: Yanev, B. *Sistema na lichnite imena v balgarskiya i nemskiya ezik.* Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo „Paisii Hilendarski“].

Assoc. Prof. Hristo Ivanov Saldzhiev, PhD

Trakia University

Stara Zagora, Bulgaria

e-mail: hristosaldzhiev@yahoo.com

РЕЦЕНЗИИ

REVIEWS

Светла ЧЕРПОКОВА

(Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“)

ЗА ЕДНО КОСМОПОЛИТНО ПЪТЕШЕСТВИЕ В РАЗБИРАНЕТО ЗА СВЕТОВНА ЛИТЕРАТУРА

(Галин Тиханов, *Световна литература.
Космополитизъм. Изгнание. Избрани статии и интервюта.*
София: Кралица Маб, 2022. ISBN 978-954-533-205-0)

Svetla CHERPOKOVA

(Paisii Hilendarski University of Plovdiv)

ABOUT A COSMOPOLITAN JOURNEY THROUGH THE UNDERSTANDING OF WORLD LITERATURE

(Galın Tıhanov, *World Literature. Cosmopolitanism. Exile.
Selected Articles and Interviews.*
Sofia: Kralitsa Mab, 2022. ISBN 978-954-533-205-0)

В краткото си (две страници), но наситено с много идеи слово „Идеалът за „световна литература“ (1970), писано за конгреса на ПЕН¹, Цветан Стоянов очертава някои от проблемните места при обсъждането на това и до днес дискутирано понятие. В присъщия телеграфен стил на писанието Стоянов резюмира най-големите рискове, които усложняват работата на занимаващия се с дефинирането

¹ Датировката и предназначението на текста са установени от съставителите и редакторите на изданието Цветан Стоянов „Съчинения в два тома. Т. 1. Културата като общение“, Антоанета Войникова и Йордан Василев, за което напълно им се доверяваме.

му: „Но бих искал само да посоча, че идеята за световна литература е твърде подвижна, с бързо сменящи се, понякога неясни форми. Че тя въпреки двата века история е едва в началото си. Тя е като започната постройка, нещо недовършено, нещо в проекция – тепърва ще придобива истинско лице. Струва ми се, че тя и теоретически не е достатъчно изяснена, да не говорим за практическото ѝ осъществяване. Тя има да се справя с тежкото наследство на неосведомеността, изолаността, предразсъдъците, несправедливостите, недоверията, деленията между нациите, социални бариери, стопански бариери, езикови бариери. Тя има да преодолява огромни подсъзнателни напластявания, системи на привилегии, неохота. Тя има да уточнява собствените си критерии и определеност, и граници“.²

Малко повече от 50 години след тези думи някак странно е, че много от поставените проблемите все още нямат окончателно решение. Същевременно има и нещо профетическо в изказаното от Цветан Стоянов – на думите му може да се гледа и като на предварително зададен конспект, който науката от последвалите го десетилетия действително следва в изучаването, но и в лутанията си при разискването на идеята за световна литература. Впечатлението е, че тя е като морското божество Протей, макар и не на неговата достопочтена възраст, което притежава умението да сменя облика си и така винаги да се измъква от своите преследвачи, придобивайки нови и нови образи според времето, мястото и обстоятелствата. Един обаче категорично „нелутащ“ се текст в „прихващането“ на това изплъзващо се понятие е книгата на Галин Тиханов „Световна литература. Космополитизъм. Изгнание“, с която българският читател имаше удоволствието да се срещне през 2022 г. Същевременно категоричността не ѝ е присъща, а в своята обоснованост, диалогичност и мекота при конструирането на тезите и доказването им отваря солидно поле за последващи разследвания.

Изданието на „Кралица Маб“ е структурирано в три части: I. „Космополитизъм, глобализация, изгнание“; II. „Световна литература“; III. „Избрани интервюта“. Ако читателят не се осведоми от гърба на обложката или от библиографското описание в края, че става въпрос за сборник с избрани статии и интервюта, писани и давани през годините, ще възприеме текста като монографично изследване,

² Стоянов, Ц. Съчинения в два тома. Т. 1. Културата като общение. Съст. и ред.: Антоанета Войникова и Йордан Василев, 1985, с. 65.

проведено с вещина и умения, трупани във времето, а и с отговорността за предлагането на цялостна концепция, която да преодолее негативите на колебанията и противоречията, неотменна част от теоретическото и практическото битуване на разбирането за световната литература.

Поставянето на световната литература на челна позиция в заглавието на книгата на пръв поглед „се бие“ със съдържанието, където ѝ е отредено второ място. Това начално впечатление обаче се оборва от първата статия – „Космополитизмът в дискурсивния пейзаж на модерността: две просвещенски артикулации“, която има характер на увод, но и на фундамент за сюжетите от следващите текстове. Така тази „започната постройка“, с която Цветан Стоянов сравнява идеята за световна литература, се доизгражда и разширява в следващите страници, за да може да избистри постепенно своето „истинско лице“, нещо, върху което текстовете на Галин Тиханов систематично работят.

Пътят към разбирането за световна литература преминава през много интригуващото и както става ясно по-късно, много продуктивното успоредяване, стъпило върху „две просвещенски артикулации“, основаващи се на просветителската политическа философия (с главен герой Кант с есето му „Към вечния мир“) и сравнителното литературознание (с акцент историята на идеята за „световна литература“). Читателят е преведен през кантианската идея за вечен мир и гостоприемство, положена и на историческия фон – Френската революция, Наполеоновите войни, през перипетиите на „интензивното взаимоприемане на космополитизъм и национализъм“ (с. 23)³, през реакциите на проекта на Кант от Фихте до XX век (с помощта на Хана Арент, Карл Шмит, Ясперс и др.) и проблема за „много важното рекалибриране на полиса“ (с. 25). Това е основата, върху която се надграждат етажите – проследяването на историята на понятието „световна литература“ и дисциплината сравнително литературознание (с. 30 – 45). А едни на пръв поглед маргинални сюжети – за германската пътеписна литература в „жанра“ „космополитни пътешествия“ (с. 18) от XVIII век и за ролята на изгнаничеството през XX век и около Втората световна война – се явяват ключ към зданието. Те „отключват“ и логиката на успоредяването на принципа на Кант за гостопри-

³ Тук и сл. посочени страници са от книгата на Галин Тиханов „Световна литература. Космополитизъм. Изгнание“.

емството, „даващ право на посещение, но не и на усядане“ (с. 22), и на разискванията върху понятието „световна литература“.

„Наративи на изгнанието. Космополитизъм отвъд либералното въображение“, „Отвъд диаспората? Кратки бележки вместо послеслов“, „Руска емигрантска критика и литературна теория между двете световни войни“ – това са само някои от текстовете в тази първа част, които очертават траекториите на космополитизма, разглеждан като дискурсивна практика и поради това изискващ паралелно преброяване с процесите на артикулиране и фундиране на понятието „световна литература“. Няма и как да се обсъжда проблемът за световна литература, преди да се изчислят някои не просто терминологични, а социокултурни, идеологически, исторически, политически, а в някои случаи – и чисто битийно-човешки уравнения. Разкриването на неизвестните им отваря път към дешифриране на механизмите на „рекалибрирането на полиса“, но и към метрологичните характеристики на космополитното, за което обаче няма как да се издаде сертификат, дори и поради индивидуалното усещане на всеки за принадлежност или непринадлежност към света, който обитаваме. Да бъдем космополити или изгнаници – това е питането, което вероятно Хамлет би поставил в един такъв разказ, който обаче не завършва като трагедия. Да се впишеш в „интеграционното течение“ или да вървиш срещу него – това е въпрос и на ситуираност, и на процесуална неизбежност, чиито последствия парадоксално могат да се окажат не точно дезинтеграционни, а да приключат с вписването в космо-полиското и до позицията на гражданин на света. Именно тези доминанти са лайтмотивни в статиите, включени в първата част от сборника – „Космополитизъм, глобализация, изгнание“. Тук махалото се задейства. Люшка се между две на пръв поглед крайности – космополитизъм и изгнаничество, които обаче накрая не се оказват антонимични. Обратно на очакванията изгнаничеството не е синоним на изолация – съзнателна или предопределена от обстоятелствата, а е повод за общаване към една „неизменна част от една обновена културна космополитност, която надхвърля местната изолация и моноглия“, съпроводена с нестихваща „мобилност“ (с. 119 – 120). Глобализацията пък се позиционира като медиатор между космополитизъм и изгнание, с амбивалентната способност „едновременно да свързва и изолира“ (с. 106).

Втората част от книгата, назована вече „Световна литература“, е отредена изцяло на разискванията върху понятието и идеята за нея, подкрепени чрез конкретизации, примери и обосновки. Всъщност

мястото на тази част неслучайно е централно, то е ядрото на сборника, около което гравитират другите текстове – за космополитизма, глобализацията и изгнанието, но и интервютата. Включените в тази част статии следват пътя от теорията към практиката, от глобалното към локалното, което на свой ред също парадоксално изненадва със своя скрит и неафиширан космополитен потенциал. Започва се от дефинирането на границите, преминава се през избрани, но значими културологични паралели и литературно-философски казуси, за да се стигне накрая до „малките литератури“, но не просто „до“ тях, а „отвъд“.

Първата статия – „За една координатна система на световната литература“, на свой ред функционира като въведение към следващите, но вече с предимството да има въввлечен и ориентиран в преследването на понятието читател. И ако продължим с флирта със строителни метафори, ролята на този начален текст е като на онази масивна плоча в една сграда, чиято цел е да заздрави вече построеното и да послужи за основа на следващия етап от градежа. Една стройна координатна система с четири вектора: време – пространство – език – саморефлексия, е положена в началото на диренето на вече конкретните параметри на понятието „световна литература“. В диалог, но и в дискусия с изследвания, определяни като основополагащи в разговора за световна литература, детайлно се обследва всеки елемент от координатната система. Тук персонажите са значително повече в сравнение с първата част и все повече се стъпва в полето на литература. Читателят може да опознае герои от различни области на мисловността и културата – Николай Конрад и Франко Морети, Михай Бабич и Антал Серб, Бахтин, руските формалисти, но и „Дон Кихот“, Елиас Канети с романа му „Заслепението“. Някои от тях може да „срещне“ на неочаквани места – като например Гьоте и Шекспир в Китай, а на моменти за кратко да се озове в Перу или на Мадагаскар. Накрая на това своеобразно 4D построение се стига до идеята, че „осъзнаването, че световната литература функционира като исторически променяща се констелация от дискурси, която е хронотопично конструирана, със социални и идеологически енергии, кипящи отдолу и оформящи тази конструкция, е първата стъпка към нейното денатурализиране и към очертаването на пространство, което би позволило поставянето ѝ под въпрос“ (с. 210). Цветан-Стояновото отбелязване за променливостта и подвижността на идеята за световна литература отеква в тази констатация, но вече търси своя план.

Следващите текстове – „Месторазположението на световната литература“ и „Дисциплинарни и екстрадисциплинарни дискурси за све-

товната литература: кратко въведение“ – надграждат и доразширяват разговора за това къде световната литература е ситуирана върху времевата ос и какви са пространствените ѝ измерения. Ще оставим бъдещия читател сам да проследи възможните отговори, но един от най-провокативните и пораждащи размисъл е този, че световната литература „всъщност е предмодерно понятие и в това е част от нейния чар и част от нейното изгубено богатство“ (с. 214 – 215). „Отговорите“ от Съветска Русия, от страна на руския формализъм, търсенето им сред войни и революции, а също и чрез превода – това са само част от териториите, които процесът на разискването върху понятието „световна литература“ обхожда в тази втора част, като се продължава заложената още в началото тенденция към бягане от „готовото опаковане“ и вкоравените аксиоми. Препъникамъните от конспекта на Цветан Стоянов, дефинирани като „тежко наследство“, с които идеалът за световна литература е принуден да се съобразява – изолираност, предразсъдъци, национални деления, социални, стопански, езикови бариери и т.н., – тук намират своите конкретизации и разкриват многоплановостта, но и проблематичността си.

Финалният акорд в тази част поставя статията „Отвъд „малките литератури“: размисли за световната литература (и за българската)“. На един читател с наслоени обременености и комплекси за „малкостта“ на българската литература несъмнено би му допаднала предложената възможност на литературата ни да не се гледа през разграничението като „малки“ и „големи“ литератури, „световна“ и „национална“ литература. Тогава и неговият „умилителен“ (с. 339) вопъл защо нямаме Нобелов лауреат, ще бъде утомен. Същевременно обаче много елегантно му се натрива носът, като му се напомня, че „да се утвърждава собствената роля в световната литература, не означава да се претендира за добре охраняван ъгъл или за изключителен, несравним и ненадминат културен опит“ (пак там). А ефектни, но преди всичко ефективни метафори като сравнението на преобладаващия в настоящето ни статичен подход към световната литература с „шкаф с курioзни предмети“ (с. 338) от XVIII век, чиито чекмеджета човек отваря, наслаждава се на образците в тях, а после затваря, без да има контакт между съдържанията на чекмеджетата, призовават към раздробяване на „мозайката“ и отстъпването на нова подредба, в която съществена е „динамиката на взаимодействието“ (пак там). Те отвеждат и до много съществената констатация, че „днес „световната литература“ вече не е списък с шедьоври, а галерия от огледала, в която трябва да зърнем частици от чужда културна среда“ (с. 340).

Метафората за шкафа с курioзни предмети напомня за едно сходно сравнение при Цветан Стоянов, изразяващо една от трите посоки, които според него застрашават бъдещето на световната литература, а именно – превръщането ѝ в зоологическа градина, където на посетителя му се представят любопитни животни, а както можем да се досетим, всяко от тях остава затворено в клетката си, без контакт с останалите. С тази метафора Стоянов споделя и страховете си от комерсиализацията на световната литература и превръщането ѝ в пазар – нещо, с което завършва и словото си. Разсъжденията на Галин Тиханов за световната литература имат подобен завършек, който отвежда до тъжното проумяване, че опасенията на Цветан Стоянов всъщност са се сбъднали. Защото според Тиханов ние сме в „ПЛЕН“ на една нова ситуация, „в която голямо и малко, канонично и маргинално са оставени на милостта на пазара, подхранвайки неговия ненаситен апетит за опитомено новаторство и контролируема оригиналност“ (с. 342).⁴

На третата част от изданието – „Избрани интервютата“ – би могло да се гледа и като на приложение, един вид апендикс, поради жанровата му различност от предходните. В контекста на изданието обаче тя има своя собствена тежест. Ако до този момент читателят малко или много е чувал гласа на Галин Тиханов и през посредници – преводачите, то в тази част общуването става непосредствено и не само защото част от беседите са на родния език на Тиханов, а защото темите, които досега в книгата са водили свой научен живот, в интервютата се подемат отново, но с интимността и съкровеността, които жанрът позволява. Редом с гласа на Галин Тиханов се чува и този на незабравимия Марин Бодаков, един космополит съвсем в разбирането на XVIII век, за което Тиханов говори в своята книга – „познаващ правите на света, културен, изискан, мъдър“ (с. 19).

Всъщност диалогичността не е отличителна черта само за тази трета част от сборника. Освен „диалога“, който систематично се провежда с произведения, автори, изследвания, общностни групи, присъства и типът говорене, към което лекционната и семинарната форма предразполагат. Включените лекции и семинари, организирани от Софийския университет „Св. Климент Охридски“, документират дис-

⁴ В тази посока на разсъждения няма как да не споменем едно българско изследване, което анализира механизмите на остойносттаване на световната литература – зависимости от награди, политика, конюнктура, медии, пазари, а именно книгата на Амелия Личева „Световен ли е Нобел?“ („Колибри“, 2019).

кусии, в които се открояват и други гласове – на Миглена Николчина, Камелия Спасова, Мария Калинова, Дарин Тенев, Огнян Ковачев, Еньо Стоянов. Така сборникът се вписва и в духа на модерното книгоиздаване, което експериментира с интегрирането на интервюта, лекции, семинари с научни текстове, а разнообразните „артикулации“ освен в изследователски обекти се превръщат и в модус на собственото си представяне.

В книгата има и нещо много симпатично и придаващо ѝ един леко носталгичен привкус лично за мене. Като изследователска стратегия тя припомня за първите текстове на Галин Тиханов на български и преди всичко за докторската му дисертация „Жанровото съзнание на кръга „Мисъл“ (1998), където в своята сплетеност литература, култура, идеология, политика, литературна история чертаят многоплановата картина на българската мисловност от края на XIX и началото на XX век. Някои от лайтмотивите, прескачащи от статия в статия – като темите за романтичното, за Ренесанса, също занимават Тиханов от докторантските му години. Това демонстрира не просто вяръност на себе си, а собствени изследователски интереси и стил, граден и отстояван в годините.

Някак негласно е прието представянията, рецензиите, отзивите, мненията и други подобен тип жанрове на репрезентиране на един труд да гравитират около първата му среща с публиката, а в хода на времето интензитетът им да намалява, за да отстъпи читателското внимание за други нови издания. Книгата на Галин Тиханов е от порядъка на текстовете, чиято актуалност не е с предизвестен срок на годност, диктуван от моди, залитания в настоящи дискусии и еквилибристика с модерни понятия. Доказателство за това е и хронологията на включените в изданието статии, лекции, семинари и интервюта, обхващаща периода от 2000 до 2021 г.

Сравнението на понятието „световна литература“ с вечно използващия се Протей може да даде още един повод за аналогии. Според митовете Протей притежава още една важна способност – прорицателската, но тя се открива само пред онзи, който го улови в истинския му облик. Дали изследванията на Галин Тиханов улавят това „истинско лице“ на световната литература, което и Цветан Стоянов търси, за съжаление, въпреки днешните ни възторзи и единомислие по темата няма как да знаем, нито да се догадим за пророчествата, които авторът им би получил, ако това е така. Във възможностите ни е само пожеланието, когато след над 50 години някой чете книгите му и ги обсъжда от хоризонта на тогавашната ситуация, да среща същите

потвърждения на казаното в своето си настояще така, както в текстовете на Тиханов отекват думите на Цветан Стоянов, а някои от питанията му намират своя отговор.

И накрая – един малко тъжен въпрос, но струва ми се, с оптимистичен отговор. Не е ли този интерес към космополитното породен и от собственото битие на автора на „Световна литература. Космополитизъм. Изгнание“, териториално отдалечен от родното, но същевременно част от онази „обновена културна космополитност, която надхвърля местната изолация и моногlossenя“, за която той така увлекателно разказва?

Assoc. Prof. Svetla Cherpokova, PhD

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Plovdiv, Bulgaria

e-mail: cherpokova@uni-plovdiv.bg

Researcher ID (Web of Science): CAF-1103-2022

ORCID ID: 0000-0002-1113-9265

РИНЦ ID: 2194-0097

Запрян КОЗЛУДЖОВ

(Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“)

ЗА АКТУАЛНИТЕ ПРОБЛЕМИ И АСПЕКТИ НА ЛИТЕРАТУРНАТА СОЦИОЛОГИЯ

(Жизел Сапиро, *Социология на литературата*.
София: СОНМ, 2023. ISBN 97861975500417)

Zapryan KOZLUDZHOV

(Paisii Hilendarski University of Plovdiv)

ON CURRENT PROBLEMS AND ASPECTS OF LITERARY SOCIOLOGY

(Gisèle Sapiro, *Sociology of Literature*.
Sofia: SONM, 2023. ISBN 97861975500417)

Повече от половин век след появата на книгата на Робер Ескарпи „Социология на литературата“ (1958) в хуманитарната научна сфера се появява изследване със същото заглавие (2014) с автор известната френска социоложка Жизел Сапиро. Ако първият труд играе донякъде ролята на прощъпалник в полето на литературната социология, вторият заявява далеч по-сериозни цели и амбиции, които са плод не само на времевата дистанция и бурното развитие на социологическата наука, но и на рязко променената и непрекъснато променяща се социо-културна ситуация.

В обръщението си към българската публика на премиерното представяне на труда авторката открито заявява амбицията си книгата „да бъде възприета и усвоена като изследователска програма, каквато тя е всъщност“. Ще ми се да продължа цитата, защото той е показателен за търсения резултат като продукт на заявената изследова-

телска нагласа: „Действително тази книга не предлага единствено описание на теориите и теоретичните трудове в областта на социологията на литературата. Не става дума само да се предложат на изследователите и студентите „ориентири“, както сочи заглавието на поредицата на издателство „Ла Декуверт“, в която тя бе публикувана на френски език. Моята цел беше да разработя въз основа на тези описания една изследователска програма, като посоча онези изследователски писти, които ми се струват най-плодоносни.“

Целта е пределно ясна, но продуктивният резултат не е съвсем отъветен. Изследването в неговата композиционна логика е интригуващо и интересно. Но в този му вид то може да бъде възприето като основа – наистина професионално компетентна и стабилна, за размисъл, мнение и допълнение при изработването на горепосочената интердисциплинарна изследователска програма, от която наистина има сериозна нужда.

Един социологически подход към литературните факти предполага задължително всеобхватност, хуманитарна широта, интердисциплинарност, в които да се оглеждат, проектират и анализират сложните и нееднозначни опосредявания и взаимовръзки между творбите и социалните условия на тяхната поява, възприемане, исторически живот и евентуални употреби в полето на социума. Основите на такъв подход Сапиро аргументира изключително прецизно и точно (в три пункта) пред публиката на българската премиера. Четирите части на книгата са добър опит тези идеи да бъдат представени и развити в теоретичен и практикоприложен аспект.

Първата глава на изследването – „Социологически теории и подходи към литературата“, е посветена на различните теории със социологическа насоченост, които са представени в оценъчен план с техните силни и слаби според авторката страни. Акцентът е върху начините, по които те се опитват да впишат литературата в полето на социума, както и различните подходи в анализа на социалните влияния и взаимодействия с литературните факти, които също са социални по своята природа. Сапиро обръща специално внимание на социологическите измерения на законите на литературната история, като ги обвързва основно с идеите на Жермен дьо Стал, Иполит Тен и Гюстав Лансон. Последните двама са типични представители на литературоведския позитивизъм. Тен – като основоположник на културноисторическата школа в литературознанието, а Лансон – като типичен представител на функционалистки ориентирания литературоведски постпозитивизъм от последните години на XIX и началото

на XX век. Самият той се опитва да обясни същността на феномена *художествена литература* чрез функциите му в обществения живот. По думите му литература са само и единствено тези текстове, които „по характера на своята форма могат да стимулират въображението, емоциите и естетическите чувства на читателя“. Този подчертано функционалистски подход предопределя и формулирането на шестте негови закона на литературното развитие, които авторката в курсив синтетично и точно е представила. Встрани от вниманието ѝ са останали „общественият литературен изолационизъм“ на формалната школа, марксистки ориентирианият социологизъм на Георгий Плеханов, поставил основата на руската социологическа школа, изродила се постепенно във „вулгарносоциологическа“.

Най-интересна в концептуален и актуален аспект е завършващата част на главата „Функционализъм, интеракционизъм и релационен подход“. В нея специално място заема теорията на полето на Пиер Бурдийо, който според Сапиро „превърща литературата в пълноправен обект на социологията“. Представена е и теорията на мрежите във възможните ѝ взаимодействия с теорията на полето. Изследователката е водена от убеждението, че литературата, схващана като проява на колективно съзнание, като комуникативен акт, като институция, система, поле или релационна мрежа, е опосредена от социалния свят, чийто продукт се явява. Тези сложни взаимодействия са предмет на следващите три глави – социология на литературното производство, социология на творбите и социология на възприематето им.

В началото на втората глава вниманието е насочено към основни концепции, схващания и анализи за мястото на литературата в обществото и обществената роля на писателя. Във втората част на главата акцентът е върху автономния свят на литературата и неговите институции. Това според авторката включва проблема за социалното моделиране на писателите и изграждането на техния професионален статут и статус, както и проблема за литературните институции и ролята им във формирането и регламентирането на литературния живот. Сапиро твърдо застава зад идеята, че анализът на структурата на литературното поле и на мрежите и множествените съответствия откриват нови възможности пред литературната социология. Според нея те могат да бъдат използвани за проучване и анализ на друг тип отношения, като например „корелацията между „символните причислявания“ на авторите от страна на критиката към школи и движения, от една страна, и материалните връзки между тези автори, доловими чрез публикуване в едни и същи списания или при едни и същи изда-

тели, от друга“. Това позволява да се операционализира идеята за координати на позициите, заемани в литературното поле.

Начинът, по който всички горепосочени процеси обуславят литературното производство, е предмет на третата глава – „Социология на творбите“. Показателно е още първото изречение, с което тя започва: „Социологията на творбите има за цел да надмogne противопоставянето между вътрешен и външен анализ, за да изясни как те отразяват социалния свят“. Съвременната литературна социология според изследователката трябва да преодолее едностранчивостта и на марксистката традиция, която обвързва творбите основно с обществените условия на тяхното производство, и на „биографичната илюзия“ (заглавие на едноименна статия на Бурдийо от 1986 г.), която се заключава в обяснението на творбата единствено с намеренията и своеобразието на нейния автор.

Исходната теза е, че социологията на творбите (по-адекватно понятие би било „социология на творчеството“) трябва да показва и анализира как писателят се вписва „от една страна – в пространството на социалните дискурси и репрезентации, а от друга – в структурното пространство на възможностите, които му предоставят жанрове, образци, творчески похвати – все специфични социални факти в света на литературата“. Целта е след възстановяването на това пространство да се изведат и разберат принципите на избор, обусловени от социалните характеристики на субектите и системата на отношения, които те реализират в рамките на литературното поле. Концептуално обединяваща и обвързваща отделните части на главата е теорията на Бурдийо за полето с акцент върху творческия акт. В него се снемат социалните характеристики на писателя и позициите му в полето и неговата траектория. Чрез тях той се вписва в колективните динамики, които бележат големите еволюции на литературното производство.

Наред с проблемите и феномените на литературното производство основна цел на съвременната литературна социология според Сапи-ро са въпросите за условията на тяхното възприемане. Последната глава – „Социология на рецепцията“, концентрира изследователския интерес на авторката върху възможните опосредявания и употреби на литературата в рамките на рецептивния комуникативен акт. Интерпретациите, които определят битието на една творба, наистина „понякога стигат дотам да твърдят, че текстовете казват неща, които всъщност не казват“. Циркулирането им във времето и пространството извън контекста на тяхното създаване според Бурдийо улеснява този процес на анексиране на смисъла им. Социологията на рецепцията според Сапи-

ро се заключава именно в анализа и обяснението на тези опосредявания и употреби. Според нея социологията на литературата „има за предмет начините за йерархизация на творбите в пространството на рецепция чрез избора и класирането, които критиката, пресата, инстанциите за разпространение и утвърждаване осъществяват: критически успех, брой продажби, почести, литературни награди, институционално признание и т.н.“. Изследването целенасочено проследява основните инстанции на опосредяване: рецептивните етапи, включително и литературните съдебни процеси като социологически феномен, ролята на критическите оценки, рецептивните ефекти и влиянието им върху творбите, международното им битие чрез преводите, за да се стигне до социологическите измерения на литературните фестивали. В самия си край то маркира и социологическите проблеми на четенето и промените в читателските практики. Мимоходом Сапиро отбелязва и процеса на поява на все по-големи масиви от текстове в електронен формат. Този социологически факт отправя наистина нови предизвикателства към изследването на употребите и практиките на четене.

Завършвайки, ще си позволя няколко бележки. От литературоведска гледна точка в работата има някои неточности, които за социолога може би са без особено значение, но смущават литературоведския прочит. Още в увода се появява следното твърдение: „На първо място смисълът на една творба не се заключава в нейната вътрешна конструкция, както твърдят представителите на херменевтиката...“.

Представителите на херменевтиката никога не са зачитавали подобна теза. Дори жестово-риторичният призив на основоположника на новата филологическа херменевтика Фридрих Шлайермахер: „Да разберем автора по-добре, отколкото той сам себе си е разбирал“, имплицитно се противопоставя на това твърдение. Представителите на съвременната философска херменевтика Гадамер, Яус, Рикьор задълбочено изследват сложните процеси на смислопораждане, разбиране и тълкуване на текстовете и факторите, които ги обуславят – рефлексивност, рецептивност, диалогичност, интерсубективност, историчност и т.н. Наистина императивно цитираното по-горе твърдение е лишено от основание. В част от текста на книгата натежава реферативно аотиращото представяне на множество изследвания, в което понякога се размива плодотворността на първоначалната идея, свързана с представянето и оценката на конкретната „плодоносна изследователска писта“, както се изразява самата авторка. Тези бележки не променят значимостта на изследването и позитивното впечатление от досега с него. Във финала на заключението се появява

едно много показателно признание на Сапиро: „В края на този преглед изглежда, че колкото и многобройни писти за изследване да са открити, предстои да се направи още много“. С подобна оценка започнах настоящото представяне, а финалът на книгата в голяма степен я оправдава и потвърждава. Изследването е наистина професионално компетентна и стабилна основа за надграждане, свързано с перспективите, маркирани в последния абзац на заключението.

Любознателният и компетентен читател с надежда очаква срещата си с бъдещи текстове на Жизел Сапиро, посветени на тези нови социологически проблеми и перспективи.

Prof. Zapryan Kozludzhov, PhD

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Plovdiv, Bulgaria

e-mail: zaprian@uni-plovdiv.bg

Димитър КРЪСТЕВ

(Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“)

КАК ДЕЙСТВАТ ЛИТЕРАТУРНИТЕ ТЕКСТОВЕ?

(Александър Панов, *Текстът като социално действие*. София: ИЦ „Боян Пенев“, УЦ „Диоген.бг“, 2022. ISBN 978-619-7372-53-3)

Dimitar KRASTEV

(Paisii Hilendarski University of Plovdiv)

HOW DO LITERARY TEXTS WORK?

(Aleksandar Panov, *The Text as a Social Action*.
Sofia: Boyan Penev, Diogen.bg, 2022. ISBN 978-619-7372-53-3)

Как всъщност действа литературната творба? Какви са функциите на литературата в културната динамика на общностите и в социално-историческите промени в живота на етническият и националният колектив? Как би изглеждала жанровата система на литературата, ако възприемем представата за същността на художествен акт като комуникативно действие и взаимодействие на две съзнания? Такива въпроси си задава Александър Панов в своята най-нова книга „Текстът като социално действие“. Това са въпроси, които предполагат една в известен смисъл необичайна перспектива към редица същностни проблеми на литературната теория, като например тези за спецификите на литературата и за нейното взаимодействие с нелитературните текстове или пък за общественото функциониране на художествените творби и тяхната зависимост от конкретните културни контексти, задаващи конвенциите за четене, които предопределят тяхната стойност. И ако по традиция тези проблеми преобладаващо са били решавани или през призмата на една есенциалистка нагласа, тър-

сеща вътрешната природа на литературата и нейното принципно различаване от нелитературните употреби на езика, или, обратно, съобразно с т.нар. кондиционална поетика, интересуваща се не от вътрешните свойства на литературните текстове, а от условията и конвенционалните рамки, които детерминират присъствието на текстовете в художественото поле, то Александър Панов убедено изоставя този теоретичен кръстопът, за да предложи по-различен фокус към литературните феномени. Според него предмет на литературознанието следва да е „не текстът сам по себе си, а съдържащата се в него възможност за протичане на реален дискурс, т.е. на комуникативно действие...“. Като се стреми да мисли целта на интерпретацията във връзката между универсалните значения на текстовете и конкретните исторически ситуации, които са ги породили, Александър Панов подхожда с увереността, че художественият акт, представляващ комуникационно взаимодействие на две съзнания, има своята значимост при моделирането на общностните ценности, нагласи и представи – художествените фикции и перформативи играят много важна роля във формирането на „напълно реалните, убеждения, нагласи и ценности на групата, в чиито рамки функционира текстът“. Казано обобщено, методологическата предпоставка на изследователската програма, с която той се солидаризира, е в идеята, че изследването на художествените дискурси е преди всичко средство за „преминаване от текстоориентирано към антропологично литературознание“ (с. 214). По този начин предложените в книгата теоретични концепции заявяват себе си, макар и невинаги директно афиширани, в съгласие с онези промени в парадигмата на хуманитарните науки, които в последните две десетилетия често са възприемани като антропологичен и перформативен обрат в науките за културата.

Трябва да подчертаем обаче, че дискутирането на тези същностни теоретични проблеми не остава на плоскостта на абстрактното теоретизиране, т.е. не е „чиста теория“. Теоретичните идеи и концепции, предложени в книгата, се илюстрират с интерпретации на произведения от класически автори на българската литература (Христо Ботев, Иван Вазов, Елин Пелин, Йордан Йовков, Никола Вапцаров, Виктор Пасков, Станислав Стратиев, Милен Русков), а чрез тях – и на по-обширни развойни периоди на националната ни култура. С основание и самият автор коректно определя книгата си като „приложно теоретична“. И това „пресичане“ на общите концептуално теоретични тези със синхронни и диахронни разрези и конкретни литературноисторически интерпретации далеч не е изненадващо за Александър Панов, чиито дългогодишни интереси трайно са свързани с въпросите на ис-

торическата поетика на българската литература, с културните проблеми на българското литературно развитие, с множество изследвания, реализиращи постиженията на модерната жанрова теория в анализи на произведения от българския литературен канон.

Най-новата книга на Александър Панов представлява много солиден том, който „събира“ в себе си осемнадесет студии и статии, чиито варианти са получили вече публичност в авторитетни научни издания. Но това не е просто сборник с изследвания. Книгата има много добре обмислена концептуална структура и ясна композиция от два раздела, в които последователно се реализират поставените от автора изследователски задачи.

Първият раздел („Традиционно vs. Модерно. Конфликти и колаборации“) съдържа текстове, разработващи „проблема за опитите на литературата да разреши основния хуманитарен конфликт на последните две столетия – замяната на един начин на живот с неговите ценности, убеждения и нагласи, препоръчителни модели на поведение и най-вече механизми за регулация на обществените отношения с друг, който преобръща изцяло заварените ценности, социални практики и образи на света“ (с. 8). Във връзка с общия европейски процес на национално самоопределение се анализира ролята на литературните произведения в трансформацията на българския социокултурен живот с оглед на три културни модела – „рециклирането“ на традиционните метанаративи на културното наследство и появата на нови метанаративи, формиращи „споделените представи на хората за същността на модерния начин на живот, ценности и препоръчителни модели на поведение“; създаването на нов културен герой, изразяващ колективната представа на общността за самата себе си, който „идва на смяна“ на старите етнически герои, свързани с основните ценности на етноса – кръвта, земята и вярата; трансформирането на средновековния механизъм на легендата, с помощта на който се изграждат препоръчителни модели на поведение и се формира новият образцов герой, изразяващ вече не християнските, а националистическите ценности. Средищно място тук заема поезията на Христо Ботев, в която най-ясно проличава парадоксалното съжителство на архаични и модерни културни модели. Освен това обект на анализ са произведения като „Паисий“ на Иван Вазов, „Индже“ на Йордан Йовков, „Чамкория“ на Милен Русков, проследяват се присъствието и развитието в българската литература на мотиви като „немили-недраги“ или „те пият и пеят“.

Вторият раздел („Етюди по жанрова теория“) предлага интригуваща дискусия върху системата на литературните жанрове чрез интер-

претации на класически текстове на българската литература от необичайна за родното ни литературознание перспектива. Александър Панов се опира на концепцията на В. И. Тюпа (Тюпа, В. И. Дискурс/Жанр. Москва, „Intrada“, 2013) за родово-жанровата систематика на литературата, като я доуточнява и доразвива чрез придобилите вече известност и авторитет теории на Андре Йолес за „простите форми“ и Ханс-Роберт Яус за жанра. Предложеният модел на литературния жанр заслужава отделна и задълбочена дискусия, която тук няма как да предложим. Само ще отбележим мимоходом, че перспективата е в обвързването на жанровите представи за литературните текстове с комуникативно действената сила на общоречевите типове и жанрове като похвала, хула, жалба, желание, заплаха, успокоение (при лирическите текстове, представляващи своеобразни перформативи) или като сказание, приказка, притча, анекдот, жизнеописание, сага, екземплум, казус, пословица, басня (при повествователните текстове). Съобразно с инвариантните универсални типови модели на речевите действия и прости форми се предлага нова типология на лирическите жанрове и се интерпретира индивидуалната специфика на знакови за българската литература творби, като „На прощаване“ от Христо Ботев, поезията на Никола Вапцаров, „Герациите“ на Елин Пелин, „Албена“ на Йордан Йовков, „Балада за Георг Хених“ на Виктор Пасков, драматургията на Станислав Стратиев.

Българското литературознание не страда от преизобилие на изследвания, в които обхватни и оригинални теоретични идеи търсят своята реализация чрез интерпретации на класически произведения на националната ни литература. Затова и най-новата книга на Александър Панов се очаква да предизвика заслужен интерес. А и самият автор откровенно признава, че тя „притежава сериозен полемичен заряд“.

Assoc. Prof. Dimitar Krastev, PhD

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Plovdiv, Bulgaria

e-mail: d_krastev@uni-plovdiv.bg

ORCID ID 0000-0001-9226-8319

Yana ROWLAND

(Paisii Hilendarski University of Plovdiv)

METAXIS: ANTONY ROWLAND BETWEEN COMMITMENT AND AUTONOMY

(Antony Rowland, *Metamodernism and Contemporary British Poetry*.
Cambridge: Cambridge University Press, 2021, pp. xi, 240.
ISBN 9781108841979. <https://doi.org/10.1017/9781108895286>)

...

I think it needs that ancient scream
to pierce the skulls of Academe
to remind them that all poems start
in the scream of Orpheus torn apart.

...

The quoted fragment from Tony Harrison’s enigmatical film-poem *Metamorpheus* (1999) subsidizes Antony Rowland’s central argument about the unavoidability of in-betweenness in a metamodern perception of the artist who seems to be trapped in an intellectual-emotional vice: between unrefined poetic flame and cultivated scholarly research, between a disenchanting, individual radical talent delivering a world of violent survival and a genteel nostalgic rumination on the mellowness of tradition. A telling moment in the emergency of this dualism is a late 20th-century English reception of orphic sacrifice, explored by Professor Oliver Taplin. Taplin undertakes a journey from Bulgaria to Greece which reveals, idiosyncratically, the “plight of the modernist Bulgarian poet Geo Milev, scourge of the police authorities in Sofia, who was brought to trial for the publication of a new magazine, *Plamak* (‘Flame’) in 1924, and then murdered the following year in ‘massive repressions which followed a terrorist bomb explosion in Sofia” (Rowland 2021: 123). The implied, but not mentioned overtly at this stage, poem ‘September’ (“Септември”, ‘Septemvri’), forms part of Rowland’s exquisitely finished claim about the unavoidability of a consideration of “double consciousness” as part of his formulation of metamodernism: A cocktail made of “forg[ing] barbaric

poetry out of atrocious history” and “a Poundian desire to explore the rootedness of myth” (ibid.). Rather shocking is the resuscitation in *Metamorpheus* (42’) of what could be assumed to be the severed head of Orpheus – floating down the Maritsa and with eyes having already blinked, quite evocatively (33’) – to eventually mimic the expression of none other than Tony Harrison himself who sets Taplin on this journey and thus declares his indebtedness to both myth and “the skulls of Academe”. Self-antagonism, as a feature of metamodernism, asks for analysis: This need is laid out in Rowland’s initial argument (taken from Geoffrey Hill’s fourth Oxford professorial lecture ‘Poetry, Policing and Public Order (2011 – 2012)’) – economically clad in an exploration of conceptual incongruences in the ‘Introduction’, but admirably well unfolded further, in particular in Chapter 3 (‘Committed and Autonomous Art’). As an academic and a native speaker of Bulgarian, I trust I may be excused to have expected more than the six-page opinion on Milev as part of the mythopoesis of Tony Harrison’s collage-like perception of “transformations of the Orpheus myth” (Rowland 2021: 121). On the other hand, Milev becomes a cornerstone in Rowland’s adroit investigation of metamodernism which may be seen as a lingering between “departure” and “perpetuation”, “mainstream and ‘innovative’ poetry”, “recalcitrance” and a wish for harmony (ibid. 1 – 2). Ploughing through the embedded narratives that contemporary British poetry spins out of its ambiguous relationship with the past, as Rowland demonstrates, is certainly worth taking the time for, as one tries to assuage the clash in perceiving a contemporary poem as at once extension of, and revolt against.

The monograph consists of an introduction, five chapters and a conclusion. The one-hundred and fifty pages of consistent critical labour that Antony Rowland’s study amounts to are followed by some seventy pages of invaluable notes – a fact indicative of the volume of the author’s resolve and the succinctness of his argumentation in the main textual body. In the Acknowledgements section Rowland declares a sense of faithfulness for his terminally ill friend who inspired the composition of the book. This humane dedication balances the edginess and the provocatively conflictual nature of the poetical material selected for analysis.

Geoffrey Hill’s reflections on the need for a poem to exasperate, on “doomed literary culture”, and the impulse to go beyond texting (disclaimed in his pejorative reference to Carol Anne Duffy’s creative stance) is a case in point: Rowland sees himself filling in a gap opened by

“the absence of an extended appraisal of contemporary poetry in the context of metamodernism” which he perceives “in terms of the bifurcation ... between mainstream and ‘innovative’ poetry” (Rowland 2021: 3). Rowland’s intention is tied to his revealing the depthiness of concepts such as “enigmaticalness”, “committed” and “autonomous art”, and “iconoclasm”. That he should have made such a choice is hardly a surprise, given his consistent, but not blind interest in Adorno’s preference for ambiguity, non-definability, and dialectical thinking as the essence of modern art (ibid. 7). Constant approaching that which may be defined as the spectrality of sense, open-mindedness to “the methodological challenges of literature” in terms of interpretation, the amoebic alterations in a text’s life with subsequent readers – these are some of Rowland’s ambitious initial intentions, actually rather elegantly committed to negative dialectics (ibid. 8 – 9), as he monitors contemporary British poetry’s journey toward ontological incompleteness and contingency of sense. Behind Rowland’s project there stand also Derek Attridge, Walter Benjamin (ibid. 9), an unquiet and persistent temptation to quote Eliot, and a wish to defend – showcasing, for instance, the work of “Prynne, Monk, Parmar, Warner, and Byrne” – art’s persistence “to delight, challenge and exasperate” (ibid. 20). In the wake of Hill, Rowland denounces literature’s “‘promotional [...] outlook’” and articulates the need to turn over a new leaf – after postmodernism – so as to notice “a perceived shift ... to a new historicity bound up with affect, the return of sentiment, post-irony and the impact of austerity” (ibid. 22) – a cross-generic link, also, with the metamodern novel.

In *Aesthetic Theory* (1970) Theodor Adorno reflects on transitoriness versus absoluteness in perusing art’s substance, arguing that true art is non-representational¹. Art’s ability to surprise, perplex and

¹ Here is a compact selection from Adorno’s aesthetic theory which propels Rowland’s theoretical motivation. The problematic nature of concepts such as edginess, enigmaticalness and historicity is evident:

Art must turn against itself, in opposition to its own concept, and thus become uncertain of itself right into its innermost fiber. ... The concept of art is located in a historically changing constellation of elements; it refuses definition. ... Art can be understood only by its laws of movement, not according to any set of invariants. It is *defined by its relation to what it is not*. The new is the longing for the new, not the new itself: ... The art of absolute responsibility terminates in sterility, whose breath can be felt on almost all consistently developed art works; absolute irresponsibility degrades art to fun; ... As a thing

kindle a desire for the new, its auto-allegorizing potential, which signals the necessity to negate, rather than affirm pleasure, art's demand from man to cultivate tolerance to *enigmaticalness* (i.e. to the problematical status of understanding per se), art's becoming social through its opposition to society (i.e. "autonomous art") – these seminal points find their way into Rowland's selection of such poetical matter that discloses the diverse and angry spirit of Contemporary British poetry. Similar seems to be Geoffrey Hill's attitude when he defends poetry as a need to exasperate, to not alleviate but fuel "cantankerousness" and abstain from resolving "obscurity", to maintain depthiness of argument and create double consciousness, while he spurns "texting" (in the definition of the then poet laureate Carol Anne Duffy) as an all-too-easy "anarchical sentimental pillage"². Still, the debate would have been even more fruitful, I trust, if Rowland had included the opinions of some notable 20th-century scholars in the area of hermeneutics (i.e. we do not see Husserl, Heidegger, Gadamer, Iser, or Ricoeur in the Bibliography section) – this would have provided the study with the much needed diversity of literary theory, as it perceives conflict at the heart of creativity and interpretation. On par with Hill, Rowland feels confident in revisiting late modernism via Adorno's

that negates the world of things, every artwork is a priori helpless when it is called on to legitimate itself to this world; still, art cannot simply refuse the demand for legitimation by pointing to this apriority. ... The enigmaticalness of artworks remains bound up with history. It was through history that they became an enigma; it is history that ever and again makes them such, and, conversely, it is history alone which gave them their authority ... All artworks – and art altogether – are enigmas; since antiquity this has been an irritation to the theory of art. That artworks say something and in the same breath conceal it expresses this enigmaticalness from the perspective of language. This characteristic cavorts clownishly; if one is within the artwork, if one participates in its immanent completion, this enigmaticalness makes itself invisible; if one steps outside the work, breaking the contract with its immanent context, this enigmaticalness returns like a spirit. (Adorno 1997: 2-3, 31, 39, 119-120, emphasis added)

² As Hill dwells on T. S. Eliot's 'Lines for an Old Man' and 'Little Gidding' (*Four Quartets*), he urges "the exasperated spirit to proceed" and declares the premises of his own genius: "The angst of my youth compounded by the exacerbations of old age" (Hill 2011 – 2012). Further, Hill speaks of poetry as "lines in depth" (hence "depthiness"), and not just in line – lines, in other words, which ought to be seen in relation to "disrelation", as writing poetry means, essentially, "not to be oneself", "not to be sincere, but to be inventive", to "protest" and thus to be "an elitist" who works against "political careerism" and "oligarchical commodity" (ibid. 36' – 37', 40').

skepticism toward a naïve perception that interpretation could ever explain away conflict which is at the heart of poetry:

Late modernism suggests attenuated endurance, whereas metamodernism connotes a self-conscious return to a formidable but also ephemeral phase in literature and culture. ... Enigmatic poems are like the Sphinx: they are unsolvable puzzles, in which any infringements of critical understanding are tempted as the poetry's 'meaning' recedes into the distance. Adorno's resistance toward hermeneutics in his context offers a methodological challenge not only to the study of contemporary poetry, but to the study of literature as a whole. (Rowland 2021: 9).

Silent about the possibility of including, in his research, Iserian 'gaps' or 'blanks' and the 'as-if reality' principle of the existence of the work of art, Rowland's perception about Adorno's conviction that art must be approached in its "relation to what it is not" gets established through a discussion of enigmaticalness in the works of Prynne, Paterson, and Monk in chapter I, which embosses a key sub-section in the study: 'Contemporary British Poetry and Enigmaticalness' (Rowland 2021: 21 – 41). The selection of poems from J. H. Prynne's *Acrylic Tips* (2002), Don Paterson's *Landing Light* (2003), and Geraldine Monk's *Ghost & Other Sonnets* (2008), aims at showcasing, once again, the rapprochement between Adorno and Rowland on the need for critics to "remain open to literature's unassimilable 'remainder,'" and accept that all they can understand is "something of art", and not art itself (Rowland 2021: 26). In addition, this chapter deals with the inefficiency of the human body ("infarct", *ibid.* 30), the motif of growing up as registering disturbance (*ibid.* 36), Patterson's much discussed anthology *New British Poetry* (2004), and the destinies of the modernist faith in the necessity to get "rid of the controlling ego" in relation to "the 'poetry wars' since the 1970s" (*ibid.* 41). The context for this debate includes Paterson's attitude to postmodernism, and Hill's critical stance on "poetic 'democracy'" (*ibid.*). Rowland's integration of Prynne, Paterson, and Monk hereby asks for an expansion of one's understanding of their poetical works and collections. And so, there emerges a common metamodern discourse chronicling man's "shadowy / Word World" (as also in other poems by Geraldine Monk, such as 'Three Versions of Three Ships, One'. Monk 2016: 59), man's spastically falling apart and losing contact with the world ("a white coat on the hook of its own alienated shade."). *Landing Light. The Forest of Suicides*, Paterson 2004: 14), and the grief of the devastating muteness

of departure that man dwells in (“Sorrow will you turn remain muzzle gripe, yet sign / off abject partition truly. On inference upside / losing track top infiltrate, curt shouts demark a place / soon to leave to live commiserate in vivid suffusion”, *Acrylic Tips*, Prynne 2004: 539). What Rowland’s discerning eye has caught in his comparative investigation of Prynne, Patterson, and Monk could be summed up if one were to consider Henry Staten’s succinct definition of poetry as “departure from sense”, assuming that sense in poetry is an entity behind which there may also be sought an unequivocal “design”, rather than a natural conundrum, or “blockage” (Attridge & Staten 2015: 119, 121, 123). Paterson’s own works, just as well as his striving to compile a select assortment of poets (New British Poetry) sculpt a peculiar desire to give vent to working-class consciousness, while being “blunt”, “elliptical”, and status-aware, as Sarah Broom has noted perspicaciously (Broom 2006: 36 – 37, 42).

‘Continuing ‘Poetry Wars’ in Twenty-First-Century British Poetry’ (Rowland 2021: 42 – 58) is the title of the second chapter, in which Rowland makes a transition from Paterson to former poet laureate Carol Anne Duffy, and then to Geoffrey Hill. Here is one of Rowland’s forthright appraisals of contemporary British poetry: “Paterson’s defence of ‘accessible’ writing is by proxy an attack on the version of metamodernist writing that I outline throughout this book” (Rowland 2021: 43). His further disagreement with Paterson includes criticism on the way the poet “awkwardly fuses Language poets with the London and Cambridge schools into a distinct tribe of postmodernists: there is no critical reflection on the formal (or personal) rifts between the writers within each group” (ibid. 44). To this should perhaps be added that, peculiarly enough, Rowland himself, very much apparently engaged with the equivocalness of the descendancy of metamodernism in contemporary British poetry from the London and Cambridge schools, makes no overt clarification about either of these two literary formations (except for some sparse remarks in the Introduction and chapter IV which barely specify his point), their philosophy and the fate of their achievements when placed next to more recent voices such as Parmar or Warner. Greater clarity and precision would have helped Rowland make his point even better. The scholar intends to showcase, further on, Paterson’s role in bringing out the antagonism between “‘postmodernist’ poetry (‘the parallel tradition’) and the mainstream” (ibid. 47), between the “‘conciliatory’” and the “‘excessively playful’” (in Adorno’s terms), which leads him to a productive discussion of Geoffrey Hill’s *Scenes from Comus* – terminating

with the enigmatically unresolved, indeed neither categorically conformist, nor outlandishly experimental element in Hill's work. Rowland manoeuvres: He interlaces Hill, Paterson and Duffy in a debate on the relevance of conformity. The poem in focus is Duffy's 'Death of a Teacher' – the argument against 'democratic poetry' attracts Hill's resentment against "anti-elitism" which, he argues, "hinders the quality of her own writing" (ibid. 50). A specific sub-chapter on *Scenes from Comus* outlines, fruitfully, Hill's faith in engaging the reader "intensively with the work" and in the need to accept that absolute revelation of a text's meaning is but a chimera (ibid. 56). Yet Hill, in the eye of Rowland, remains himself unresolved and in a state of metaxis: Between conciliatory acceptance of poetry as history, as past, as responsibility, and poetry as currency, as active interpretative effort. The latter ambiguity can be best seen in the finale of this chapter which ends with a contemplation on Hill's work and the inspiration he apparently derived from Eliot's *Four Quartets* – enigmatically encoded in *Scenes from Comus* (ibid. 58). It seems adequate to conclude that it is this very last section that calls for Sartre's view on the significance of word as 'send[ing] back to the poet his own image, like a mirror', which dismantles the hope for "poetic commitment" and brings to light the "opacity of things" created by "the ambiguous properties of words" in which emotion gets enclosed in poetry: "We are within language as within our body. ... The word is a certain particular moment of action and has no meaning outside it" (Sartre 1988: 31 – 32, 34, 35). A reference to Sartre could explain even better the impossibility of thinking of poetry as representation and of seeing authorship as anything but promotion of the allusiveness and ellipticalness, i.e. poetry as language per se (ibid. 70 – 71). Or, to put it in the words of Barthes, we are faced with the "desacrilization of the image of the Author by ... the ... disappointment of expectations of meaning" (Barthes 1977: 144).

Chapter III, "Committed and Autonomous Art", however, seems to somewhat contradict an earlier view of poetry as counter-commitment and of "writing as ... the destruction of ... [any] point of origin" (ibid. 142), of loss of identity to a *joie-de-vivre* satiety in language. Rowland proceeds with Hill's *The Orchards of Syon* (2002), from which he makes an intriguing, tense vault back in time to Tony Harrison's *The Kaisers of Carnuntum* (1996) and *The Labourers of Herakles* (1996). It is here that Adorno and Sartre are called for on the matter of literature's "ahistorism" (Adorno's faith in "a potential fusion of autonomous and committed art" and Sartre's antagonism to "'idle pastime'" (ibid. 61)). The conflict

concerns, actually, ways, rather than the necessity, of engaging with history – either in an avidly committed way, or in an idiosyncratic, avoiding popularity way. Politics, barbarism and verse plays, based on Harrison’s works, have fruitfully infiltrated Rowland’s peculiar analysis of contemporary British poetry’s engagement with the issue of time, human memory and grief. Incidentally, Rowland throws light on some stark thematic presences in Harrison’s works such as “Bosnian refugees” (Srbrenica and the former Yugoslavia) and the Nazi (ibid. 72), WWII being also explained in the context of Hill’s *Orchards of Syon*. The parallels that Rowland draws between the Manchester Blitz and *The Orchards* indicates that he himself is not at all indifferent to the idea that the requisites of metamodern art, i.e. a text’s enigmaticalness and the autonomy of poetry as language per se, can only ever emerge if a connection is established with a past, with existence, especially as he sees “lexical ambiguities bound up with ‘damaged’ existence” and with the quotidian persistence of trauma as part of human nature (ibid. 74). Rowland extends his discussion of ambiguities to “incoherence” as part of Ezra Pound’s essential self-perception (and in view of Prynne’s *Acrylic Tips*, ibid. 78). Next follows a sub-chapter on “Autonomous Art and Paul Celan’s *Atemwende*”. In its turn, this perceptive insertion, which takes its origin from Adorno’s trust in art’s abstaining from “a completely instrumentalized world” (ibid. 86), justifies Rowland summary of Hill’s work as “hermeticism” (“rather than productive enigmas”, ibid. 87).

Rowland discerns Harrison’s sensitivity for social inequality through delving into a number of works, including *V.*, *The Loiners*, his film-poems and verse plays: He elucidates the diversity of Harrison’s preoccupation with “social inequality and marginalization, sexuality, colonialism, imperialism – and the anger and violence that are linked to all of these” (Broom 2006: 12). This certainly suggests a scholarly impulse to historicize, to establish a connection between events in time. As he reviews Harrison’s works, Rowland may be seen to reveal – in the words of Linda Hutcheon – the possibility of not bracketing off “the past as referent” but seeing that “it is incorporated and modified, given new and different life and meaning” in view of the discourse-specific nature of art in the age of postmodernism (Hutcheon 1986 – 1987: 182). This path leads to a focus on the presence of T. S. Eliot in Rowland’s study, which deserves a space and time of its own, but perhaps it would suffice to point out Eliot’s conviction, expressed in his essay ‘The Modern Mind’, that “what the poet experiences is not poetry but poetic material”, backed up

by, and born out of, a “fusion of feelings” whose multitudinousness obscures their origins and so the poet remains unclear and inarticulate about “what he is communicating” (Eliot 1933: 126).

Chapter IV (“Iconoclasm and Enigmatical Commitment”, pp. 88 – 116) spawns a stunning entity of reflections on erudition as a prerequisite for understanding poetry and the treatment of violence and destruction as part of the historical responsibility of sharing human experiences (“were happily destined to love our destruction / as faith in the continuity by which we sing”, as Warner chants in another poem, *III. Works and Days*), with a focus on how we talk of those especially in view of the urban context of modern poetry (ibid. 99). This chapter consolidates, contrastively, Ahren Warner and James Byrne. Works like *Nevrometer*, ‘Lutèce, Te Amo’ and *Place’s You Leave* constitute a domain for gathering various critical reactions against “antipathy to the commodification of contemporary poetry” (Rowland 2021: 88) by way of describing atrocities and thus politicizing a potential reader’s perception of text as time (Cf. ibid. 91). The reference to Antonin Artaud’s *Le Pèse-Nerfs* betrays the thematic presence of the mind and soul – an illustration of contemporary poetry’s challenge to a conventional perception of reality (ibid. 90 – 91). Poetry which speaks of liminal states, waste of human life, and aggression (part of Adorno’s “sense of constant edginess”, ibid. 111) does as much to defy blind norm and ordinariness as to stress the worth of a perspectivist view on poetry as denial of uniformity and single-voicedness (Cf. ibid. 105). The referential field includes a citation of Byrne’s *The Caprices*,³ and recognition of Warner’s *Hello. Your Promise has been Extracted* (ibid. 109). Perhaps it might be proper to conclude an appreciation of this chapter by way of praising its finale which permits cross-pollination between prose and poetry while it also rebukes any attempt to assume that establishing connections between poems by different authors might be a solidly reliable interpretative strategy per se (ibid. 115).

³ *Tender Mothers* (ll. 1–6, from *Economies of the Living*, in *White Coins*, 2015) could be said to take edginess to an extreme, creating an ambiguous image of “the parent who is violent / by choice. Who – like the kite – / hovers, hypnotized by its prey. // ... / She stands in front of you again, / someone to administer the sickness” (Byrne 2015, n.p.).

The final chapter, “The Double Consciousness of Modernism” (pp. 117–33), is a refreshing plunge into the intellectual virtuosity of Sandeep Parmar’s *Eidolon* and Tony Harrison’s *Metamorpheus*. Demonstrating Parmar’s acceptance of Virginia Woolf’s sense of a Greek-style celebration of “every moment of existence” (ibid. 120), Rowland informs the reader of Harrison’s pursuit of the orphic element in his revelation of the atrocious fate of the Bulgarian poet Geo Milev (especially concerning the theme of the desecrated body and talent discernible in the speechless head which travells the route from Sofia to Lesbos, Cf. Rowland 2021: 123). The contextual trajectories of both works reach Ancient Greece as well as to more recent times in literary and political history (Whitman and the fate of woman as a universal but anonymous presence in Parmar, and “Orpheus and the modernist poetry of Milev” in Harrison, ibid. 125–126). *Eidolon*, according to Rowland, gives us a Helen (drawing on Helen of Troy) who is “representative of no particular woman, and all women, at the same time” (ibid. 132). *Metamorpheus*, on the other hand, “could be described as metamodernist in terms of its early twentieth-century antecedents, and indebtedness to the development of double consciousness in Joyce and Eliot’s work” (ibid. 133). Parmar and Harrison, it seems, take caution in building bridges between myth and a modern-day reality, but both allow for challenging vaults across time and space in writing. Parmar hesitates to promise “[retaining] the old names” (*Eidolon*, IV, 1 – 3) for a woman (“Helen of Sparta of Troy of Egypt / of no known address of no known nationality / refugee of no conflict / stateless without property / disappearing under a veil / of treason”; ibid. XIX) – she speaks of woman as namelessness, anonymity, and wasted potential (see also *The Octagonal Tower*, ll. 17 – 18). Woman becomes “the composite of an idea” (ibid. XIX, XXXII). The transformative value of poetic experience, the interchangeability of stories, names (e.g. man, poet, Orpheus, Milev; woman, poetess, Sappho) and forms, and the perennial themes of loss and destruction show a peculiar, unavoidable engagement with history.⁴

⁴ A marginal glance at section 12 of Geo Milev’s ‘September’ would confirm the relevance of the theme of inheritance in understanding poetical experience: “O Muse, now sing the Wrath of Achilles” (Milev 1961: 38; in orig.: “Музо, възпей оня гибелен гняв на Ахила...”; Милев 1971: 71). This fragment asks for Adorno and Hill – anger could be held responsible for poetic self-perception, double consciousness matters just as well. There stand out the intensity of black, of death, the implied katabasis through denial of faith (“Down with God”, Milev 1961), yet upward movement (the heads of sunflowers: “The sunflowers tumbled in dust”; also “Earth shall be Heaven”) paid for with the

Compositeness and transformativeness are not alien to Geoffrey Hill's work, judging by the religious dilemmas his poetry sustains (Ramazani 2018: 995), as in *September Song*: "Undesirable you may have been, untouchable / you were not" .../... (I have made an elegy for myself it / is true" ('September Song', ll. 1 – 2, 7 – 9). It would have been good to read more on this in Rowland's book.

The Conclusion (Rowland 2021: 134 – 148) reminds us of Adorno's enigmaticalness, draws a chart of scholarly researches on metamodernism, and offers further paths for the development of the topic in hand. Eventually, Rowland motivates undertaking this research with a need for response to the specificity of the travail of existence; historicity is sought in a poet's creative attitude to aggression, "the financial crash and austerity" (Cf. Rowland 2021: 140). An exceptionally good list of alternative terms (e.g. 'neo-modernism', "hypermodernism", "altermodernism", "digimodernism, pseudo-modernism", etc.) and contextual connections in a diversity of poetical works justify the sub-title "Oscillate Wildly" (2021: 146). Exasperation, transformation, and formal conservatism are emblemized at the end of this worthwhile investigation which confirms that the source of metamodernism is rooted in "modernist antecedents" which have metamorphosed into "exasperating poetics" (ibid. 148). Prynne and Hill are brought together in what may be defined as an enigmatical, unstable, eclectic wish for poetry to show more of its 'in-itself' potential which would rescue it out of "utilitarianan texting" or "instrumentalist attempts to make it representative of something else" (ibid. 148).

As do Vermeulen and van der Akker, Rowland occupies a middle ground – between "commitment and [...] detachment" (Vermeulen & van der Akker 2010: 2) in his perusal of this provocatively disparate assortment of poets: Byrne, Hill, Harrison, Parmar, Monk, Paterson,

sacrifice of the lives of rebels ("Maritsa murmurs ...' / River of blood"). Atrocity as a source of spiritual might (and poetic creativity) and desire for freedom is what 'September' commences with: "From the dead womb of night / The age-old spite of the slave is born: / His passionate hate / Is great" ('September', 1, ll. 1–4). Compared to another recent instance of the reception and translation into English of Milev, which focuses modestly on form ("the astonishing sound effects he achieves in a poem like 'September'", Phillips 2021: n.p.), Harrison's work is one of heuristic power, depthness and subtlety of observation on the local Balkan culture.

Duffy, Warner. The “essayistic”, “rhizomatic”, rather than “scientific”, “linear” or “complete” “description and interpretation of metamodern sensibility” (ibid. 2) in Rowland’s study has been backed up by his generous and non-categorical allowance for at once historicity and non-historicity, for contemporary British poetry’s confrontation with, yet sense of respect for, a greater, albeit fluid, modernist before (in the face of T. S. Eliot and Ezra Pound). One of the purposes seems to be to unfold the argument that “new generations of artists increasingly abandon the aesthetic precepts of deconstruction, parataxis, and pastiche in favor of aesthetical notions of reconstruction, myth, and metaxis. These trends and tendencies can no longer be explained in terms of the postmodern” (ibid. 2). The way we could pacify these all too different poets is perhaps this: “the metamodern, it appears, exposes itself through a-topic metaxis. The Greek English lexicon translates as *atopos* (ατοπος), respectively, as strange, extraordinary, and paradoxical. However, most theorists and critics have insisted on its literal meaning: a place (*topos*) that is no (a) place” (ibid. 12). Are we then justified, after reading Rowland, to assume a more recent and perhaps more delicately uttered in terms of rigorousness of definitions, attitude which heralds the advent of “a new dominant cultural logic”: “If [...] there is a shared sense that postmodernism is no longer with us, there is less agreement about what has replaced it.” (Gibbons, Vermeulen & van der Akker 2019: 172). “Depthiness” is a term that feels suitable for the occasion: It could be perceived to dialogize with Frederic Jameson’s contemplation on postmodernity’s “depthlessness” (ibid. 174).⁵

Metamodernism and Contemporary British Poetry has not passed unnoticed in critical reviews. Some of them have spotted that Rowland’s over-emphatic accent on metamodernism as “[the] making of innovative, difficult work” could not be uniquely attributed to any recent cultural field (Hanson 2022: n. p.). In this sense, the radical, almost revolutionary fervor, the vacuity, contradictoriness and unreality perceived in Postmodernism, come to be extended, rather than reduced, in metamodernism’s search for an in-itself meaning in poetry (ibid.). Without overtly denying Rowland’s contributive investigation, Hanson,

⁵ And further: “‘depthiness’ designates a renewed need or wish to experience the world as possessing depth, as real, even amidst a lingering postmodernist scepticism of such an attempt” (ibid. 174).

nonetheless, destabilizes the ground of innovativeness of metamodernism by arguing that “metamodernism, ..., unfortunately, is often still Postmodern” (ibid.). If, then, as Frederic Jameson contemplates, “Modernity is not a concept but rather a narrative category” (Jameson 2002: 94), metamodernism, with its desire to perplex, reveal, oppose, encapsulate and diffuse, is an apt sequel to such a narrative which disallows uncontested representation of subjectivity as it is a kind of movement against oneself to become an in-itself being, a kind of perturbation of causality and “relativization of historical narratives” (ibid.30). And this is because of the unrepresentability of *Darstellung* (consciousness) and of “lived experience” (ibid. 53).

Since Geoffrey Hill has been reviewed profoundly in Rowland’s research, it might be adequate to propose that Metamodernism emerges as a compound milieu, where “... we live, [...], / To ravage and redeem the world” (*Genesis*, V, ll. 39 – 40, Hill 2000: 5). In other words, “there is a sense in which the modern artist is called upon to atone for his own illiberal pride and a sense in which he is engaged in vicarious expiation for the pride of the culture which itself rejects him” (Hill 2009: 6). Hence the sense of knowing yet not-knowing of the benefits and drawbacks of moving-up against the current (ibid. 7, 14 – 15) – both in poetry, defined as metamodern, and in scholarly research of metamodernism.

REFERENCES

- Милев 1971: Милев, Г. *Избрани произведения в 2 тома. Т. 1*. София: Български писател. [Milev 1971: Milev, G. *Izbrani proizvvedeniya v 2 toma. T. 1*. Sofia: Balgarski pisatel.].
- Adorno 1997: Adorno, T. *Aesthetic Theory*. Eds. Gretel Adorno and Rolf Tiedemann. Trans. Robert Hullot-Kentor. London – New York: Continuum. ISBN 0826467571.
- Attridge & Staten 2015: Attridge, D. and H. Staten. *The Craft of Poetry. Dialogues on Minimal Interpretation*. London & New York: Routledge. ISBN 9781138850064.
- Barthes 1977: Barthes, R. *Image Music Text*. Ed. & trans. Stephen Heath. London: Fontana Press. ISBN 0006861350.
- Broom 2006: Broom, S. *Contemporary British and Irish Poetry. An Introduction*. Palgrave Macmillan. ISBN 139781403906748.

- Byrne 2015: Byrne J. *White Coins*. Todmorden: Arc Publications. ISBN 9781908376473.
- Eliot 1933: Eliot, T. S. *The Use of Poetry and the Use of Criticism*. London: Faber and Faber Limited.
- Gibbons, Vermeulen & van der Akker 2019: Gibbons, A., T. Vermeulen, and R. van der Akker. Reality beckons: Metamodernist depthiness beyond panfictionality. *European Journal of English Studies*, 23:2 (2019), 172–189. <<https://doi.org/10.1080/13825577.2019.1640426>>, retrieved on 22.06.2023.
- Hanson 2022: Hanson, S. Achilles' Shield: Metamodernism and its Discontents. *Manchester Review of Books*. (17 August 2022). <<https://manchestereviewofbooks.wordpress.com/2022/08/17/achilles-shield-metamodernism-and-its-discontents/>>, retrieved on 10.06.2023.
- Hill 2000a: Hill, G. *New & Collected Poems 1952 – 1992*. Boston New York: Houghton Mifflin Company. ISBN 0395680875.
- Hill 2000b: Hill, G. *The Triumph of Love*. Boston New York: Houghton Mifflin Company. ISBN 0395912350.
- Hill 2009: Hill, G. *Collected Critical Writings*. Ed. Kenneth Haynes. Oxford: Oxford University Press. ISBN 9780199208470.
- Hill 2011-2012: Hill, G. 'Poetry, Policing and Public Order (1)' (29 November 2011) <<https://www.english.ox.ac.uk/professor-sir-geoffrey-hill-lectures>>, retrieved on 16.06.2023.
- Hutcheon 1986-1987: Hutcheon, L. The Politics of Postmodernism: Parody and History. *Cultural Critique*, 5 (Winter, 1986-1987), 179–207. <<https://doi.org/10.2307/1354361>>, retrieved on 18.06.2023.
- Jameson 2002: Jameson, F. *A Singular Modernity. Essay on the Ontology of the Present*. London & New York: Verso. ISBN 1859846742.
- Metamorpheus*, with O. Taplin and T. Harrison 1999, <<https://www.youtube.com/watch?v=WgV0SG3sqs4>>, retrieved on 21.06.2023.
- Milev 1961: Milev, G. *September*. Trans. Peter Tempest. Sofia: Foreign Language Press.
- Monk 2016: Monk, G. *They Who Saw the Deep*. Anderson, South Carolina: Parlor Press LLC. ISBN 9781602358164.
- Parmar n.d.: Parmar, S. *Eidolon*. <<https://www.lyrikline.org/en/poems/eidolon-sections-1-2-14290>>, retrieved on 11.06.23.
- Paterson 2004: Paterson, D. *Landing Light*. Faber and Faber. ISBN 0571220649.
- Philips 2021: Philips, T. Geo Milev: 'The Icons are Sleeping' and 'September'. Trans. Tom Phillips. *The High Window*. 3 (2021). <<https://thehighwindowpress.com/2021/03/28/geo-milev-the-icons-are-sleeping-translated-by-tom-phillips/>>, retrieved on 10.06.2023.
- Prynne 2004: Prynne, J. H. *Poems*. Bloodaxe Books Ltd. ISBN 1852246553.
- Ramazani 2018 (ed.): Ramazani, J. (ed.). *The Norton Anthology of English Literature. 10th Edn. Vol. F. The Twentieth and Twenty-First Centuries*. New York – London: W. W. Norton & Company. ISBN 9780393603071.

- Rowland 2021: Rowland, A. *Metamodernism and Contemporary British Poetry*. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 9781108841979
- Sartre 1988: Sartre, J.-P. *“What Is Literature?” and Other Essays*. Cambridge Massachusetts: Harvard University Press. ISBN 0674950836.
- Vermeulen & van der Akker 2010: Vermeulen, T. & Robin van der Akker. Notes on Metamodernism. *Journal of Aesthetics & Culture*. 2:1 (2010), 1 – 14. <<http://dx.doi.org/10.3402/jac.v2i0.5677>>, retrieved on 16.06.2023.
- Warner 2012: Warner, A. *Lutèce, te amo*. < <https://poetryarchive.org/poet/ahren-warner/>>, retrieved on 20.06.2023.

Assoc. Prof. Yana Rowland, PhD

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Plovdiv, Bulgaria

e-mail: yanarowland@uni-plovdiv.bg

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0906-1454>

Boris MINKOV

(Krustyo Sarafov National Academy of Theatre and Film Arts, Sofia)

VIENNA IN 1900 AS THE FOCUS OF BULGARIAN LITERARY HISTORY

(Mladen Vlashki, Materialien zur Rezeption der Wiener Moderne in Bulgarien bis 1944. Hermann Bahr, Hugo von Hofmannsthal, Atrhur Schnitzler. Berlin: Peter Lang, 2022. ISBN 9783631830666)

Mladen Vlashki's monograph, *Materialien zur Rezeption der Wiener Moderne in Bulgarien bis 1944*, is an extremely valuable study, both for its thematic focus on the perception of the Viennese Modernism in 1900 in the newly formed national milieu, and for its contribution to two broader Humanitarian areas: the understanding of the internal development dynamics of Bulgarian literature and experience in the field of comparative literature. The first main chapter – “The Bulgarian literary field as a target area of transfer and as a frame of reception” – connects these three main perspectives and mutually stabilizes them within the narrative traces of the national context in which the new Bulgarian culture develops. Densely and objectively, Mladen Vlashki unfolds a complex idea of Bulgarian culture – with the revival of the 19th-century traditions, with the system of artistic culture after the independence of the new state (1878) and its political and receptive orientation, with the system of professional journals, with the special importance of theater in Bulgarian culture, but also with the ideas of a “little literature” (cf. 15 ff.).

In addition, the researcher creates a bizarre – mostly negative – image of the Austria-Hungary Empire in the Bulgarian cultural stereotypes, which dates from the Renaissance period (19th century), when the dual monarchy supported the Ottoman Empire (30 ff.). For a certain time, this image stood in contrast to the active search for appropriation of the foreign culture, which was pursued by various mediators studying and living in Vienna. From this dual image of the monarchy and its culture emerges an ambivalent Bulgarian image of Viennese Modernism. A clear concretization of this duality is the

historical experience of “[the] linking of French and German tendencies in Viennese Modernism” (34) and the general understanding of the Viennese complex around 1900 as a specific “intersection” of the new European culture. The wide-ranging perspective which Mladen Vlashki develops about the literary mediation is depicted in the report on the figure of Prince Ferdinand I, in comparison to cultural mediators such as the poet Teodor Trajanov or the philologist Ivan Schischmanov.

Hermann Bahr's reception portrait (Chapter 3) is characterized by an informative density in which the researcher distinguishes and develops different modes of reception. These different reception images first manifest themselves in the focal points of activity over time, but at the same time also in connection with the diverse activities of the writer: the perception of his critical texts and in particular his mediation to the understanding of modernity; the presence of his plays, fiction, etc. In other words, the author distinguishes and constructs Hermann Bahr's reception image of different segments: the image through the prism of Ivan Schischmanov, the image designed through the mediation of Pentcho Slavejkov, Bahr's reception images through the contact reception of Yavorov, Liliev, etc.

The two focal points of the artistic perception represent characteristic cases which are almost four decades apart: The case with the staging of “The Master” from 1905 (finally translated into Bulgarian as “The Professor”) and the preparation of the staging of the comedy “The Concert” (1943), with a characteristic change in the final scene (see p. 51).

The density of the depiction and its research relevance is enhanced by the formulation of a question that is particularly important for Vlashki's work: “What creates the differences in the reception? The staging itself, i.e. the result of the stage, or above all the influence of the socio-cultural context?” (46).

By carefully tracing the vectors that act in the literary field for the appropriation of Hermann Barhr's character, the researcher not only shows what actually happened, but he also designs possible scenarios that are reflected in the tension between the poles within the literary field which occur virtually: between the zones of autonomy and heterogeneity. The plasticity of these potentially possible scenarios becomes specific and precise in a wittily expanded expression: “Irony of receptive destiny” (53).

In the reception of Hugo von Hofmannsthal (Chapter 4), Vlashki investigates the reasons for the more difficult perception of his work in Bulgaria compared to other authors of Viennese Modernism. The researcher found the reason for this in the complex of aestheticism and universalism of his literary messages (cf. p. 69). Apart from that, this section is characterized

by the fact that Vlashki traces numerous stories and substantially corrects theses that have not been confirmed to this day. A characteristic example of this is the correction of Simeon Hadjikosev's thesis about Nikolay Liliev's late encounter with Hofmannsthal's work (87 ff.). In addition, it is not a matter of shifting specific dates (around 1922 or earlier), but of thinking in a general way about the entire process of reception, which includes the contacts and connections between different personalities such as Sirak Skitnik, Boyan Penev, Vladimir Vasilev, between specialist periodicals and cultural institutions. In a way, it is about a certain networking of the literary field (cf. p. 89) and not just about the contacts.

Among the independent storylines of Hofmannsthal's reception, the perceptual case of the drama "Elektra" is impressive – a receptive junction that represents as an independent abbreviated monograph within the book: between the failed avant-garde attempt at staging the play by Geo Milev from 1923 and Massalitinov's performance of the drama in 1930, but without much success (despite the acclaimed excellent translation by Nikolai Liliev). The basis of this independent, but at the same time representative case (intended as a "touchstone of Bulgarian modern culture" – p. 96 ff.) is the emphasis on the hybridity between material and performance, but also the idea of an interaction between the perspectives of classical, modern and Avant-garde (p. 101).

Another important (and independent) narrative that can be traced in the reception of Hofmannsthal in our country is the problem of the aesthetic embedding of his work through the prism of the native ballad tradition (pp. 94 – 95).

Based on these problem areas, the researcher speaks of "a kind of processing reception" (77).

The third personal focus is the perception of Schnitzler in Bulgaria. In this case, Vlashki starts from the investigation of the characteristic asymmetry between the extremely intense perception of the writer through translations and book publications and Schnitzler's difficult and unproductive access to the Bulgarian theater stage (128 ff.). The author interprets this problem by creating a detailed cross-section of the book market and observing different market, genre and style niches. In addition, there are also the corresponding strategies, which are reflected in the general attitude of the translation, but later also in the domestic fiction.

Together with all information fields explained in detail, including the complex classification of Arthur Schnitzler in the Bulgarian dramaturgy and fiction tradition, with the direct archival work and with the tracking of the reproductive reception (e.g. with the overview of

professional articles about the presence of the author in Bulgarian Periodicals), this chapter clearly outlines the characteristics and boundaries between the literary field as an autonomous space and the field of theatrical arts, which in its initial synthesis and collectivity is manifested in both performance and perception. – In this way, Vlashki convincingly proves that Bulgarian culture around 1900 acquired deep and accurate general ideas about the Vienna around 1900 complex, but did not penetrate into the interweaving of independent languages and sociolects in this complex (e.g. in the symptomatic case of “Reigen”) - a problem with which the Austrian artists of the following generations (Broch, Musil) deal. You describe the colorful mixture of languages of this period as a kind of “operetta democracy” that underlies a “happy apocalypse” of the double empire.

In summary, it should be noted that Mladen Vlashki's contribution to the study of the relationship between Viennese modernism and Bulgarian culture is in the extremely high perceptual reactivity of his research. Vlashki is also the author of articles and books on the same topic, aimed at the Bulgarian environment of transfer and reception (in Bulgarian, *Reflections on Viennese Modernism in Bulgarian Literature of the late 19th and early 20th centuries*. Plovdiv, 2018 and “Young Vienna” in *Young Bulgaria: Dramaturgy of “Young Vienna” and its Theatrical and Literary Projections in Bulgaria up to 1944*. Plovdiv, edited 2017). However, the present study is compositionally and structurally different. It is very precisely geared towards the German-speaking world – with the information that those who perceive it are looking for in this area, with the specific perspective from which an almost complete history of Bulgarian literature is written, with the characteristic interpretational accents that convey the idea of Viennese Modernism add to. In this sense, Mladen Vlashki's book “Materialien zur Rezeption der Wiener Moderne in Bulgarien bis 1944. Hermann Bahr, Hugo von Hofmannsthal, Arthur Schnitzler” represents a contribution to an enriched view of Austrian modern culture, but also to an alternative Bulgarian literary history.

Assoc. Prof. Boris Minkov

Krastyo Sarafov National Academy of Theatre and Film Arts

Sofia, Bulgaria

e-mail: boris_minkov@yahoo.com

АВТОРИТЕ В БРОЯ

Благовест Златанов е професор по българистика и литературна теория в Славистичния институт на Университета в Хайделберг, Германия. До 2009 г. е преподавател по теория на литература в СУ „Св. Климент Охридски“ и изследовател в Института за литература на БАН. Неговите настоящи изследователски интереси обхващат историята и специални теми на чуждестранната литературоведска и фолклористична българистика и славистика, българския литературен модернизъм и аспекти на европейските модернистични течения, теоретичните модели на българската литературна история, литературната и културната теория на руските формалисти и философията и литературната теория на Немския романтизъм. Най-нови монографични изследвания: *сборникът “The Shade of the Balkans”: Участници и контексти на възникването*. AVM.edition, München, 2020, 435 с.; *„Софийският лъв в клетка“: модели, мистификации и рецепция на сборника “The Shade of the Balkans”* AVM.edition, München, 2020, 558 с.

Борис Минков е доцент доктор в НАТФИЗ „Кръстьо Сарафов“ и преподава история на европейските литератури. Завършил е българска филология в СУ „Св. Климент Охридски“ (1995). Докторант (1998 – 2001) и научен сътрудник (до 2009 г.) в Института за литература (БАН); лектор по български език, литература и култура в Хумболтовия университет, Берлин (2009 – 2013); лектор и ръководител на семинар в СУ „Св. Климент Охридски“, ПУ „Паисий Хилендарски“, АМТИИ „Проф. Асен Диамандиев“, Пловдив, университета „Фридрих Шилер“ в Йена. Научните му интереси са свързани с новелата и романа, немскоезичната литература, градското пространство в литературата, отношенията *литература – кино*, съвременната литература. Минков е автор на литературнокритически и белетристични книги, както и на учебници по литература (IX – XII клас). От 1998 г. е редактор и издател на литературното списание „Страница“.

Ваня Зидарова (д.ф.н.) е професор в Пловдивския университет. Чете лекции по съвременен български език, фонетика на българския език, лексикология на българския език. Автор е на два учебника за студенти: „Български език. Теоретичен курс с практикум“ (2007), „Лексикология на съвременния български език“ (2009), на две монографии: „Семантика и прагматика на именната детерминация в българския език“ (2018), „Динамика и инова-

ции в лексикалната система на българския език“ (2019). Интересите ѝ са в областта на лексикалната семантика, лексикографията, морфологията, прагматиката и теорията на комуникацията.

Витана Костадинова е учила в Пловдивската английска гимназия и е завършила специалността „Български език и английски език“ в ПУ „Паисий Хилендарски“. От 1996 г. е преподавател към катедра „Английска филология“. Има магистърска степен в областта на литературата на романтизма от университета в Глазгоу (2001). Стипендиант е на „Отворено общество“ за периода 2004 – 2006 г. Докторската ѝ дисертация, защитена пред ВАК, е издадена като монография със заглавие „Байрон в български контекст: Следи по пясъка на времето“ (2009). Участва със статии за Байрон (2004) и Пърси Б. Шели (2008) в международния проект за рецепцията на британски автори в Европа. Нейна статия за Байрон е включена в американското учебно помагало *Poetry for Students*, том 35 (2010). През 2012 г. е на специализация в библиотеката в Чотън, Англия. Съредактор е на два сборника със статии. През 2018 г. издава книга за Джейн Остин на английски език (*Jane Austen Translated: Transformations Across Space and Time*). От 2019 г. е доцент към катедра „Английска филология“ в ПУ „Паисий Хилендарски“. Чете лекции на студенти бакалаври по английска литература (Просвещение и Романтизъм); творчески и критически методи в преподаването на литература; теория на превода и на студенти в магистърски програми по английска литература; превод и култура. Изследователските ѝ интереси са в полето на Английския романтизъм, рецепцията, превода и културата.

Гулиелмо Чинкуе е професор емеритус в Университета „Ка’ Фоскари“ във Венеция, където преподава от 1975 до 2019 г. Бил е ръководител на Катедрата по лингвистика (1986/1987, 1996/1997, 2003/2008), директор на Центъра по езици (1989 – 1995) и декан на Факултета по чужди езици и литератури (1999 – 2002). Бил е гост лектор в Universität Wien (1985/1986), Université de Genève (1988/1989), Harvard University (1998), University of California at Los Angeles (2003), Ecole Normale Supérieure, Париж (2008), University of Brussels (2011), New York University (2014) и University of Connecticut (2020). Професор Чинкуе е сред водещите езиковеди, занимаващи се с теорията на минимализма в езикознанието, и е създател на теорията на картографския синтаксис. Публикувал е голям брой книги и статии в областта на синтаксиса, романистиката и типологията на езиците. Най-влиятелните му трудове са *Adverbs and Functional Heads. A Cross-linguistic Perspective*. New York: Oxford University Press, 1999; *Deriving Greenberg’s Universal 20 and its exceptions. Linguistic Inquiry* 36: 315 – 332, 2005; *Restructuring and Functional Heads. The Cartography of Syntactic Structures, vol. 4*. New York: Oxford University Press, 2006; *The Syntax of Adjectives. A Comparative Study*. Cambridge, MA: MIT Press, 2010; *The Syntax of Adjectives*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995; *On Linearization*. Cambridge, MA: MIT Press, 2023.

Димитър Кръстев е доцент доктор по теория и история на литературата към катедра „Българска литература и теория на литературата“ на Филологическия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Води лекции по увод в литературната теория, интерпретативни подходи към литературната творба, литературен канон. Бил е лектор по български език, литература и култура в Санктпетербургския държавен университет (2009 – 2010). Научните му интереси са в областта на поетиката и реториката, херменевтиката, естетиката и интермедиялните изследвания.

Запрян Козлуджов е доктор по филология, професор по теория на литературата в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Автор е на книгите: „Повествователят – подстъпи към интерпретацията му“ (1994), „Литературният сказ и проявите му в българската проза“ (1998), „Идентичност и интерпретация“ (1999), „Херменевтичният подход – основания и изпитания“ (2005, второ допълнено издание 2012), както и на множество публикации – над 100 – в специализирания печат и в научни сборници у нас и в чужбина.

Клео Протохристова е професор по антична и западноевропейска литература и сравнително литературознание в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Авторка е на девет книги, сред които *Благозвучието на дисонанса. Опити върху междутекстовостта* (1991, 1993), *Западно-европейска литература. Съпоставителни наблюдения, тезиси, идеи* (2003, 2008), *Огледалото – литературни, метадискурсивни и културносъпоставителни траектории* (2004), *Записки от преддверието. Теория и практики на заглавието* (2014), *Теми с вариации. Литературнотематични етюди* (2016), *Литературният двайсети век. Синхронни срезове и диахронни процеси* (2020), както и на многобройни студии и статии.

Милена Кирова е професор по българска литература от Освобождението до Първата световна война в Софийския университет „Св. Климент Охридски“; преподава и антропология на библейския свят. Авторка е на петнадесет книги, сред които „Сънят на Медуза. Към психоанализа на българската литература“ (1995), „Йордан Йовков. Митове и митология“ (2001), „Проблематичният реализъм“ (2002), „Библейската жена. Механизми на конструиране, политики на изобразяване в Стария завет“ (2005), „Литературният канон. Предизвикателства“ (2009). Съставител и редактор на два тома „Неслученият канон“, първата история на българската литература, създадена от жени (2009, 2013). Занимава се и с изследване на мъжествеността в Стария завет („Давид, Великия. История и мъжественост в Еврейската Библия. Книга 1“ и „Героичното тяло. Книга 2“, 2017). По същата тематика престижното английско издателство Sheffield Phoenix Press публикува книгата ѝ „Performing Masculinity in the Hebrew Bible“ (2020). М. Кирова е авторка на тритомна „История на българската литература от Освобождението до Първата световна война“ (2016, 2018, 2020); цялата по-

редица е преведена на немски език и е публикувана в Германия. От 1995 до 2019 г. е била наблюдател за нови книги на вестник „Култура“; авторка е на повече от 700 рецензии, публикувани там и в други български и чуждестранни периодични издания. Носителка е на ред национални награди за критика и хуманитаристика.

Светла Черпокова е доцент доктор в ПУ „Паисий Хилендарски“, Филологически факултет, Катедра по история на литературата и сравнително литературознание и преподава сравнително литературознание и история на античната и западноевропейската литература. Интересите ѝ са в областта на Немския романтизъм, литературната рецепция, литературата и културата на Българското възраждане, историческата поетика, компаративистиката. Авторка е на книгите „От разказа към мита“ (в съавт. с Дияна Николова, 1997), „Тематична археология на Немския романтизъм“ (2009).

Христо Салджиев е доцент доктор, преподавател в Тракийския университет – Стара Загора, където чете лекции по история на България, езикова интеграция на деца с майчин небългарски език в началното училище. В Пловдивския университет води курсове по балкански турски диалекти, история на Турция, странознание и практически турски език. Чел е лекции в Софийския университет (2019 – 2021, Богословски факултет) по история на ранния ислям. Има множество публикации в България, Германия и Полша относно балканските турски диалекти и българо-турските езикови контакти, езика на средновековните власи от времето на Второто българско царство, семитоезичните общности в България през Средните векове, павликяните и дуалистичните секти през Средните векове, проблеми на историята и етнографията и др.

Якуб Микужецки (1987) е завършил славистика и история в Университета в Пардубице (2012) и докторантура в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ (2016) със защитен дисертационен труд „Егон Бонди, или за поетиката на чешкия ъндърграунд“. От 2018 г. работи в Славянския институт при Чешката академия на науките; фокус на редица негови изследвания е българската неофициална литература от времето на НРБ, както и българската емигрантска литература от същия период. Автор е на монографичния труд “Mezi disentem, undergroundem a šedou zónou. Neoficiální bulharská literatura 1944 – 1989”, също и на десетки статии в специализираната периодика и в научни сборници.

Яна Роуланд е специалист по история на английската литература в катедра „Английска филология“ на ПУ „Паисий Хилендарски“. Магистър по руски език и английски език (2000) със специализация в King’s College London (1999); стипендиант на фондация „Отворено общество“ (1997 – 2000), „доктор“ от 2006 г. (редовна докторантура по английска литература от периода на Романтизма), доцент от 2014 г. Монографиите ѝ *The Treatment*

of the Themes of Mortality in the Poetry of the Brontë Sisters (2006) и *Movable Thresholds: On Victorian Poetry and Beyond in Nineteen Glimpses* (2014), както и студията ѝ за рецепцията на Алфред Тенисън в България (*The Reception of Alfred Tennyson in Europe*, Bloomsbury Academic, 2017, pp. 267 – 301) отразяват изследователските ѝ интереси в областта на английската поезия от XIX и началото на XX в. Авторка на множество статии и съредактор на сборници върху проблеми на английската литература, стипендиант (2008 г.) на Европейското общество за изучаване на английски език (ESSE) със специализация в Бахтиновия център на университета в гр. Шефийлд, Великобритания (2009 г.). Яна Роуланд преподава базисни и избираеми дисциплини (английска литература от периода на Викторианството, модернизъм – постмодернизъм, литературна антропология и английска поезия 1750 – 1925, автобиографията в английската литература, детска английска литература, стилистика на съвременния английски език и др.); от 2015 г. публикационната ѝ активност е насочена най-вече към творчеството на Елизабет Барет Браунинг.

CONTRIBUTORS TO THIS ISSUE

Blagovest Zlatanov is Professor of Bulgarian Studies and Literary Theory at the Institute for Slavic Studies, University of Heidelberg, Germany. Until 2009 he was Professor of Literary Theory at Sofia University St. Kliment Ohridski and Senior research fellow at the Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences. His current research interests include the history of Bulgarian studies outside Bulgaria (Literature and Folklore), Bulgarian literary modernism, European modernist movements (special topics), theoretical models of Bulgarian literary history, the literary and cultural theory of Russian formalists, and the philosophy and literary theory of German Romanticism. His most recent monographies include: *Sbornikat "The Shade of the Balkans". Uchastnici i konteksti na vaznikvaneto /The anthology „The Shade of the Balkans“. Its authors and contexts of origin!*. AVM.edition, München, 2020, 435 S.; *'Sofijskijat lāv v kletka'. Modeli, mistifikacii i recepcija na sbornika "The Shade of the Balkans" / 'The Caged Lion of Sofia'. Models, literary mystifications and reception of the anthology "The Shade of the Balkans" / AVM.edition, 2020, München, 558 S.*

Boris Minkov is Associate Professor who teaches History of European Literatures at Krastyo Sarafov National Academy of Theatre and Film Arts, Sofia. He graduated with an MA degree in Bulgarian philology at Sofia University St. Kliment Ohridski (1995). He was a doctoral student (1998 – 2001) and research assistant (until 2009) at the Institute for Literature (BAS); lecturer in Bulgarian language, literature and culture at Humboldt University, Berlin (2009–2013); lecturer conducting seminars at Sofia University St. Kliment Ohridski, Paisii Hilendarski University of Plovdiv, Friedrich Schiller University, Jena. His scientific interests are related to the short story and the novel, German-language literature, the urban space in literature, the relationship between literature and the cinema, and contemporary literature. Minkov is the author of literary critique and fiction books, as well as school textbooks on literature. Since 1998, he has been editor and publisher of the literary magazine "Stranitsa".

Kleo Protohristova is Professor of Ancient and Western European Literature and Comparative Literature at Paisii Hilendarski University of Plovdiv, Bulgaria. She has published nine single-authored books, six coedited volumes, and over a hundred articles and reviews. Her publications include *The Literary Twentieth Century: Synchronic Cross-sections and Diachronic Projections* (2020), *Themes and Variations. Studies in Literary Thematics* (2016), *Notes from the Antechamber. Theory and Practices of Titling* (2014), *The Mirror: Literary, Metadiscursive and Cultural Comparative Trajectories* (2004), *West European Literature: Comparative Observations, Theses, Ideas* (2000, 2003, 2008). Her research has been focused also on

classical reception (edited and co-authored: *Who Is Medea to Us?* [2009], *The Fate of Oedipus: The Bulgarian Itineraries* [2011], *Attica In Bulgaria* [2013]).

Dimitar Krastev is Associate Professor of Literary Theory at the Bulgarian Literature and Literary Theory Department of Paisii Hilendarski University of Plovdiv. He holds a doctorate (2001) in Theory and History of Literature. Dimitar Krastev teaches courses in Literary Theory, Interpretive Approaches to Literary Work and the Literary Canon. He was visiting lecturer in Bulgarian language, literature and culture at St. Petersburg State University (2009 – 2010). His research interests are in the fields of poetics and rhetoric, hermeneutics, aesthetics and intermedial studies.

Guglielmo Cinque is Professor Emeritus at Ca' Foscari University of Venice, where he taught from 1975 to 2019. He was Chair of the Department of Linguistics (1986/87 – 1996/97 – 2003/08), Director of the Language Centre (1989 – 1995), and Dean of the School of Foreign Languages and Literatures (1999/2002). He also held visiting positions at the Universität Wien (1985/86), Université de Genève (1988/89), Harvard University (1998), the University of California at Los Angeles (2003), Ecole Normale Supérieure, Paris (2008), and the University of Brussels (2011), New York University (2014) and the University of Connecticut (2020). He is one of the leading figures in modern minimalist syntax and the founding father of cartographic syntax. He has published many books and articles on syntactic theory, Romance linguistics, and linguistic typology. His most influential writings are *Adverbs and Functional Heads. A Cross-linguistic Perspective*. New York: Oxford University Press, 1999; Deriving Greenberg's Universal 20 and its exceptions. *Linguistic Inquiry* 36: 315 – 332, 2005; *Restructuring and Functional Heads. The Cartography of Syntactic Structures, vol.4*. New York: Oxford University Press, 2006; *The Syntax of Adjectives. A Comparative Study*. Cambridge, MA: MIT Press, 2010; *The Syntax of Adjectives*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995; *On Linearization*. Cambridge, MA: MIT Press, 2023.

Hristo Saldzhiev is Associate Professor at Trakia University in Stara Zagora, where he lectures on Bulgarian history and language integration of primary school children who are non-native speakers of Bulgarian. At Plovdiv University he teaches courses on Balkan Turkish dialects, Turkish History and Culture. Between 2019 – 2021 he lectured on Early Islamic History at the School of Divinity, Sofia University. He has numerous publications in Bulgaria, Germany and Poland on Balkan Turkish dialects and Bulgarian-Turkish language contact, the language of the Mediaeval Vlachs during the Second Bulgarian Kingdom, Semitic language communities in Mediaeval Bulgaria, Proto-Bulgarian, the Paulicians and dualistic sects during the Middle Ages, history, and ethnography.

Jakub Mikulecký (1987) studied Slavic studies and History at the University of Pardubice (2012) and finished his PhD studies at Paisii Hilendarski University of Plovdiv (2016). The title of his doctoral thesis was *Egon Bondy or*

on the poetics of the Czech underground. Since 2018 he has worked at the Institute for Slavonic Studies of the Czech Academy of Sciences. His fields of study are mainly Bulgarian unofficial literature of the period of the People's Republic of Bulgaria and Bulgarian exile literature of the same period. Mikulecký published his monograph *Mezi disentem, undergroundem a šedou zónou. Neoficiální bulharská literatura 1944 – 1989* (2021). He has authored several studies and articles in research periodical issues and various miscellanies.

Milena Kirova is Professor of Bulgarian literature of the period between the Liberation (1878) and World War I at Sofia University Kliment Ohridski. She teaches biblical studies as well. M. Kirova has authored fifteen books and edited twelve volumes, among which is the first history of Bulgarian literature written by women, in two volumes (2009 and 2013). Her monographs include “History of Bulgarian Literature 1878 – 1918” in three volumes (2016, 2018, 2020), also translated in German and published in Germany; “Biblical Femininity. Mechanisms of Construction, Politics of Representation“ (2005); “David, The Great. History and Masculinity in the Hebrew Bible. Book 1” (2011), and “The Heroic Body. History and Masculinity in the Hebrew Bible. Book 2” (2017). In 2020 Sheffield Phoenix Press published her monograph “Performing Masculinity in the Hebrew Bible”. For 25 years Milena Kirova has been the new books columnist of the specialized weekly “Culture”, reviewing newly published books; she has authored more than 700 reviews.

Svetla Cherpokova, (PhD) is Associate Professor at Paisii Hilendarski University of Plovdiv Department of History of Literature and Comparative Literary Studies. She teaches Comparative Literary Studies and History of Ancient and Western European Literature. Her research interests include German Romanticism, literary reception, literature and culture of the Bulgarian Renaissance, historical poetics, comparative studies. Published books: “From Narrative to Myth” (co-authored with Diyana Nikolova, Hermes Publishing House, 1997), “Thematic Archaeology of German Romanticism” (Pygmalion Publishing House, 2009).

Vanya Zidarova (DSc) is Professor at Paisii Hilendarski University of Plovdiv. She lectures on Present-Day Bulgarian language, Bulgarian Phonetics and Lexicology. She is the author of two student textbooks – *Bulgarian language. Theoretical course with practicum* (2007), *Lexicology of the Present-Day Bulgarian Language* (2009) and two monographs – *Semantics and Pragmatics of Nominal Determination in the Bulgarian Language* (2018), *Dynamics and Innovations in the Lexical System of the Bulgarian Language* (2019). Her interests are in the fields of lexical semantics, lexicography, morphology, pragmatics, and communication theory.

Vitana Kostadinova, an English Language School alumna, graduated with an M.A. degree in Bulgarian & English from the Paisii Hilendarski University of Plovdiv. In 1996 she joined the English Department at her alma mater. She holds

an M.Phil. degree from the University of Glasgow where she studied *Romanticism and the Forms of Modernity* (2001). Vitana Kostadinova was awarded a teaching fellowship (2004) and a professional development grant (2005) by the AFP of the Open Society Institute. Her dissertation was published as a monograph entitled *Byron in Bulgarian Context: Footprints on the Sands of Time* (2009, in Bulgarian). She took part in *The Reception of British and Irish Authors in Europe* project, contributing essays on Byron (2004) and P. B. Shelley (2008) to their respective volumes. A Byron essay of hers was included in the *Poetry for Students* series, vol. 35 (2010). Dr Kostadinova became a fellow at the Chawton House Library in 2012. In 2018 her research on Jane Austen was published in a book form (*Jane Austen Translated: Transformations across Space and Time*). She has co-edited two collections of essays. Appointed Associate Professor in English in 2019, she currently teaches the Enlightenment, Romanticism, teaching literature, and translation studies. Vitana Kostadinova's research interests weave together the threads of Romanticism, reception studies and the translation of culture.

Yana Rowland is Associate Professor of English literature at the English Department of Paisii Hilendarski University of Plovdiv, Bulgaria. She holds an MA in English & Russian (2000) and a doctorate (2006) in English Literature. She specialized in English literature at King's College London, UK (1999), and she was awarded a research grant provided by the Open Society Foundation (1997 – 2000). Yana Rowland has authored two monographs: *The Treatment of the Themes of Mortality in the Poetry of the Brontë Sisters* (2006), and *Movable Thresholds: On Victorian Poetry and Beyond in Nineteen Glimpses* (2014). She is also the author of a study on the reception of Alfred Tennyson in Bulgaria (in *The Reception of Alfred Tennyson in Europe*, Bloomsbury Academic, 2017, pp. 267 – 301). Yana Rowland's publications reflect her research interests in the area of 19th- and early 20th-century English poetry. For her monograph on the Brontë sisters (her published PhD thesis) Yana Rowland was awarded a research grant from ESSE (2008) which resulted in a specialization stay at the Bakhtin Centre, Sheffield University, UK. Currently, she teaches English literature of the Victorian age, Modernism and Postmodernism, English-language children's literature, literary anthropology and English poetry 1750 – 1925, autobiography and English literature, and stylistics of the English language. She has over forty publications, and she has co-edited various academic miscellanies. Since 2015 Yana Rowland has published on Elizabeth Barrett Browning.

Zapryan Kozludzhov has a PhD in philology and is Professor in the theory of literature at Paisii Hilendarski University of Plovdiv, Bulgaria. He has authored the following books: "The Narrator – Approaches to Their Interpretation" (1994), "The Literary Skaz and its Presence in Bulgarian Prose Fiction" (1998), "Identity and Interpretation" (1999), "The Hermeneutic Approach – Grounds and Testing" (2005). In addition, Professor Kozludzhov has over 100 publications in specialized journals and research collections in Bulgaria and abroad.

ЕТИЧЕН КОДЕКС

Издателят и редакторският екип на „Лингвистика, интерпретация, концепции“ се ръководят от нормите и утвърдените международни стандарти в научната публикационна дейност, отразени в документите на Committee on Publication Ethics (COPE, <http://publicationethics.org/>).

РЕДАКТОРСКИЯТ ЕКИП:

- съобразява работата си с насоките на Code of Conduct and Best Practice Guidelines for Journal Editors (https://publicationethics.org/files/Code_of_conduct_for_journal_editors_Mar11.pdf);
- отговаря за цялостната научна стратегия на изданието, стреми се да привлече като автори изявени в своята област български и чуждестранни учени, както и перспективни млади изследователи от различни страни и институции;
- ангажира като рецензенти експерти с авторитет и с безспорни заслуги в съответната научна област (член на редакторския екип не може да бъде рецензент);
- селектира съдържанието на списанието в съответствие с актуалните интереси на професионалната общност;
- осигурява представеност на разнообразни гледни точки, не ограничава свободата на изразяване на научни позиции и стимулира научния дебат в хуманитаристкото поле;
- води се от чисто научни критерии, цели и задачи при подбора на текстовете; не допуска каквато и да било форма на дискриминация по расови, етнически, религиозни, полови или възрастови белези;
- съблюдава политиката на списанието по отношение на авторските права, съобразена със Закона за авторското право и сродните му права на Република България и с добрите световни практики в съответната сфера (виж Publication Agreement);
- противодейства спрямо неприемливите практики (постъпилите за разглеждане текстове се проверяват за плагиатство; гарантира се коректността в отношенията между съавтори чрез изискване на разделителен протокол, посочващ дяловете участие на всеки от авторите при изготвянето на конкретната статия/студия; следи се за възникване на евентуален конфликт на интереси);
- осигурява проверимост на работата по приемане, рецензиране и публикуване на текстове;
- стриктно съблюдава процедурите по двойно анонимно рецензиране на статиите, постъпили в редакцията;

- информира своевременно автора за етапите на предпубликационната работа по статията/студията му и подпомага усъвършенстването на предоставения труд;
- осигурява конфиденциалност на отношенията с авторите и с рецензентите, както и на кореспонденцията, свързана с подобряване на качествата на един или друг текст;
- не използва за лично облагодетелстване информация, получена в процеса на работа с авторите и с рецензентите;
- при сигнал за някакъв вид некоректност във вече публикуван текст прави необходимото аудиторията да бъде информирана за проблемното съдържание (оповестява редакторската позиция по възникналия казус и/или опониращото мнение, и/или корективния текст на самия автор);
- в сътрудничество с издателя се грижи за електронния архив на изданието и перманентната видимост на публикуваните текстове на сайта на *ЛИНК*.

АВТОРЪТ:

- може да предложи на списанието само своя собствена разработка, която не е публикувана и не е депозирана в друго издание;
- трябва да е изготвил текста си съобразно с техническите изисквания към публикациите в *ЛИНК*;
- носи отговорност за достоверността на първичните данни, които функционализира в изследването си, и за оригиналността на предлагания труд;
- при следващо публикуване на текста вества в него коректна библиографска отправка към първата му публикация в *ЛИНК*;
- цитира точно и пълно всички източници, които са ползвани при създаването на научната статия;
- трябва да посочва институциите, организациите, проектите, личностите, които имат отношение към разработката му (чрез финансиране на проучвателната дейност, чийто резултат е тя, чрез предоставяне на специфична информация, условия за работа, достъп до непубличен архив и пр.);
- съобщава при възникване на конфликт на интереси;
- отговаря на въпросите на рецензентите, коментира бележките им и ако е необходимо, осъществява промени в текста си; при несъгласие с предложените опции за коригиране на труда има право да оттегли предложеното за публикация;
- информира своевременно редакцията, ако след депозирането на текст открие сериозен пропуск или грешка в труда си;
- не оповестява подробности от съвместната си работа с редакторския екип в рамките на публикационния процес;
- спазва Етичния кодекс на изданието и общо споделените академични норми за колегиално поведение.

РЕЦЕНЗЕНТЪТ:

- съобразява работата си с насоките на Ethical Guidelines for Peer Reviewers (<https://publicationethics.org/resources/guidelines/cope-ethical-guidelines-peer-reviewers>);
- ако предложеният за оценяване текст съдържа и тип информация, която не кореспондира с компетентностния профил на поканения за рецензент, той трябва да откаже ангажимента. Същото трябва да направи и ако прецени, че не би могъл да спази срока за предаване на рецензията (срокът е три седмици);
- трябва да се стреми към обективност на преценката, да формулира ясно позицията си (препоръчва за публикуване; препоръчва за публикуване след корекции; не препоръчва за публикуване), да аргументира забележките си към текста, да предложи корекциите, които според него биха подобрили качествата на труда;
- уведомява редакцията при евентуално възникване на конфликт на интереси;
- спазва поверителността на информацията, получена при работата върху конкретен текст, не използва тази информация за лична изгода и не я обсъжда с лица извън редакторския екип;
- съобразява се с Етичния кодекс на изданието.

ПРОЦЕДУРА ПО ПРИЕМАНЕ, РЕЦЕНЗИРАНЕ И ПУБЛИКУВАНЕ НА ТЕКСТ

Предложеният за публикуване текст се разглежда от съответния редакторски екип (езиковедски или литературоведски). Ако статията/студията отговаря на профила на изданието и е съобразена с посочените по-долу и на сайта ни технически изисквания, главният редактор – след заличаване на данните на автора (име, институционална принадлежност и т.н.) – я изпраща за анонимно рецензиране. Ако един от двамата рецензенти препоръча текстът да не бъде публикуван, а другият подкрепи издаването му, главният редактор се обръща към трети рецензент, чиято оценка решава дали списанието ще помести разработката. Редактор информира автора за въпроси, бележки и препоръки, формулирани от рецензентите, и работи с автора по евентуални промени в научното изложение. След редакторския прочит и странирането на текста авторът отново го получава за последни (малки) корекции и за да потвърди съгласието си статията/студията да бъде издадена в окончателния ѝ одобрен от редакцията вид.

ТЕХНИЧЕСКИ ИЗИСКВАНИЯ

В списанието се поместват текстове на български и на английски език: изследвания (до 45 000 знака с интервалите) и рецензии (до 10 000 знака с интервалите), които не са излизали – включително и като части от книги – и не са депозирани в други издания. Материали с по-голям обем от посочения за съот-

ветната категория се разглеждат и публикуват по преценка на редакторите. Текстовете се изпращат на адрес review-linc@uni-plovdiv.bg във формати .doc или .docx и .pdf, шрифт Times New Roman.

Най-напред се посочват авторското лично име и фамилия, както и институцията, към която изследователят принадлежи; следва заглавието на статията/студията. Основните тези на труда се представят в резюме с обем до 200 думи (ключови думи – до 7). Ако оригиналният текст е на български, всичко изброено се представя и на английски. След изложението се поместват благодарности (евентуално), цитирана литература, използвани съкращения, информация за автора (на английски език – име, степен, длъжност, месторабота, град, страна, служебен e-mail, по възможност персонален ID номер/WoS, Scopus, ORCID, РИНЦ). В отделен файл се изпраща кратка справка за професионалното поле, в което се извява авторът, областите на научните му интереси, представителните му изследвания.

Ако изследването включва графики, таблици и/или илюстрации, те се номерират и се поместват там, където се споменават за първи път, а не в края на текста.

Не се препоръчва в изложението да се използват табулиране, болдиране, подчертаване, разредки в рамките на дума, думи или пасажии само с главни букви (смислов акцент може да се обозначи чрез курсивиране); в текстовете на кирилица вековете се изписват с римски цифри, в текстовете на английски – с арабски.

Бележките са под черта, автоматично номерирани (10 пункта, единична разредка).

Не се препоръчва автоцитиране.

Цитираните източници се посочват вътре в текста. В кръгли скоби се изписват фамилията на цитирания автор, годината на издаване на съответния труд, след двоеточие – страницата/страниците.

Примери

– когато се визира цяло произведение:

One such example is Dan Dana's analysis of the heritage of Zalmoxis (Dana 2008);

– при цитиране на определена страница или страници:

... The deverbative noun... (Markey 1985: 209; Hamp 1982: 165 – 166);

– при цитиране на текстове на кирилица авторското име в скобите се изписва и транслитерирано:

Both languages shared the devoicing of the PIE glottalic stops (Дуриданов / Duridanov 1976: 101).

При транслитериране на кирилица или на гръцка азбука се спазват правилата за транслитерация, утвърдени от съответната държава. Българските имена и заглавия се транслитерират според Закона за транслитерация на Република България – <https://www.mrrb.bg/bg/zakon-za-transliteraciya/>; като помощник при транслитерирането на българската кирилица може да се използва <https://slovoed.com/transliteration/>, за руската кирилица – <https://www.seo-ap.ru/translit/>.

Електронни източници се цитират, като в скоби се посочват името на автора и датата на съответната публикация. Ако авторът е неизвестен, се посочват заглавието и датата (при дълги заглавия се изписват първите две-три думи). Цитираните електронни източници също присъстват в списъка с използвана литература.

В списъка на цитираните изследователи и трудове авторовите фамилии се подреждат азбучно (кирилица, латиница, гръцка азбука), като изписаното с кирилска или с гръцка азбука следва да се даде транслитерирано в квадратни скоби веднага след оригиналния текст. Посочва се ISBN / ISSN, DOI, ако съответното издание/съответната публикация притежава такъв идентификатор.

Примери

– Книги с един автор:

Lewis 2002: Lewis, G. *The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success*. New York: Oxford University Press. ISBN 978-0199256693.

Андрейчин 1944: Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. София: Хемус. [Andreychin 1944: Andreychin, L. *Osnovna balgarska gramatika*. Sofia: Nemus.].

– Книги с повече от един автор:

Thomason & Kaufmann 1992: Thomason, S. & Kaufmann, T. *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. Berkeley: University of California Press. ISBN 9780520078932.

Килева-Стаменова, Денчева 1997: Килева-Стаменова, Р., Денчева, Е. *Речник: „неверните приятели на преводача“*. Пловдив: Lettera. [Kileva-Stamenova, Dentsheva 1997: Kileva-Stamenova, R., Dencheva, E. *Rechnik: „nevernite priyateli na prevodacha“*. Plovdiv: Lettera.]. ISBN 954-516-066-7.

– Когато един автор има повече от една публикация през дадена година, публикациите се показват по азбучния ред на заглавията:

Георгиев 1957а: Георгиев, Вл. По въпроса за носовите гласни в съвременния български език. – *Български език*, 7 (1957), 4, 353 – 376. [Georgiev 1957a: Georgiev, Vl. Po voprosa za nosovite glasni v savremenniya balgarski ezik. – *Balgarski ezik*, 7 (1957), 4, 353 – 376.]. ISSN 0005-4283.

Георгиев 1957б: Георгиев, Вл. *Тракийският език*. София: БАН. [Georgiev 1957b: Georgiev, Vl. *Trakiyskiyat ezik*. Sofia: BAN.].

– Публикации в сборници:

Lubotsky 2001: Lubotsky, A. The Indo-Iranian Substratum. In: Carpelan, C., Parpola, A., Koskikallio, P. (Eds.): *Early Contacts between Uralic and Indo-European: Linguistic and Archaeological Considerations*. Vammala: Finno-Ungaric Society, 301–317. ISBN 9255150593.

Таринска 1980: Таринска, Ст. Софроний Врачански, румънското общество и румънската литература. В: Русев, П., Ангелов, Б., Конев, И., Кицимия, Й., Велики, К., Ангелеску, М. (ред.): *Българо-румънски литературни взаимоотношения през XIX век*. София: БАН, 179 – 201. [Tarinska 1980: Tarinska, St. Sofroniy Vrachanski, rumanskoto obshtestvo i rumanskata literatura. V: Rusev, P., Angelov, B., Konev, I., Kitsimiya, Y. Veliki, K., Angelesku, M. (red.): *Balgaro-rumanski literaturni vzaimootnosheniya prez XIX vek*. Sofia: BAN, 179 – 201.].

– Публикации в периодични издания:

Weigand 1921: Weigand, G. Die bulgarischen Rufnamen, ihre Herkunft, Kürzungen und Neubildungen. – *Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig*, XXVI – XXIX, 104 – 192.

Мирчев 1952: Мирчев, К. За периодизацията на историята на българския език. – *Известия на Института за български език*, 1 (1952), 194 – 202. [Mirchev 1952: Mirchev, K. Za periodizatsiyata na istoriyata na balgarskiya ezik. – *Izvestiya na Institutata za balgarski ezik*, 1 (1952), 194 – 202.]. ISSN 0323-9934.

– Речници:

БЕР = *Български етимологичен речник*. София: БАН. 1971 –. [BER = *Balgarski etimologichen rechnik*. Sofia: BAN. 1971 –.].

– Електронни ресурси:

Книги:

Dereń 2005: Dereń, B. *Pochodne nazw własnych w słowniku i w tekście*. Opole: “Uniwersytet Opolski”, 2005. [Studia i Monografie, Nr 348]. <<https://www.sbc.org.pl/Content/77263/>>, retrieved on 09.10.2015.

Статии:

Rose-Redwood & Alderman 2011: Rose-Redwood, R. & Alderman, D. Critical Interventions in Political Toponymy. – *ACME: An International E-Journal for Critical Geographies*, 10 (2011), 1, 1 – 6. <http://www.acme-journal.org/index.php/acme/article/view/879/735>, retrieved on 06.11.2016.

Редакцията си запазва правото да не разглежда текстове, които не са съобразени с оповестените технически изисквания към предложените за публикуване трудове.

МОДЕЛ ЗА ОФОРМЯНЕ НА СТАТИЯТА

Име ФАМИЛИЯ (Институция)

12 пункта, центрирано

ЗАГЛАВИЕ

получерен шрифт, главни букви, 12 пункта, центрирано

Резюме. 10 пункта, двустранно подравнено

Ключови думи: 10 пункта, двустранно подравнено

Name SURNAME (Organization)

12 пункта, центрирано

TITLE

получерен шрифт, главни букви, 12 пункта, центрирано

Abstract. Normal, 10 пункта, двустранно подравнено

Keywords: Normal, 10 пункта, двустранно подравнено

Изложение – Normal, 12 пункта, двустранно подравнено; единична разредка, без „Първи ред“, без разредки „Преди“ и „След“.

БЛАГОДАРНОСТИ

Normal, 10 пункта, двустранно подравнено

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Normal, 10 пункта, двустранно подравнено

СЪКРАЩЕНИЯ

Normal, 10 пункта, двустранно подравнено

[ИНФОРМАЦИЯ ЗА АВТОРА – 10 пункта]

Prof. Name Surname, PhD/Dsc

University of ...

City, Country

e-mail: ...

персонален ID номер

CODE OF ETHICS

The publisher and editorial board of *Linguistics, Interpretation, Concepts* are guided by the norms and the internationally established academic publishing standards, as reflected in the documents of the Committee on Publication Ethics (COPE, <http://publicationethics.org/>).

THE EDITORIAL BOARD:

- complies with the guidelines stipulated in the Code of Conduct and Best Practice Guidelines for Journal Editors (https://publicationethics.org/files/Code_of_conduct_for_journal_editors_Mar11.pdf);
- is responsible for the overall scientific strategy of the publication and seeks to publish works by Bulgarian and foreign scholars of stature, as well as by young promising scholars from different countries and institutions;
- appoints as reviewers experts with standing and unquestionable merit in the respective research field(s) (Editorial Board members cannot be reviewers);
- selects journal content that suits the professional community's current interests;
- ensures that diverse points of view are presented, that freedom of scholarly expression is not restricted and that scholarly debate in the humanities is stimulated;
- is guided strictly by scholarly criteria, aims and objectives in the selection of texts and does not allow any form of discrimination on the grounds of race, ethnicity, religion, gender or age;
- abides by the journal's copyright policy which complies with the Copyright and Neighbouring Rights Act of the Republic of Bulgaria and with the best global practices in the relevant field (see Publication Agreement);
- counteracts any malpractice (submissions are vetted for plagiarism; fair co-author relationships are guaranteed by requiring a co-author contribution report indicating each author's contribution to the specific article/study; potential conflicts of interest are monitored);
- ensures the verifiability of the work done in the process of accepting, reviewing and publishing texts;
- strictly follows the procedures of double-blind peer review of articles submitted to the Editorial Office;
- informs the authors about the pre-publishing stages of the article/study in a timely manner and helps to improve the submitted manuscript;
- ensures the confidentiality of authors and reviewers as well as of correspondence concerning the improvement of the manuscript quality;
- does not use for personal gain information obtained in the process of working with authors and reviewers;

- in case of a signal of any sort of impropriety or dishonesty in a text that has already been published, makes sure that the audience is informed about the problematic content (discloses the editorial position on the case and/or the opposing opinion and/or the respective author's corrective text);
- in collaboration with the publisher, takes care of the journal's electronic archive, as well as of the published texts' permanent visibility on the *LInC* website.

THE AUTHOR(S):

- may submit to the journal only their own work that has not been either published in or submitted to another journal;
- must have formatted their text in accordance with the *LInC* Guidelines for Authors;
- is/are responsible for the reliability of the primary data they utilise in their research and for the proposed work's originality;
- when their text is published again, they must include a correct bibliographical reference to its first publication in *LInC*;
- must cite accurately and fully all sources used in the writing of the research paper;
- must specify the institutions, organisations, projects, individuals relevant to the preparation of their study (by funding the research that resulted in its production, by providing specific information, working conditions, access to a non-public archive, etc.);
- must report any conflicts of interest;
- must answer the reviewers' questions, respond to their comments and, if necessary, make changes to the submitted text; in case of disagreement with the proposed corrective options, the author has the right to withdraw the submitted manuscript;
- must promptly inform the Editors if they discover a serious omission or error in their work after submission;
- does/do not disclose details of their collaboration with the editorial board as part of the publication process;
- complies with the journal's Code of Ethics and with generally accepted academic norms of ethical conduct.

THE REVIEWER:

- complies with the guidelines stipulated in the Ethical Guidelines for Peer Reviewers (<https://publicationethics.org/resources/guidelines/cope-ethical-guidelines-peer-reviewers>);
- if the text submitted for evaluation contains any type of information that does not match the invited reviewer's competence profile, the reviewer must decline the invitation. He/she must do the same if he/she considers that he/she cannot meet the deadline for submitting a review (the deadline is three weeks);

- is to strive for objectivity of judgement, is to clearly state their position (the reviewer recommends the manuscript for publication; the reviewer recommends the manuscript for publication after corrections; the reviewer does not recommend the manuscript for publication), justifies their comments on the manuscript, and suggests corrections that he/she believes would improve the quality of the manuscript;
- notifies the Editorial Board in the event of a potential conflict of interest;
- keeps the information obtained while working on a specific manuscript confidential, does not use this information for personal gain and does not discuss it with persons outside the editorial board;
- complies with the journal's Code of Ethics.

PROCEDURE FOR ACCEPTANCE, REVIEW AND PUBLICATION OF A TEXT

A text submitted for publication will be examined by the relevant editorial team (linguistic or literary). If the article meets the profile of the journal and complies with the technical requirements as set out on our site, the editor-in-chief will send it for anonymous review having deleted the author's data - name, institutional affiliation, etc. If one of the two reviewers recommends that the text should not be published, and the other supports its publication, the editor-in-chief will send the text to a third reviewer, whose evaluation decides whether the article will be published or not. The editor will inform the author of questions, comments and recommendations put forward by the reviewers and will work with the author on possible changes to the text. After proofreading and pagination of the text, the author will receive it again for final (minor) corrections and they should consent to the article being published in its final form as approved by the Editorial Board.

GUIDELINES FOR AUTHORS

The journal features texts in Bulgarian and English studies (up to 45,000 characters including spaces) and reviews (up to 10,000 characters including spaces) which have not been published elsewhere - including as parts of books – and have not been submitted to other editions. Submissions exceeding the limit set for the relevant category will be examined and published at the discretion of the editors. Submissions should be sent to review-linc@uni-plovdiv.bg in .doc/.docx and .pdf format, using the Times New Roman font.

The author's first and last name and his/her affiliation should be given first, followed by the article/study title.

The key points of the study should be presented in an abstract of up to 200 words (keywords – up to 7). If the original text is in Bulgarian, all of the above should also be provided in English. Acknowledgements (if applicable), references, a list of

abbreviations (if applicable), information about the author (in English – name; degree; position; workplace; city; country; work e-mail; WoS Researcher ID, Scopus Author ID, ORCID ID, RSCI, if available) should be given after the abstract. A brief summary of the author’s professional field, areas of research interest, and relevant research should be sent in a separate file.

If the study includes graphs, tables and/or illustrations, they should be numbered and placed where they are first mentioned, rather than at the end of the text.

Using tabs, bold, underlines, spaces within a word, uppercase-only words or passages (meaningful emphasis may be indicated by italics) is strongly discouraged; in texts in Cyrillic, centuries are written in Roman numerals, in English – in Arabic ones.

All extra notes are footnotes, automatically numbered (10 pts., single line spacing).

Self-citation is discouraged.

Sources should be referenced within the text. The cited author’s surname, the year of publication of the relevant work, followed by a colon and the page number(s) referred to should be written in parentheses.

In-Text Citation Examples

– when the author refers to a publication:

The following example is from Dan Dana’s analysis of the heritage of Zalmoxis (Dana 2008);

– when citing a specific page or pages:

... The deverbative noun... (Markey 1985: 209; Hamp 1982: 165–166).

– when quoting texts in Cyrillic, both the original and a transliterated version of the author’s name is written in brackets as in:

Both languages shared the devoicing of the PIE glottalic stops (Дуриданов / Duridanov 1976: 101).

As far as Cyrillic and Greek transliteration are concerned, the transliteration rules established by the respective countries apply. Bulgarian names and titles of works are transliterated in accordance with the Bulgarian Transliteration Act – <https://www.mrrb.bg/bg/zakon-za-transliteraciyata/>. When transliterating Bulgarian, authors can use the following website: <https://slovoed.com/transliteration/> as an aid, and when transliterating Russian: <https://www.seo-ap.ru/translit/>.

Electronic sources should be cited by providing the author’s name and the date of the publication in brackets.

If the author is unknown, the title (in case of long titles, the first two or three words should suffice) and the date are given. The cited electronic sources are also included in the list of references.

In the list of references, the authors’ surnames must be arranged alphabetically (Cyrillic script, Latin script, Greek script) and Cyrillic and Greek entries must be transliterated. The transliterated variant should be provided in square brackets immediately after the original entry. The ISBN/ISSN and DOI must be added in the case the edition/publication having such identifiers.

End-text Reference Examples

– Single-author books:

Lewis 2002: Lewis, G. *The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success*. New York: Oxford University Press. ISBN 978-0199256693.

Андрейчин 1944: Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. София: Хемус. [Andreychin 1944: Andreychin, L. *Osnovna balgarska gramatika*. Sofia: Hemus.].

– Books by more than one author:

Thomason & Kaufmann 1992: Thomason, S. & Kaufmann, T. *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. Berkeley: University of California Press. ISBN 9780520078932.

Килева-Стаменова, Денчева 1997: Килева-Стаменова, Р., Денчева, Е. *Речник: „неверните приятели на преводача“*. Пловдив: Lettera. [Kileva-Stamenova, Dentsheva 1997: Kileva-Stamenova, R., Dencheva, E. *Rechnik: „nevernite priyateli na prevodacha“*. Plovdiv: Lettera.]. ISBN 954-516-066-7.

– When an author has more than one publication in a given year, the publications are listed alphabetically by title:

Георгиев 1957а: Георгиев, Вл. По въпроса за носовите гласни в съвременния български език. – *Български език*, 7 (1957), 4, 353 – 376. [Georgiev 1957a: Georgiev, Vl. Po voprosa za nosovite glasni v savremenniya balgarski ezik. – *Balgarski ezik*, 7 (1957), 4, 353 – 376.]. ISSN 0005-4283.

Георгиев 1957б: Георгиев, Вл. *Тракийският език*. София: БАН. [Georgiev 1957b: Georgiev, Vl. *Trakiyskiyat ezik*. Sofia: BAN.].

– Publications in conference proceedings, edited volumes or festschriften:

Lubotsky 2001: Lubotsky, A. The Indo-Iranian Substratum. In: Carpelan, C., Parpola, A., Koskikallio, P. (Eds.): *Early Contacts between Uralic and Indo-European: Linguistic and Archaeological Considerations*. Vammala: Finno-Ungaric Society, 301–317. ISBN 9255150593.

Таринска 1980: Таринска, Ст. Софроний Врачански, румънското общество и румънската литература. В: Русев, П., Ангелов, Б., Конев, И., Кицимия, Й., Велики, К., Ангелеску, М. (ред.): *Българо-румънски литературни взаимоотношения през XIX век*. София: БАН, 179 – 201. [Tarinska 1980: Tarinska, St. Sofroniy Vrachanski, rumanskoto obshtestvo i rumanskata literatura. V: Rusev, P., Angelov, B., Konev, I., Kitsimiya, Y. Veliki, K., Angelesku, M. (red.): *Balgaro-rumanski literaturni vzaimootnosheniya prez XIX vek*. Sofia: BAN, 179 – 201.].

– Publications in periodicals:

Weigand 1921: Weigand, G. Die bulgarischen Rufnamen, ihre Herkunft, Kürzungen und Neubildungen. – *Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig*, XXVI – XXIX, 104 – 192.

Мирчев 1952: Мирчев, К. За периодизацията на историята на българския език. – *Известия на Института за български език*, 1 (1952), 194 – 202. [Mirchev 1952: Mirchev, K. Za periodizatsiyata na istoriyata na balgarskiya ezik. – *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik*, 1 (1952), 194 – 202.]. ISSN 0323-9934.

– Dictionaries:

БЕР = *Български етимологичен речник*. София: БАН. 1971 –. [BER = *Balgarski etimologichen rechnik*. Sofia: BAN. 1971 –.].

– Online resources:

Books:

Dereń 2005: Dereń, B. *Pochodne nazw własnych w słowniku i w tekście*. Opole: “Uniwersytet Opolski”, 2005. [Studia i Monografie, Nr 348]. <<https://www.sbc.org.pl/Content/77263/>>, retrieved on 09.10.2015.

Articles:

Rose-Redwood & Alderman 2011: Rose-Redwood, R. & Alderman, D. Critical Interventions in Political Toponymy. – *ACME: An International E-Journal for Critical Geographies*, 10 (2011), 1, 1 – 6. <http://www.acme-journal.org/index.php/acme/article/view/879/735>, retrieved on 06.11.2016.

The Editorial Board retains the right not to accept texts that do not comply with the formal requirements for submissions.

MANUSCRIPT ORGANISATION

Име ФАМИЛИЯ (Институция)

12 pts., centred

ЗАГЛАВИЕ

Bold, uppercase, 12 pts., centred

Резюме. Normal, 10 pts., justified

Ключови думи (Keywords): Normal, 10 pts., justified

(The above information is provided only when the text is in Bulgarian.)

Name SURNAME (Organisation)

12 pts., centred

TITLE

Bold, uppercase, 12 pts., centred

Abstract. Normal, 10 pts., justified

Keywords: Normal, 10 pts., justified

Article Body – Normal, 12 pts., justified; single line spacing, no indentation, no spacing Before or After.

ACKNOWLEDGMENTS

Normal, 10 pts., justified

REFERENCES

Normal, 10 pts., justified

LIST OF ABBREVIATIONS

Normal, 10 pts., justified

[AUTHOR INFORMATION – 10 pts.]

Prof. Name Surname, PhD/DSc

University of ...

City, Country

e-mail: ...

personal ID number

PUBLICATION AGREEMENT

This is a publication agreement¹ (“this agreement”) regarding a written manuscript currently entitled:

.....
.....

(“the article”) to be published in *LINGUISTICS, INTERPRETATIONS, CONCEPTS / LINGVISTIKA, INTERPRETATSIYA, KONTSEPTSII* (“the journal”).

The parties to this Agreement are:

.....
.....

(name of corresponding author who signs on behalf of any other authors, collectively “you”) and *LINGUISTICS, INTERPRETATIONS, CONCEPTS / LINGVISTIKA, INTERPRETATSIYA, KONTSEPTSII* (“the publisher”).

By signing this form, you warrant that you are signing on behalf of all authors of the article, and that you have the authority to act as their agent for the purpose of entering into this agreement.

You hereby grant a Creative Commons copyright license in the article to the general public, in particular a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License, which is incorporated herein by reference and is further specified at <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/> legalcode (human readable summary at <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

You agree to require that a citation to the original publication of the article in the journal as well as a hyperlink to the *LINGUISTICS, INTERPRETATIONS, CONCEPTS / LINGVISTIKA, INTERPRETATSIYA, KONTSEPTSII* web site linking to the original paper be included in any attribution statement satisfying the attribution requirement of the Creative Commons license of paragraph 2.

You retain ownership of all rights under copyright in all versions of the article, and all rights not expressly granted in this agreement.

¹ The language of this publication agreement is based on Stuart Shieber's model open-access journal publication agreement, version 1.2, available at <http://bit.ly/1m9UsNt>.

To the extent that any edits made by the publisher to make the article suitable for publication in the journal amount to copyrightable works of authorship, the publisher hereby assigns all right, title, and interest in such edits to you. The publisher agrees to verify with you any such edits that are substantive. You agree that the license of paragraph 2 covers such edits.

You further warrant that:

The article is original, has not been formally published in any other peer-reviewed journal or in a book or edited collection, and is not under consideration for any such publication.

You are the sole author(s) of the article, and that you have a complete and unencumbered right to make the grants you make.

The article does not libel anyone, invade anyone's copyright or otherwise violate any statutory or common law right of anyone, and that you have made all reasonable efforts to ensure the accuracy of any factual information contained in the article. You agree to indemnify the publisher against any claim or action alleging facts which, if true, constitute a breach of any of the foregoing warranties or other provisions of this agreement, as well as against any related damages, losses, liabilities, and expenses incurred by the publisher.

This is the entire agreement between you and the publisher, and it may be modified only in writing. It will be governed by the laws of the Republic of Bulgaria. It will bind and benefit our respective assigns and successors in interest, including your heirs. It will terminate if the publisher does not publish, in any medium, the article within one year of the date of your signature.

I HAVE READ AND AGREE FULLY WITH THE TERMS OF THIS AGREEMENT.

Corresponding Author:

Signed:

Date:

ЛИНГВИСТИКА, ИНТЕРПРЕТАЦИЯ, КОНЦЕПЦИИ
LINGUISTICS, INTERPRETATIONS, CONCEPTS

ЛИНК, научно списание
Година I, брой 1, 2024

LInC, scientific journal
Volume I, Number 1, 2024

Българска, първо издание

Коректор: Гергана Иванова

Предпечатна подготовка: Цветелина Сотирова

Печат и подвързия: Пловдивско университетско издателство

Пловдив, 2024

ISSN 3033-0181 (Print)